

नि. सं. ३०

म. ग्रं. सं. ठाणे

विषय
संग्रहालय क्रमांक
१९६

सन

लेखक मु. गो. वि. शा. स्त्री

पुस्तकाचे नांव दंपत्य संबंधी विचार

राम

~~३०~~

धर्म

१११११

सं. १५४

‘दांपत्यसंबन्धि धर्म्याचारविवरणम्.’

हे पुस्तक

कैलासवासी रघुनाथशास्त्री शेंडे

द्वारा केलें.

ते

पुणे येथे

“श्री शिवाजी” छापखान्यांत छापिलें.

सन १८८९.

किंमत ६ आणे.

प्रस्तावना.

आर्यावर्त किंवा भरतखंड या देशांतील आर्यधर्माचे मूळ वेदाचे पलीकडे जात नाही. वेदाचे पाठीमागे काळ असेल; परंतु त्याजविपर्यो अद्यापि प्रमाण आढळले नाही. वेदादि ग्रंथ पाहून पूर्वीच्या काळाचे अनुमान होतें; परंतु शब्दप्रमाण वेदापर्यंतच येऊन पोहोचते. श्रुतिप्रमाणावरून मृष्टिकमः—तस्माद्वा एतस्मान् आकाशः संभूतः, आकाशाद्वायुः, वायोरग्निः, अग्नेरापः, अद्भ्यः पृथ्वी, पृथिव्या ओषधयः, ओषधीभ्योऽन्नं, अन्नाद्देवः, रेतसोऽनेकविधमृष्टयन्तर्गता जरायुजाः पशवो मनुष्याश्च—त्यांत पशुनिर्माण झाल्यावर जनोत्पत्तिः (स्त्रीपुरुषोत्पत्तिः) भागवत—मृष्ट्या पुराणि (जीवाला राहण्याची घरे) विविधान्यजयात्मशक्त्या वृक्षान् सरीसृपपशून् खगदंशमस्यान् ॥ तैस्त्रैरतुष्टहस्यः पुरुषं (स्त्रीपुरुषं) विधाय मुदमाप देवः॥ जशी आतां उत्पत्ति दृष्टीत पडते त्याप्रमाणे सर्व सृष्टि निर्माण झाल्यावर स्त्रीपुरुष उत्पन्न झाले किंवा देवाने केले. तेव्हां कांहीं दिवस कंदमूलावर, नंतर पशूवर, मग धान्यावर उपजीविका करून मनुष्ये रहात होती. उत्पत्ति झाल्यावर असाच काळ चालत होता. मनुष्याला जन्मतःच वाणी दिलेली होती. तिला देववाणी ह्मणतात; परंतु पशुपक्ष्यांनाही देवानेच दिलेली वाणी आहे. या वाणीमध्ये स्वाभाविक किंवा सहज अथवा जन्मकालिक जसा शब्द किंवा स्वर आतां श्रुत होत आहे तितकाच, पण कांहीं भेदाने, तेव्हांही श्रुत होत असेल किंवा ऐकू येत असेल असा तर्क पोहोचतो. कारण, पशुपक्षांच्या वाणीमध्ये आजपासून १०० वर्षांमागे पाहिले तर कागदपत्रांवरून जसा त्यांचा शब्द आतां ऐकू येत आहे तसाच तेव्हां ऐकू येत होता असे सिद्ध होतें. याअन्वये मनुष्यादिपैची ह्मणतां यावयाचे नाही. मनुष्याचे ज्ञान वाढत जाण्याजोगते निर्मिले गेले आहे. मानवदेह रचितां सत्वगुणाविकथ मनुष्यदेही राहिले गेले. त्या योगे मनुष्याप्रमाणे ज्ञान इतर सृष्ट जीवांमध्ये नाही. सर्वांमध्ये मानव मूळापासून (उत्पत्ति झाल्यापासून) ज्ञानीच आहेत. त्यांत त्यांना ईश्वरप्रेरणा झाल्यामुळे त्यांचे बुद्धीला स्फुरण होऊन त्यांचे मुखांतून छंद वाहेर पडले. नंतर त्यांना मंत्र असे नांव प्राप्त झाले. ब्रह्म, वेद, छंद, मंत्र, ज्यांच्या मुखावाहेर येऊन प्रगटले ते ब्राह्मण असे ह्मटले.

आहे. ब्रम्ह (प्रार्थनारूप वेद) जे जाणतात ते ब्राम्हण ; ह्यून श्रुति-
 प्रमाण पुस्तकांतिल ऋचा “ब्राम्हणोऽस्य मुखमासीत्” ॥ परन्तु मंत्ररचना
 एका काळीच झालेली नाही. होत होत झालां. म्हणजे मंत्र झाल्यावर
 ब्राह्मण झाले. त्याप्रमाणेच सूत्र, निरुक्तादि ग्रंथ झाले ; व उपनिषदे
 झालीं. थोडी मंत्ररचना झाल्यावर कांहीं काळानें आणखी मंत्ररचना झाली
 असा वेदाच्या उत्पत्तीचा क्रम श्रुतीवरून समजतो. “अग्निः पूर्वोभिः
 ऋषिभिरोज्यो नूतनैश्च मंत्रब्राह्मणयोर्वेद नामवेत्” अशी वेदोत्पत्ति झाल्या-
 वर जें नूतादि राचेऊं गेलें, त्यालाही श्रुति किंवा श्रुतितुल्य असें ह्मणण्याचा
 पाठ आहे. अगो, वेदान्त राजे नौका, यज्ञक्रिया, (अविधीनें अर्गांत तूप
 टातणें) तनेच ऋत्विज, वन, अजादे, मेणादे, वृषणादि, सोमरसाच्या मेज-
 वान्या गिहेच्या आहेत. तेव्हां वेदोत्पत्ति किंवा वेदतुल्य ग्रंथोत्पत्ति होण्या-
 पूर्वी ; परन्तु जगत् सृष्ट झाल्यानंतर दीर्घ-वराच लांब-झाळ गेला असावा
 यांत संशय नाही. यत्ररून पूर्वोच्या लोकांची वहिवाट (वर्तनक्रिया)
 पश्यांचे उपयोग, स्नान, देवाची नमस्काररूपानें पूजा, अगर दुमरे रीतीनें
 उपभोगादे तज्जन्य तरे वगैरे सर्वें सुरू होतेंच असें श्रुतीवरूनच सिद्ध होतें ;
 किंवा तत्तुल्य ग्रंथानें वेदानें कर्नाची, यज्ञाची, पूजेची, व्यससा दाखवून विधि-
 विहित, विध्यविहित मार्ग प्रदर्शित केले असावे. धर्मप्रवर्तक ऋगींमध्ये मनु
 मुख्य होय. मनुची योग्यता श्रुतिभनिपादिना आहे, परंतु श्रुतींत लें नाही
 तें स्मृतींत लिहिणें आहे ; तथापि मनुस्मृति श्रुतिविरुद्ध होईल तर तिचे
 महत्त्व कमी समजावयाचें, असा प्राचीन ग्रंथकारांचा पाठ आहे. त्या अ-
 न्वये मन्वर्थाविपरीत जा अन्य स्मृति त्याही प्रशस्त नव्हेत.”

दांपत्यविवरण.

श्रुतीत विवाह करावा असा विधि नाही, किंवा कालाचा नियम नाही. असे असून, विवाहजन्य दांपत्यसंबंधाचे विवरण हणून लेख लिहिजे हणजे श्रुतीविरुद्ध धर्म्याचारसंबंधी विचार करणे असा अर्थ होतो. याकरिता वेद-विरुद्ध ग्रंथाचा प्राशस्त्य दिसत नाही. त्याचप्रमाणे श्रुतीत सांगितलेला नाही अशा विवाहरूप धर्म्याचाराविषयी बरीच वचने लिहिली आहेत. ही जरी वेदाधारमूळक नव्हेत, तथापि त्यांचा अर्थ शास्त्रप्राप्तियेने अन्वयान्वयीभाव करून श्रुतीशी जुळेल तितका अर्थ काढणाऱ्या मनुष्याचा यत्न स्तुत्य आहे. टीकाकारांना वरून श्रुतीचा अर्थ करणे हणजे पिष्टपेषणावांचून दुसरे कांही निष्पन्न होणे नाही. याकरिता मनुवचनांतील पदपदार्थाचा विचार करून लोकावाराप्रमाणे स्मृतीचा अर्थ झाल्यास लोकावर उपकार होतोच असे वाटले. हणून हे लहानसे धर्म्याचारसंबंधी पुस्तक तयार केले. परंतु धर्मतत्त्व कथन करणे अत्यंत दुर्बोध्य आहे; तथापि, लोकांच्या आचारावरून मन्वादि ऋषींनी तरी धर्मप्रतिपादन केले आहे. सांप्रत माझे शास्त्राधर्निही लोकाचार सोडून अर्थ केलेला नाही. धर्मशास्त्राचा आचार हा मूळ आहे. जसे, व्याकरणाचा भाषा मूळ. धर्म हा आचारापासूनच उत्पन्न झाला. “आचारसंभवो धर्मः” असेच ऋषींचे वाक्य आहे. यावरून आचार, वहिवाट, प्रघात, चाल, रूढि पाहून, त्याप्रमाणे स्मृत्यर्थ झाला तर तो लोकमान्य होईल. या धर्माचे कामांत शास्त्रार्थ सांगतांना, स्मृतीचा अर्थ करितांना, श्रुतीची व्याख्या करून करितांना मात्सर्य, इर्ष्या, असूया या मनांत वरून धर्म्याचारबोधक वचनाचा अर्थ केला असतां पाप लागते. या हेतूस्तव निरपेक्ष बुद्धीने हे दांपत्यविवरण हणून लहानसे पुस्तक तयार करित आहे. या दांपत्यसंबंधाविषयी बराच लोकांमध्ये ऊहापोह चालला आहे. त्या चाललेल्या ऊहापोहासंबंधी दांपत्यप्रकरणांतील मनुष्या आणि इतर ऋषींच्या वचनांचा वास्तवार्थ करून हा गद्यात्मक संस्कृत लेख लिहिला आहे. हे दांपत्यविवरण अतिलघु आहे खरे; परंतु ह्याचा तूर्त उपयोग मोठा आहे-सा जाणून साधारण संस्कृत शब्दांचा उपयोग करून हे गद्यात्मक प्रकरण लिहिले आहे. इंग्रजीत समरी दिली आहे. ती ह्या ग्रंथाचे शेवटी राहिल आरंभाला प्रस्तावना मराठीत लिहिली आहे आणि थोडेंच माझे चरित्रही मराठीत आहे. त्याचा चरित्र हणजे योग्य नाही, तथापि चरित्राच्या छ-

वारूपानें कांहीं गोष्टी येथें लिहिल्या आहेत. त्यानंतर नौकागमनशास्त्रार्थ
 मराठीतच असून येथें लिहिलेला आहे. नौकागमनशास्त्रार्थाचाही प्रस्तुत फार-
 च उपयोग लोकांना होईलसा दिसल्याने अंतःकरण प्रवृत्त झाल्याअन्वये
 ह्या शास्त्रार्थाविषयी वरीच मेहनत घ्यावी लागली. तथापि, हें लोकोपयोगी
 कृत्य समजून निरपेक्ष बुद्धीने दांपत्याविवरण, नौकागमन, ह्या दोहोंविषयी शा-
 स्त्रतात्पर्य प्रकट केले आहे. या लेखाचा छापण्याचा खर्च स्वतः सोसावा
 लागत आहे ; तथापि लोकहिताकडे लक्ष देऊन खर्च सोसला आहे.
 नौकागमनशास्त्रार्थ समजल्यावर आपले हातून पाप घडले
 कीं नाहीं ह्याचा निकाल ज्याचा त्याला करितां येईल.
 विद्वद्देवाच्या पादपूजेपेक्षां मुखपूजा अधिक श्रेयस्कर ; परंतु देवाच्या मुख-
 पूजेपेक्षां (नेत्रेद्यतमर्पणपूजेपेक्षां) पादपूजा (वंदनात्मिका) नितरां
 श्रेयस्कर, तथापि कोणतीही पूजा श्रेयोजनपित्री नव्हे असें ह्मणतां यावयाचें
 नाहीं. जशी ज्योतिष्टोमादि क्रिया काम्या (केली तर करावी) नाहीं तर
 काशीवास करावा, अथवा भागवत वाचावें, गीतापाठ करावा, व्यामना होईल
 तसें करावें. स्वर्देव आणि भूदेव ह्यांमध्ये थोडा भेद आहे. भूदेवांना कर्मदेव
 असें ह्मणतात. (कर्मफलेच्छा करणारे भूदेव) कर्मांचें फल भोगणारे
 स्वर्देव होत. असो. सदरील नौकागमनशास्त्रार्थ वाचल्यावर ज्याची त्याची अंतः-
 करणांत पाप राहिल्याविषयी खात्री झाल्याशिवाय रहावयाची नाहीं. हें
 दांपत्याविवरणसंबंधी लेखन फारच थोडें झाल्या कारणानें छापिले पुस्तकही
 लहानच झालें आहे, आणि त्याचा उपयोग तर मोठा आहे, आणि किंमत
 मुळांच दाखल केली नाहीं, अशा अनेक कारणांवरून ज्याचे हातीं हें
 पुस्तक येईल त्यानें वाचल्याशिवाय राहूं नये अशी ईश्वराजवळ प्रार्थना
 करित आहे. दुसरी प्रार्थना:-विद्वानांच्या हातीं हें पुस्तक पडतांच त्यांनीं
 एक मुहूर्तपरिनिभ काल पुस्तक वाचण्यांत खर्च करून त्यांतील साधक-
 वाधक निळाल्यानें तत्वबुद्धीनें (आननानि) तुण्डातुण्डी वाग्बुद्ध
 सभेंत करण्याची इच्छा असेल आणि आह्मांस युद्धार्थ बोलावणें होईल तर
 आह्मांस येऊन हजर होण्यास हरकत होणार नाहीं. सभेची व्यवस्था
 ठेवावयाची त्याचा प्रकार असा:—वेप्याकरण जुने चालीचे अध्ययन के-
 लेले, इंग्रिज पुरे जाणणारे असून संस्कृत जाणते, किंवा बी. ए. संस्कृत
 घेऊन पास झालेले, सगपंच आनरेबल तेलंग, प्रोफेसर मांडारकर, रा० सा०
 बळवंतराव रामचंद्र डे० इन्स्पेक्टर नगर, प्रोफेसर आबाजी विष्णु काधवटे
 आचर्या वाद, प्रोफेसर शिवराव वापूजी कोल्हापूर, रा० रा० वामन शिवराम

भांपटे हा विद्वानांपैकी कोणीही सरपंच मिळाल्यास अंतावा. नाहीपैकीं समयी जसे घडून येईल तसे पाहनां येईल. पंचांपैकीं मात्र कधी संख्या नसावी. असा वाद झाल्यास करूं. जल्प होऊं देऊं नये असां समयनिर्बंध असावा. सदरी लिहिल्याप्रमाणें वाद करूं इच्छिणाऱ्या विद्वानानें आमच्या लेखाला बाधकें रूपणें मांपडलेलीं असतील, त्यांची चालना नीट निर्भ्रान्त करून ठेवावी. भ्रान्तिवादार्थ प्रवृत्ति न होण्याची तजवीज ठेवावी. असें मात्र होऊं नये—पलागकुमुमभ्रान्त्या शुक्ततुण्डे पतत्यलिः । सोपि जम्बूफलभ्रा-
त्या तमलि धनुभिच्छति ॥ एकाच्या भ्रान्तीनें दुसऱ्यालाही भ्रान्ति उत्पन्न होते. करितां उभयतांचाही उपहास न होतां वाङ्मथनापासून लोकहितफलप्राप्ति झाली तर योग्य होईल. लोकहित क्षणजे आत्माहितं समदर्शिनः पण्डिताः—
याचा अर्थ—गुनि चैव श्वपाके च चाण्डाले गवि द्विजे हस्तिनि प्राणिमात्रे समं प-
श्यति योऽर्जुन—गीता. आत्मा उपाविभेदानें भिन्न भासला तरी वास्तविक भिन्नता पावत नाही. आकाशाप्रमाणें विभु, व्यापक, नित्य, शुद्ध, बुद्ध, सच्चिदानंदस्वरूप असून सर्वाभूतीं राहिला आहे, असें जाणून स्वपरकीय भाव सोडून सर्वांचे हिताकरितां क्षणजे ईश्वराराधनाकरितां झटणारे ते सम-
दर्शी, क्षणूनच त्यांस पंडित असें हाणावें, असें गीता सांगते. तेव्हां लोक-
हित केल्यानें परमेश्वर सुप्रसन्न रहातो; क्षणून खऱ्या भावानें लोकहित आचरीत असतां लोकांस विपरीत भाव वाटून लोकांकडून आघात सोसावें लागतात. लोकहिताकरितां धर्मसंबंधानें पुराण सांगणें, कीर्तन करणें, शास्त्र पढविणें उपनिषद्गाद्यादिकांच्या अर्थाचें निरूपण करणें, खऱ्या अर्थाविषयी व धर्माविषयी झटणें, याचअन्वये व्याख्यान देणें. आतां हा शास्त्रार्थ लिहिला आहे, याचा परिणाम कसा उद्भवतो पहावें. मी पैन-
शनर झाल्यापासून यात्रा करीत असतां देशोंदेशीं, क्षेत्रेक्षेत्रीं, शहरोशहरीं व्याख्यान देतो; यामुळे केव्हां केव्हां लोकांकडून मान्यता पावली नाही असें नाही; परंतु ज्या ठिकाणीं शास्त्रीलोकांची गांठ पडली तेथे वाद न होतां जल्प होत असे. आज पांच सहा वर्षांत जगाचे आघात किती एक ठिकाणीं सोसावे लागले. याचें निरूपण पुढे स्वचरित्रांत केळें आहे. इंग्रजीत ज्याला आटोवायाग्रफी (स्वजन्मचरित्र) क्षणतात त्याच्या छायेनें हा उपोद्घात लिहितांना त्यामध्ये जगाकडून प्राप्त झालेल्या आघातांचें स्वरूपनिदर्शन केळें आहे; आणि ज्या ठिकाणीं मजवर त्या आघातांची पातवृष्टी झाली त्या प्रदेशाची नांवें या प्रस्तावनेत लिहिलीं गेलीं आहेत. जरी आघात सोसणें जरूर पडतें आहे तरी लोककल्याणाकरितां धर्मसंबंधी

उपदेश करूं नये व त्याविषयी शूद्र नये असे अंतःकरणांत येत नाही. हे जगत् उत्पन्न झाले तेव्हा काय काय प्रकार झाले ते येथे थोडे लिहितो. यदैच्छोऽश्वरः तदैवमेतन्निर्मितं जगत् (ज्या वेळेस परमेश्वराची इच्छा झाली त्याच वेळेस हे निर्माण केलेले जगत् ईश्वराने पाहिले); परंतु ब्रह्मनिष्ठ वेदांती ज्ञानी लोकांनी जगा उत्पत्तिक्रम लिहिला तसा येथे मां लिहित आहे. स्वतः परत उत्थानं ईश्वरः स्वयं प्रकाशमान निरवयव, सर्वशक्तिमान, तेजोगशि, स्वाधारानेच स्वतः राहणारा आहे. जेव्हा ईश्वराची जगत् करण्याची इच्छा झाली, तेव्हा सदरी लिहिलेल्या ईश्वरपानून त्याच्या अनेक आवरणांतले एक आवरण तेजोरूप पृथक् झाले. त्याला त्रिगुणात्मिका माया म्हणतात. सर्व मायामयं जगत् असे शास्त्र आहे. म्हणजे प्राणिमात्रांत सत्व, रज, तम, गुणांच्या स्वामाविक प्रवृत्तीने जन त्रिविध झाले आहे तेव्हा लोक कांदाचिन्निद्रा करितात किंवा स्तुति करितात, परंतु 'निन्दन्तु वा स्तुवन्तुवा' ह्या शास्त्रावर भरवसा ठेऊन धर्मसंबंधी शास्त्रार्थ व्याख्यानरूपाने लोकांस सांगतो. ज्यांनी धर्मशास्त्र स्मृत्याने ग्रथित केले त्यांच्यामध्ये मेल तरे मूळीच नाही. तरांत टीकाकारांनी तर फारच घोंटाळा केला आहे. उदाहरण, दुर्मिक्षे धर्मकार्ये च या स्मृतीचा अर्थ आणि भार्या पुत्रश्च दासस्य ह्या स्मृतीचा अर्थ अगदीं विरुद्ध आहे. ह्याप्रमाणे अनेक टिकाणीं स्मृतीचा अर्थ परस्पर विरुद्ध दिसला म्हणजे दोन्ही स्मृतींची एकवाक्यता करण्याकरितां टीकाकार फारच घोंटाळा करितात. लोकांच्या आचाराकडे लक्ष देऊन जर स्मृतीचा अर्थ करिते तर धरें झाले असतें. दांपत्यप्रकरण पुढे करून धर्मशास्त्राचा वाद होऊन सांप्रत काळांत कोणते कोणते धर्मरूपाचार प्रवृत्तीत आणि पाहिजेत ह्याच विचार करण्याकरितां हा यत्न केला आहे. प्रस्तुत धर्मशास्त्रवेत्ते किंवा शास्त्रवेत्ते कोणालाही कांहीं पापपुण्यधर्म ह्याविषयी बोलत नाहींत. परंतु त्यांना मी विचारतेस जाऊन आर्जो, मला प्रायश्चित्त व्यावयार्थे आहे असा प्रश्न झाला म्हणजे धर्मशास्त्राचा घोंटाळा करितात. उदाहरण, अमदावादेचे विद्वानांस प्रायश्चिनाविषयी विचारले असतां तुम्ही १०० रुपये खर्च केले तर तुमची शुद्धि होते, नाशिकचे विद्वानांस सदरप्रमाणे प्रायश्चित्त विचारले असतां प्रायश्चिताचा खर्च २०० रुपये असे म्हणतात. काशीचे ५०० आणि पुण्याचे १००० ह्याप्रमाणे पैजावर शुद्धि शास्त्री लोक सांगतात. असे सांगण्यात धर्मशास्त्रप्रमेय दिगंत नाही; पण विद्वद्धोम दिल्ल्यातांचून रक्षात नाही. याकरितां वाद होऊन याचा निर्णय लोकांचे पदरी पडावा. त्याप्रमाणेच विवाहाचा विचार चालला आहे, त्याचाही निर्णय सदरी लिहि-

ल्याप्रमाणे होऊन लोकांस कळावा ह्या इच्छेनें हें लेखन केले आहे. विवाहः
 काम्यः ऐच्छिकः अतएव अनित्यः अकरणेऽप्रायःश्चित्तजनकः । ह्याचा अर्थ—
 भागवत—लोको व्यवायाऽमिषमद्यसेवा नित्यास्ति जन्तोर्नाहि तत्र चोदनाः—ह्या
 पुराणावरून अवैधमांसभक्षण करूं नये. तसेच अवैध किंवा अन्य मार्गाने भैयून
 करण्यास मार्ग नाही. कदाचित् भोगेच्छाच उत्पन्न झाली तर विवाह करावा
 आणि भोग करावा. ह्या रीतीनें विधिविहित होम करावा; आणि
 हुतावशिष्ट मांस भक्षण करवें—हुतावशिष्टभोक्तारो मुक्ताःस्युःसर्वपातकैः। यज्ञ-
 शेषामृताशनः॥ आतां भागवतांतील वचन पुरुषपरच होय वसें लहले तर
 याला प्रमाण नाही. श्लोकांत जंतु अने पद आहे; ह्यणजे, जन्मी जन्म घेणा-
 रा पुरुष किंवा स्त्री दोघांचेही ग्रहण करावयाचे जंतुपदाची उभयांवरही
 शास्त्राच्या शब्दमर्यादेनें वाचकवाच्यतामर्यादा येते यावरून सौला किंवा
 पुरुषाला उपभोगेच्छा झाली ह्यणजे विवाह करावा. उपभोगेच्छा होणे
 ह्यणजे कन्येचे वय सोळा वर्षांचे निदान असावे, व पुरुषाचे वय सोबीस
 वर्षांचे असावे. परंतु याच्या पूर्वी जर उभयतांस भोगेच्छा झाली तर
 पूर्वीही विवाह करावा. सारांश, स्त्रीला किंवा पुरुषाला भोगेच्छा
 झाल्यावांचून विवाह होऊं नये; कारण, इच्छाविरहित विवाह गौण होतो.
 मग तो केव्हांही केला तरी गौण होतो,—विवाहः काम्यः ऐच्छिकः अनित्यः.
 अकरणे प्रत्यवायाभावः—काम्य ह्यणजे ईहाकृत कर्म (कर्मफलाच्या इच्छेनें केलेलें
 कर्म) रतिसुखोपभोगेच्छा किंवा (त्या त्या इंद्रियाच्या वासनेला तृप्ति करण्याची
 कर्तेच्छा) किंवा कामना तात्पर्य विवाहमात्राला काम्यत्व आहे, ह्यणजे काम-
 ना उत्पन्न झाल्यानंतर वराची पसंती नापसंति करणे ह्यणजे इच्छा. याप्रमाणेच
 आम्रफलभक्षणाची कामना झाल्यावर बाजारांत आलेल्या आंब्यांतून ज्या प्रका-
 रचे आंब्यांवर इच्छा होईल तेच आंबे मनुष्य घेतो अति पाहिजे अशी कामना
 झाली ह्यणजे हाच पति मी वरीन, अशी जी निश्चित बुद्धि तिचे नांव इच्छा.
 ह्यणजे वस्त्वपेक्षां कामना वस्तूचा स्वीकार करितांना ग्राह्याग्राह्य विचार करून
 सदात्त ह्यणजे वाईटचांगल्याचा विचार करून मर्जास येईल त्या वस्तूचा
 स्वीकार करणे ती इच्छा. अश्वमपेक्षते या वाक्यानें चतुष्पाद जातीतील
 अश्वशब्दव्यवहारवस्तूची अपेक्षा म्हणजे प्रथमतः सामान्यतः अश्वत्वाक्रांता-
 च्या स्वीकाराची—अपेक्षा मात्र वासना कामना अश्वग्रहणसमये येणारी,
 विचार करून जो अश्व घेण्याविषयी इच्छा होते ह्यणजे श्व
 ती इच्छा. या रीतीनें वासना—कामना—इच्छा ह्यांचा सूक्ष्म भेद (व
 वारीक) आहे किंवा कामना (इत्युपभोगे) अथवा इद्रयाला सुखप्रद विष-

याची अपेक्षा विषय संपल्यानंतर पंत करणे म्हणजे स्वीकार योग्य आहे, ठीक आहे, उत्तम आहे, असे म्हणणे याचा इच्छा म्हणावी. उदाहरण, गानश्रवणाची वासना-कामना उद्भवते, परंतु हे झाले मला आवडत नाही म्हणून उठून जाणे ही पसंती नासते. पण हवा, वाचा अर्थ पाहिजे. पतीचा शोध करितो तो नको, हा हावा, ही पसंती; परंतु विवाह कागवा अशी कामनाच जर स्त्रीला किंवा पुरुषाचा उद्भवतो नाही तर ही स्त्री नको किंवा हा पति नको, ही पसंती दूरच राहिली. ज्यांच्या विवाहाच्या संबंधाने विवाहसमारंभ होऊ लागतो आणि विवाह निश्चिन होतो तो पित्रादिकांच्या इच्छेने होतो. तेव्हा पित्याने मला विवाह पाहिजे म्हणजे मला कामना झाली आहे असे म्हणून कन्या विवाहित करणे हे किती अश्लाघ्य होईल कोण जाणे? याकरितां पालक किंवा माता, पिता, स्वतंत्रवीं जनांच्या कामेने अपत्याचा विवाह करणे सशास्त्र नव्हे. शास्त्रतात्पर्याने वधूवरांना प्रत्येकाला ज्या काळी कामना उद्भवेल म्हणजे रत्युपभोगवासना होईल त्याच काळी विवाह करणे प्रशस्त. याप्रमाणे लालनजकुरी येथे कांहीं मनुस्मृतीच्या वचनांच्या संबंधाने गेल्या वसन्तऋतूंत लोकांमध्ये वादविवाद झाला. त्या स्मृति प्रायः ह्या ग्रंथांत घेऊन त्यांच्या अर्थाचे विवेचन केले आहे ते सांगोपांग संस्कृतांत लिहिले आहे. मराठीमध्ये त्याचा तात्पर्य लिहिण्याचा विचार आणि इंग्रजी तात्पर्य देण्याचा विचार ठरला आहे. याप्रमाणे मी हा लोकहितार्थ यत्न केला आहे. हा ग्रंथ छापण्यास छापणावळीचा जो खर्च लागला आहे तो या ठिकाणी नमूद केला आहे व त्याच्या खर्चाप्रमाणे दर प्रतीस किती खर्च बगनो ते लिहिले आहे. हा ग्रंथ कोठे मिळेल त्याचा पत्ता वगैरे सर्व जाहिरातीत सर्वांत कळवू. ज्याची ही पुस्तके पाहण्याची इच्छा असेल त्याने टपाल हंशील मात्र देऊन पुस्तके घ्यावी. पुस्तकाचे किमतीचे ओझे त्यांच्यावर नाही. परंतु जे लोक लोकहितार्थ झटणारे आहेत त्यांचे मर्जीस आल्यास ह्या खर्चाचे संबंधाने त्यांना मदत केली तर ती न घेऊन त्या गृहस्थाचा अन्याय करणे आमचे हातून होणार नाही. आतां याच्या पुढे मी आपले थोडे चरित्र लिहित आहे. पूर्वी उपोद्घात लिहितांना 'मी' असा शब्द लिहिला व 'आम्ही' असा शब्द लिहिला आहे व क्रियापदानेही कर्तृत्व मजकडेसच दिसून आले आहे. याकरितां मी म्हणजे कोण हे कौतांत लिहून स्वचरित्रास आरंभ करितो.

स्वचरित्रः

मी (पण्डित रघुनाथशास्त्री शेंड्ये) वडिलोपार्जित वस्ती जिल्हा वें सालुके रत्नागिरी, महाल सैतवडे कार्याद नेवरें वाडा अगर मौजे मधलापुळें, क्षेत्र गणपति पुळे, येथें आमचे वडील व वडिलांचे वडील अशा क्रमानें भजपामून मांगें मोजीत गेले तर मी आठवा किंवा नववा पुरुष होईन. याप्रमाणें सतत आठ नऊ पिढ्या किंवा जास्तीही अमतील, मला स्मरत नाहीं—त्या गणपति क्षेत्रांत शेंड्ये कुलाची वस्ती आहे. त्या ठिकाणीं गणपतीचा प्रादुर्भाव केव्हां झाला याविषयी कालमान लोकांचें तोंडीं आहे, परंतु कागदपत्रावरून खास मित्ती कळत नाही. या गणपतीची उपासना ध्यानधारणा, भजन, पूजन, श्रवणमननादिकेंकरून बहुत वर्षे भक्ति पटवर्धन संस्थानांतून होत आहे. शेंड्ये कुलांतल लोकांना अद्यापि जमखंडी संस्थानांतून वर्षासन मिळत आहे व सांगली संस्थानांतूनही कांहीं मिळत आहे. हल्लींचे श्रीमंत तात्यासाहेब, सांगली संस्थानचे मालक, यांनीं धार्मिक ३०० रुपयांचें अनुष्ठान गणपतीपाशीं सुरू ठेविलें आहे; व कुरु-दवाड संस्थानांतूनही कांहीं पावतें. पटवर्धन संस्थानचे उत्पादक श्रीमंत भाऊसाहेब पटवर्धन यांनीं रत्नागिरी जिल्ह्यांत आक्षां शेंड्यांना करून दिलेले वर्षासन अद्यापि उग्रज सरकाराकडून पावत आहे. शेंड्ये वंश-जांना गणपतीचे समोर पुराण सांगण्याचा अधिकार आहे. असो. मी ह्या क्षेत्रीं शेंड्येकुलांत जन्मलों. पंधरा किंवा सोळा वर्षांचे वयांत आल्या-वर कोण्या एका वैदिक ब्राह्मणावरोधर चालत पुण्यांत आलों, नंतर सं-स्कृत पाठशाला, वाडा विश्रामवाग, ह्या ठिकाणीं पाणिनिप्रणीत शास्त्राच्या अभ्यासाच्या आरंभ झाल्याप्रमाणें पातंजलमहानाट्यापर्यंत अध्ययन केलें. पुढें कांहीं दिवस धर्मशास्त्राचा व अलंकारशास्त्राचा अभ्यास केला, इतक्यांत स्वातंत्र्यरशिपची मुदत संपल्यामुळें तिकडील नियमाप्रमाणें शेवटची परीक्षा उत्तम झाल्या कारणानें त्या वेळच्या अधिकार्याकडून रघुनाथ ह्या शब्दा-पुढें शास्त्री हा शब्द जोडावा म्हणून ठराव झाल्याअन्वये तशी वहिवाट सुरू झाली. पुढें सदर दिवाणी अदालत किंवा हेक्टोर्ट मुंबई येथें जाऊन लॉ आफिसरची परीक्षा दिली. त्याच वेळीं रेजरेड मरिनिचल ह्यांनीं एका दुसऱ्या साहेबास माझी शिक्षारत केली, त्यानें मला प्राकृत पुस्तकांत जे संस्कृत शब्द येतात त्यांचा अर्थ सांगण्याकरितां पण्डितगिरीचें काण्ड दिलें, तेथून बारा चौदा वर्षे तेंच काम करीत आल्यामुळें रघुनाथ ह्या

शब्दमार्गे पण्डित या शब्दाला जागा मिळाली. इंग्रजी लिहिण्याकच-
 ष्यापेक्षां भाषणांत सुधारणा लोकांना बरीच दिसून येते अशी माझी समजूत
 आहे. पण्डितगिरी करीत असतां महाराष्ट्र भाषेशिवाय कानडा, गुजराथी,
 हिंदुस्थानी भाषांचा परिचय झाल्यामुळे अंगी चतुरस्रता आली पुढे फर्स्ट
 संस्कृत चूटर (प्रथम संस्कृत अध्यापक) ह्या नात्याने मेहेरवान
 एडवॉन् ऑरनाल्ड, माजि प्रिन्सिपल स्कूल कालेज पुणे यांनी माझी
 नेमणूक आपले हाताखाली केली. त्याप्रमाणे पांच सहा वर्षे पुण्यास काम
 केल्यावर एन्फिन्स्टन कालेजांत माझा वर्ग झाल्याअन्वये मी मुंबईस गेलों.
 तेथेही बरेच दिवस काम करून पुनः पुण्यास आल्यावर सरकारी काम
 कारितां करितां पेन्शन मिळण्याचा काल समीप आल्याप्रमाणे सरकारांत
 भर्ती कारितांच हुकूम मिळाला. हुकुमाअन्वये पेन्शन घेऊं लागल्यापासून
 एक वर्ष पुण्यांतच राहिलों होतों. आपला राहिलेला आचुण्याचा शेषभाग
 कोणत्या प्रकारे घालवावा ह्याचा विचार करून यात्रा करण्याचा निश्चय
 झाला. त्या योगाने कायिक, वाचिक, मानासक, त्रिविध तपसाधन कर-
 ष्याच्या उद्देशाने देगाटन तीर्थयात्रा करण्याच्या कामाची सुरुवात सन
 १८८१ नोवेंबर महिन्यांत करून मुंबईत जाण्याकरितां पुणे सोडले.
 मग मुंबईपासून बृहन्नाथने यात्रा करीत कोरकन्याकुमारीपर्यंत दक्षिण सहोदधि
 तटार जाऊन पोहोचलों. तिथून परत होऊन त्रिणवल्लीस मार्गें यावे
 लागले. हा गांव ताम्रगिरी नदीच्या कांठीं आहे. येथे आगगाडी येऊन
 दाखल झाली आहे. त्या बृहन्नाथसाधनाने मथुरामिनाक्षीस जाऊन बृहन्ना-
 थकटाने रामेश्वराम जाण्याकरितां पुन्हां दक्षिणेस वळलों. रामेश्वरीं
 पोहोचल्यावर शिवलिंगाजवळ जाऊन आह्लां महाराष्ट्रांस लिंगपूजनाचा अधि-
 कार जंभुकेश्वरीं जाऊन दीक्षा घेतल्याशिवाय (लिंगपूजनाचा अधिकार)
 नाही असे समजले. म्हणून पुन्हां नैकेत वनून जंभुकेश्वरीं जाऊन शि-
 वदीक्षा घेतली. नंतर रामेश्वरीं परत येऊन यात्राकार्य संपादन केले, आणि
 मग उत्तमगाभिमुख झालों आणि मथुरामिनाक्षीवरून त्रिचनापल्लीस येऊन
 श्रीरंगाची यात्रा केली. कावेरीतीरी तीर्थयात्रा संपादून तंजीतंजावरास
 आलों. नंतर कुम्भकोनं या क्षेत्रां येऊन पोहोचलों. हे मोठे क्षेत्र आहे.
 त्याप्रमाणे मोठे शहरही आहे असे लहल्यावांचून राहवत नाही. या
 ठिकाणीं पुन्हां कावेरीसमागम प्राप्त झाल्यामुळे तीर्थयात्रा वगैरे धर्मकृत्य
 संपादिले. दोन तीन दिवस राहून काहीं विद्वान् मंडळीच्या गांठी
 घेतल्या. त्या प्रांत भ्रमोवर प्रीमान लोकांचे आश्रयाने वेदशाळा, शा-

हिंगाच्या शाळा, पुष्कळ असून, शास्त्रीवैदिकांचा मोठा भरणा तेथे आहे; व इंग्रजी हायस्कूल व कॉलेजही आहे. कुंभकोनं मद्राससंबंधाने दुसरा नंबर पावत आहे. (Next to Madras) असे हणण्याचा प्रघात आहे. जसा पुणे मुंबई हणण्याचा प्रघात आहे. असो. त्या प्रांतांत सामान्यतः सर्व लोकांस थोडेबहुत संस्कृत येते. शिवाय, शूद्रासही व्यावहारिक संस्कृत बोलले असतां समजते. कुंभकोनं असे वर लिहिण्यांत आले आहे. ते संस्कृत प्रथमा विभक्तीचे नपुंसकी एकावचन आहे. कुंभकोनं शब्दाला लागून, तो शब्द सिद्ध झाला असा तर्क होतो. याचप्रमाणे त्या प्रांतांत रामनाथपुरं, मायरं, चिदंबरं, अशी हणण्याची प्रायः बहिवाट आहे. याप्रमाणे आगगाडीतून मार्ग क्रमितां बंगलोरच्या आलीकडे सुमारे थोडक्या अंतरावर शैत्य भासू लागले, हणून तपास करितां नीलगिरी पर्वताची ही उपत्यका भूमि (पर्वताच्या खालचा आसमंतात प्रदेश) असे समजले; परंतु पहाडावर जाऊन इतका अतिशय हिम प्रदेश पाहण्याचा योग आला नाही. असो. बंगलूरस इंग्रजसरकारची छावणी आहे. याच ठिकाणी छावणी करण्याचे कारण, प्रायः थंडीचा प्रादुर्भाव बराच असतो, हेच असते. ह्या छावणीमध्ये कांहीं दिवस राहून वसंतऋतूच्या अवसानसमयाला ह्येसरास जाऊन पुन्हां कावेरीतीरी श्रीरंगपट्टणास गेलो. तेथे कृष्णपरमात्म्याची मूर्ति फारच सुंदर आहे. तिचे दर्शन करून मद्रासेस गेलो. पूर्वसमुद्राचे स्नान करून शिवकांची विष्णुकांची करून व्यंकटगिरीवर येऊन पोहोचलो. तेथील यात्रा करून अक्कलकोटावरून पुण्यास वारा महिन्यांनी परत सुखरूप येऊन राहिलो. नंतर उत्तर-हिंदुस्थानांतील काशीयात्रेचा उद्देश मनांत आणून प्रयाणाचा निश्चय केला. त्याप्रमाणे तिकडील सर्व यात्रा करून हरिद्वारास शुद्ध गंगोदकप्रवाही अवगाहन कांहीं दिवस ब्हावे ह्या हेतूने एक महिना वस्ती केली; आणि वसंतापगमसमयी अजमीरावर आलो. तेथील पुष्करची यात्रा करून इंदुरास आलो व आमची भावजय व चिरंजीव व त्याचे कुटुंब इतकी मंडळी सुखरूप येऊन पोहोचलो. आली इंदूर मुक्कामी राहण्याचा एक महिना निश्चय केल्यावर चिरंजीवाची व त्याचे कुटुंबाची पुण्यास खानगी केली; आणि पुढे कांहीं दिवसांनी महाराजांची भेट झाली. त्या समयी महाराजांपाशी माझे कांहीं संस्कृत व कांहीं इंग्रजी भाषण झाले.

महाराज फार खुप झाले. यामुळे विदागी होई तोपर्यंत शिधामामान, नागा, वगैरेचा आमचा बंदोबस्त ठेवण्याविषयी महाराजांची आज्ञा झाली.

नंतर मी इंदुरामध्ये, सनातनधर्मसभा ह्या नावाने एक सनातन स्थापन झाली आहे तेथे; व्याख्यान दिले. शास्त्री, वैदिक, पुराणिक वगैरे शंकर श्रोतमंडळीचा अजमास होता. व्याख्यान झाल्यावर शास्त्री वैदिक लोकांच्या बाटाला आरंभ झाला. त्याचा शेवट जुनाट रीतीप्रमाणे अहंचत्वंच (तू मी) होऊनही त्या विद्वानांच्या क्रोधाची शांति व्हावी तशी झाली नाही, ह्मणून त्यांनी दुसरे दिवशी प्रातःकाळी, रात्री झालेला वाद महाराजांस विदित केल्यावरून आमची शास्त्रांत उहापोह करण्याची शैली पाहण्याकरितां सभा करावी ह्मणून दानाध्यक्षाकडे सांगून पाठविले. एक दोन दिवसांचे अवकाशाने तो योग घट्टन आला. सर्व विद्वान् मंडळी जमल्यावर माझी जागा न भरल्यामुळे मला सभेचे बोलावणे आले. मी सभेत जाऊन बसलों. इतक्यांत पूर्वपक्षाला आरंभ झाला, तरी मी कांहीं बोलत नाहीसे पाहून दानाध्यक्षनेच्या अधिकाऱ्याच्या सूचनेवरून एक शास्त्री उभा राहिला होता त्याने भाषण केले. ते येथेप्रमाणे:-

रघुनाथ शास्त्री शेंड्ये यांच्याकरितां ही सभा आहे असे मी ऐकतांच विषयविवेचन करण्याकरितां आरंभ केला आणि शास्त्रप्रक्रियामार्गाने पूर्वपक्षतंत्रांचा प्रश्नांचे उत्तर दिले. त्यावर कोणी कांहीं बोलत नाही असे पाहून अधिकाऱ्यांनी सभा वितर्जन व्हावी ह्मणून दर्शविले. सर्व विद्वानांनी उठतां उठतां माझी फारच स्तुति केली. आमचे भाषणाचा मुख्यांश वे. शा. सं. रा० रा० रामशास्त्री आपटे ह्यांस लिहून कळविला होता. आमची विदागी शालजोडीमुद्दां पाऊणशें ऐर्शांच्या मुमराने झाली असावी. त्या वेळी महाराजांचे थोरले चिरंजीव बाळासाहेब हे युवराज होते. हल्ली ते इंदूरचे गादीचे महाराज झाले आहेत. यांची गांठ पडतांच प्रथमतः बंगजी भाषणाला आरंभ होऊन भाषण चालत असतां योगी त्रिकालज्ञ होतो, योगापासून भ्रष्ट झाला तरी कोठे राजा होतो किंवा संपत्तिनाल् लोकांचे घरी जन्म पावतो, वगैरे फार वेळ बोलणे झाले. नंतर आह्मांस त्याच दिवशी चाळीस रुपये विदागी युवराजाने दिली. तेथे हायस्कूलांत याच महाराजांचे परवानगीवरून मुळांना सुदुपदेशपर व्याख्यान दिले. आणखी कांहीं श्रीमान् लोकांकडून विदाग्या झाल्यावर इंदुगडून निघाऱ्या आणि ओंकारमांघाता क्षेत्री येऊन नर्मदा तीरी राहिले. तीर्थयात्रा लिंगार्चन, वगैरे दैविक पौरिक कर्म सनातन करून देश पहावयाच्या उद्देशाने श्यांडवा, बऱ्हाणपूर, भुसावळ, आकोटा, बाळापूर, उमरावती, वर्धा, नागपूरपर्यंत गेली. जातांना घदरी लिहिलेल्या प्रत्येक तहरी व्याख्यान होत गेली. नागपुरातील लायब्ररी-

मध्ये व्याख्यानाचा बंदोबस्त होऊन, गृहस्थ, भिक्षुक, व विद्यार्थी मिळून एकंदर चारशे पांचशे लोकांचा समाज होता. व्याख्यान देत असतां नौकागमनावर बोलणे होऊन व्याख्यान समाप्त झाले. सभेंतील शास्त्री मंडळीनें आमचे व्याख्यानामध्ये (नौयातुरसंग्रहः) असें वाक्य निघाले होते. त्या वाक्याच्या अर्थावर त्यांनीं वाद केला. तेव्हां खानुः या ठिकाणीं ताच्छील्यार्थे प्रत्ययः सतत गमन करणारा या अर्थी आहे. असें मी बोलल्यावर सभा विसर्जन झाली. आणखी दुसरे एक व्याख्यान राणीसाहेबांकडे राजवाड्यांत झाले. राणीसाहेब सुप्रसन्न होऊन सुमारे ४० रूपये संभावना झाली. सदरी लिहिल्या अन्वये प्रायः त्या त्या शहरी व्याख्यान झाल्यावांचून एकही स्थळ राहिले नसावे. ग्रहणपूर्व सर्वाप आल्याकारणाने महांकालेश्वराचे दर्शन, तापी तीर्थाने अवगाहन व्हावे या हेतूने उज्जयनीस गेली. यात्रासमापन करून तीर्थवास करावा म्हणून कांहीं दिवस राहिली. उज्जयिन हा शिंदेसरकारचा सुभा आहे. येथे सर सुभे जानवत्तिस (जौनवात्तिसट) यांचा वंशज साहेब तेथे होता. जानवत्तिस शिंदेसरकारांत फौजेचा कम्पांडर इनचीक होता. ह्याचे हाताखाली ४० पलटणी होत्या. याने इंग्रजांवरोबर पुष्कळ लढाया दिल्या. मार्गे न हटतां इंग्रजावर पुढे पुढे चाल करण्याविषयी हा फार झटत असे. ह्याचे गांभीर्य, शौर्य, युद्धकौशल्य या गुणांनीं ह्या जगविख्यात पुरुषाला आमच्या सारख्याला पाहण्याचा कोणत्याही प्रकारे त्या वेळींही संभव नव्हताच. याकरितां त्याचे वंशाला तरी पहावे या बुद्धीनें त्याचे शिरस्तेजाराचे सहायाने त्याची गांठ घेतली. तेव्हां माझे मनांतिल त्यास भेटण्याचा उद्देश सदरी लिहिल्याप्रमाणे सांगितल्यावर साहेब फारच खूप झाला; आणि अत्यंत प्रेमाने मापण करूं लागला. फार वेळ संभाषण चालत असतां त्या साहेबाचा बंधु जयाजीराव महाराज शिंदे सरकार ह्यांजपाशी ग्वालहेरीस नायबदिवानाचे कामावर आहे असे त्यानें सांगितले. त्यावर मीही ग्वालहेरीस जाणार आहे असे बोललो. साहेबाने बंधूला पत्र देतो म्हणून लागलेच इंग्रजी लान पत्र लिहून माझे ह्वालें केले. ह्याप्रमाणे मोठ्या आदराने आमचे आतिथ्य करून आम्हास निरोप दिला. ग्वालहेरीस गेल्यावर साहेबाचे बंधूस मी भेटलो. याने शिंदेसरकाराचे राजधानीतील सर्व हकीकत समजावून दिली. बाळाशव नायबदिवान खानगीकडिल ह्यांस भेटविले त्यांच्या एक दोन भेटी झाल्यावर आमचे सर्व वृत्त त्यांना समजल्यावर व्याख्यानाचे इच्छितप्रमाणे उदयीक चार वाजतां आमचे वागेत यावे म्हणून मला निमंत्रण दिले. सर-

दार, गृहस्थ, शास्त्री मिळून ७५।८० ची नांवांनिशी करून भांडदागपार्शी याद द्यावी असा कारकुनास हुकूम सांगितला. नंतर या तेथून निघालो त्या समयी चार वाजतां आपले येथे गांडां येईल तीत वसून यावे असे मला सांगितले. घरी येतांना जे कोणी ओळखीचे कांहीं संबंधानें त्या राजधानीतच गांठी पडलेले भेटले त्यांस नायब दिवाणाकडील वृत्त सांगत गेलो. शिवाय, रा० रा० रघुनाथराव दिनकरराव रजवाडे नायब दिवाण रोहिण्युक्तडील ह्यांचे वाड्यांत घरगुती छोटी सभा भरून माझे भाषण झाले. त्या समयी या माळव्यांत अगर कर्नाटकांत किंवा कोठेही व्याख्यान होण्यापूर्वी सर्व लोकांस कळावे या उद्देशानें जाहीरखबर छापून प्रसिद्ध करण्याचे संप्रदायाप्रमाणें सभेस आलेल्या माळव्यांतील गृहस्थांना शिळक राहिलेल्या जाहीरखबरीची पर्त वाचावयास दिली. सारांश, वाळाराव नायब दिवाण यांचे वागेंत होणाऱ्या व्याख्यानाचे बोलण्याचे अंग किंवा भाग बहुशः लोकांना स्थूल मानानें सरासरी समजण्यांत आला असावा असे वाटले. तेव्हांच तो गोष्ट उघडकीस आली. तो येंप्रमाणें ठराव झाला:- त्याच दिवशीं नायब दिवाणाकडून भाल-दाराचे हातून आमंत्रणाची याद शहरांत फिरतां फिरतां रामाचार्य हे एक वैष्णवशास्त्रवेत्ते आहेत यांचे वाडिलांनीं शिंदे सरकारांत आश्रय संपादिला. ह्यांचे मागे रामाचार्य त्यांत त्यांचे जागीं आविपत्य देऊन स्थापिले. तो आश्रय घरून राहिलेले शिंदे सरकारचे हे एक आश्रित शास्त्री आहेत. ह्यांचे हातीं आमंत्रणाची याद आल्यावर त्यांनीं काय उद्योग केला तो पुढें लिहितो. परंतु त्यापूर्वी त्यांचे वाडिलांविषयी थोडे लिहितो. वे० शा० सं० रा० रा० महाप्रणित राघवेंद्राचार्य गजेंद्रगडकर चार शास्त्रांत पारंगत, स्मार्त, भागवत, वैष्णव, वीरवैष्णव किंवा रामानुज हा भेद मनांत न आणतां सर्व साधारणकरून सातारचे संस्थानांत आलेल्या विद्वानांचा सन्मानपूर्वक गौरव, प्रेम, आदर, महत्व इत्यादि अनेक प्रकारांनीं विद्वानांवर उपकृति करण्याची शैली त्यांचे अंगी अनुपमेय होती. त्यांनीं यज्ञ केला त्या वेळीं कित्येक दिवसपर्यंत साक्षात् पूज्या वच करावा, पिष्टपूजनें यज्ञ करूं नये, याविषयी शास्त्रतारतम्यानें पुष्कळ दिवस वाटाघाट चालत होती. परंतु इतर दुनऱ्या या वैष्णव विद्वानांच्या आग्रहामुळे पिष्टपूजु करून यज्ञ केला. परंतु त्यांचे मनांत भेदवृद्धि नव्हती यांत संशय नाही. असो. रामाचार्यांचे हातीं तो निमंत्रणाची याद गेल्यावर त्यांनीं उद्योग केला, तो असा:- रामाचार्यांच्या हातीं ती याद माझे व्याख्यान होण्याचे पूर्वदिशीं सायंकाळीं येतांच स्मार्त वैष्णव यांचे वैर काकोळकरत अशी लक्षण आहे त्या अन्वये स्वामा-

-दिका गतीने त्या आश्रितांचे अंतःकरणांत वैश्वानरे प्रगटली. तेणेंकरून आमचे व्याख्यानाचा विघात कऱ्याचा त्यानीं रात्रीं निश्चय करून दुसरे दिवशीं ह्मणजे व्याख्यानाच्या दिवशीं प्रातःकाळीं कांहीं शास्त्री वरोवर घेऊन नायब दिवाण बाळाराव ह्यांचे घरीं गेले; आणि आमची निंदा करून शास्त्रीमंडळ व्याख्यानास येणार नाहीं, असें त्या नायब दिवाणांस समजाविले. ह्मणून त्यांचें मन फिरल्यामुळे व्याख्यानाचा वेत रहित झाला. नायब दिवाणास आणखी मांगितलें कीं, पुण्यांत शंकराचार्यांसमोर पुनर्विवाह सशास्त्र किंवा अशास्त्र याविषयीं जो वाद झाला त्या वादामध्ये हे (शंभ्येशास्त्री) पंच होते. यांनीं पुनर्विवाह सशास्त्र आहे असें आपलें मत दिलें होतें. बहुतकरून ह्यांचें मत इंग्रजी मताला अनुसरत आहे. या कारणानें आम्ही यांचें व्याख्यान ऐकण्यास न येण्याचा निश्चय झाला आहे. दुसरे, हे व्याख्यान देतांना पाद्रीलोकांप्रमाणें उभें राहून व्याख्यान देतात. याकरितां आम्हास मुळांच व्याख्यानास येणें नाहीं. याप्रमाणें रामाचार्यांची जितकी शक्ति चालली तितकी त्यांनीं चालवून शहरभर माझ्या संबधानें जाहीरखबर लोकांस पे होंचविली. त्याचा अनुभव मजकडून अनेक सर्गानें घेवविला. ह्मणजे मी शहरांतून फिरत असतां माझेकडे (अंगुलिनिर्देश) (Tugging) पुनर्विवाह स्थापन करणारे शास्त्री पुण्याहून आले आहेत ते आपणच का ? असा प्रश्न मला स्वतः शहरांतील सर्व लोक करूं लागले. ज्या गृहस्थाकडे जावें तिकडे पुनर्विवाहाच्या प्रश्नाखेरीज प्रश्न होत नव्हता. याप्रमाणें पुष्कळ अडचणी सोसाव्या लागल्या. या शास्त्रीलोकांपैकीं कोणाचेही घरीं मी गेलों नव्हतां. रामाचार्यांनीं नायब-दिवाणाकडून होणारें माझे व्याख्यान बंद करविले नसतें तर पुष्कळ सरदार लोकांच्या, तशाच संभावित गृहस्थांच्या गांठी पडल्या असत्या. त्या योगानें श्रीमंत दादासाहेब खडके मुख्य दिवाण यांचीही गांठ पडली असती. मग महाराजाची गांठ सहज पडली असती. सारांश, सर्व राजधानीतील मंडळ विघडून गेल्यामुळे कांहीं उपाय चालेना. ह्या समयाला माझी उपास्यदेवता निर्विघ्नकर्ता महागणपति यांच्या प्रसादें करून माझे बुद्धीला स्मृति झाल्याअन्वये ग्याल्हेरीमध्ये राहणें सोडून दिलें इंग्रजसरकारचे गुरार छावणीमध्ये जाऊन राहिलो तेथें मेहरबान कर्नल वानरमेन पोलिटिकल एजंट कीं रेसीडेंट ह्यांची भेट घेऊन मज्जें सर्व वृत्त, खरे वर्तन, लोकहितार्थ माझे देशाटन, धर्म कोणता, आचार कोणता, अर्थ कोणता, विधर्म कोणता, याविषयीं स्पष्ट रीतीने व निरपेक्षपद्धीने व्या-

म्हणजे त्या त्या शहरां देत आले त्याप्रमाणे सविस्तर मजकूर कळविल्यावर
 साहेबांनी आमची गांठ महाराजांनी घ्यावी असे सूचनापत्र लिहिले ते शि-
 दे सरकारच्या वकीलसाहेबांकडे नेहमी येणाराबरोबर पाठविले.
 मला वकीलकाडे जाण्यास निरोप दिला. दुसरे दिवशी प्रातःकाळी वकील-
 काडे गेल्यावर साहेबाचा लखोटा व आपण एक पत्र लिहून शिपायाच्या
 हाती दिले, आणि हा शिपायी तुम्हास घेऊन जाईल, म्हणजे महाराजांजवळ
 जाण्याची विलकूळ हरकत होणार नाही. याप्रमाणे वकीलांनी दिलेल्या
 शिपायाबरोबर राजवाड्यांत गेलो. तेव्हां शिपायाने माडीवर ज्या दिवाणखान-
 न्यांत श्रीमंतांची स्वारी होती तेथे जाऊन महाराजांचे हाती पत्रे पोहचविली.
 महाराजांचे हाती पत्रे गेल्यावर महाराजांनी रेसिडेण्टी इंग्रजी दत्तराकडोळ
 इंग्रजी इंटरप्रिटरचे कामावर नेलेला असिस्टंट गोविंदराव ह्यांचे हाती ती
 पत्रे दिली. गोविंदरावाने तात्काळ साहेबांचे पत्र फोडून पुणे मुंबईकडील
 शास्त्री इंग्रजसरकारची नोकरी करून हल्ली पेशनर होऊन देशाटन, तीर्थ-
 यात्रा करित आपले राजधानीमध्ये आले आहेत त्यांचे प्रवानवृत्त व धर्म-
 संबंधी विचार महत्त्वाचे अमुन पोक्त आहेत. याकरिता महाराजांनी यांची
 गांठ घेऊन यांचे बोलणे ऐकून घ्यावे अशी माझी इच्छा आहे असा
 मजकूर इंग्रजी असिस्टंट गोविंदराव यांनी महाराजांस कळवितानेच मजकडे
 धांवतधांवत शिपायी आला. मी जिन्यापाशी पोहोचत आहे तोंच महाराजांची
 स्वारी जिना उतरून लागली वंगल्याच्या जिन्याच्या शेवटच्या
 पायरीवर स्वारी येतांच मला पाहिल्याबरोबर दिवाण साहेब कू भिलो
 अवी फुरसत नही है अशी आज्ञा होता होता व काहीं दुसऱ्या संबंधाने
 दुसऱ्या कोणापाशी बोलत असतां पालखीत बसून हवा पालटण्याकरितां
 दुसऱ्या बागेत रहावयास स्वारी गेली. नंतर चार पांच दिवसांनी दिवाण
 साहेबांकडे गेलो त्या दिवशी रायरामीचा वार मंगळवार होता ; पाहिजे
 त्याने दिवाणसाहेबांस भेटावयास जावे. दरवाजाजवळ बंदी नव्हती,
 सुमारे शंभरावर माणसे दिवाणखान्यांत बसून देत नव्हते. त्यांतही क्रम अ-
 सावा असे वाटते. म्हणजे प्रथमतः काहीं मोठ्या लोकांनी यावे, मग
 मध्यम व नंतर कनिष्ठ. मला पाहिल्याबरोबर मला जवळ बोलाविले.
 आणि महाराजांचे पायाला वेनारी झाल्या कारणाने सुमारे एक महिन्याने
 भेटाचा योग येईल, असे दिवाणसाहेबांचे भाषण ऐकतांच, वर आहे, असे
 म्हणून दुसरे संस्थानांत जाण्याची परवानगी भागितली. कारण, तिकडे
 एक ह्मण आहे तिचे स्मरण झाले. (पलखू कही तो पस्तवाह) ह्याचा अर्थ एका

पळ्यांत काम करतो ह्यणजे पंधरवडा लागतो. तेव्हां एक महिना सांगितल्या असतां किती वर्षे रहावे लागेल ह्याचें अनुमान ४००० वर्षांवर दिसत आहे. हें अनुमान बरोबरच आहे असें नाहीं. त्यांच्या बोलण्यावरून येथें राहण्यांत कांहीं फायदा होणार नाहीं असें वाटल्यावरून दिवाण साहेबांपाशीं पुन्हां ध्यालहेर सोडण्याची परवानगी मागितली. तेव्हां दिवाण साहेबांनीं असें सांगितलें कीं, महाराजांनीं तुमचें भाषण ऐकण्यास मला सांगितलें आहे व तुमची विदागीही करण्यास मला हुकूम झाला आहे. असें कळल्यावर व्याख्यान देण्यास तयार झालों त्या वेळीं बाहेरची माणसें आंत वेऊं नये व आंतलीं बाहेर जाऊं नयेत व मंडळीला नीट बसविण्याविषयीं भाळदार चोपदार काम करूं लागले. दिवाणसाहेबांम एकावयास कमी पेंतें ह्यणून त्यांचें कानाजवळ एक कर्णा ठेविला होता त्याजवळ मीं उभें रहावे अशी मला सूचना झाली. त्याप्रमाणें उभा रावून व्याख्यान दिलें. तासभर व्याख्यान झालें. व्याख्यानांत रामाचार्यांनीं मंत्रेविषयीं मझा व्याख्यानाचा विघात करून लोकांमध्ये येथें शेज्येशास्त्री पुनर्विवाहाचे पक्षाचे आहेत असें लोकांत प्रसिद्ध करण्यास फाटो मेहनत घेतली. इत्यादि बोललों, आणि दुसरें असें बोललों कीं, शिंदे सरकारांतून दहा अन्नामी विलायतेस पाठविण्यांत यावेत. ते कुशल व चांगल्या बुद्धीचे अनाथे. वारा वर्षपर्यंत त्यांचा खर्च शिंदेसरकारांतून चालावा. त्यांनीं विलायतेस गेल्यावर रंग, पोटोग्राफ यंत्रे, सुयांचीं यंत्रे, चाकू, काट्या आणपेठ्यां यांचीं यंत्रे तयार करण्याचें शिकून स्वतः पूर्ण मास्तर होऊन इकडे यावे; आणि आणचे लोकांस शिकवून तयार करावे. त्या योगानें देशकल्याण होईल. केवळ विलायतेस लोक जातात व विलायत पाहून परत येतात एवढ्यानें कांहीं देशकल्याण होत नाहीं. हे दोन भाग आमचे व्याख्यानांतले दिवाणसाहेबांनीं लक्षांत ठेऊन व्याख्यान समाप्त झाल्यावर भी त्यांचे जवळ जाऊन बसलों. तेव्हां मला पहिल्या भागाची व दुम्या भागाची उत्तरे दिली. तीं येणेंप्रमाणें -- रामाचार्यांचें व तुमचें जें कांहीं झालें अगेल तें बरगुनी झालें असेल. सरकारांतून तुमचे मानगन्मानांत, यज्ञांत, कीर्तींत कांहीं कमी झालें नाहीं. दुसरा प्रश्न त्यांनीं आह्मां केली कीं, मयासुरानें जगी रभा निर्माण केली होती त्याप्रमाणें देवाकडे कोणी निर्माण केली नाहीं, ह्यणून देवाचा पक्ष दैत्यापेक्षां कमी समजावयाचा काय ? ह्या प्रश्नाचें उत्तर देवांनीं आपलेकडील न्यूनता पूर करण्याकरितां कचाला दैत्याकडे पाठविला होता. याप्रमाणें मझें भप बहुनेकांनीं ऐकल्यावर दिवाणसाहेबांनीं व इतर मंडळींनीं आह्मांस सांगितलें

सको दिखी, व हे मोठे पण्डित आहेत, असे पण्डित ह्या संस्थानांत कधी कोणी आले नाहीत. असे बोलणें झाल्यावर लागलीच दोनशें रुपये कल्हार रुप्याचे ताटांत घालून व त्यावरच शालजोडी शंभर रुपयांची व पागोटें एक ठेवून आमची विदागी केली. मग दोन शिपाई देऊन आज्ञास आमचे विज्हाडी चिटणीयाचे गोठांत पोहोचावें. रामरामाचा दिवस होता ह्यामुळे लोकांची दाटी बरीच होती व भिक्षुकवर्गही बराच होता. यासंबंधानें आमचे विशगीची बातमी शहरभर एका घटकेंत पसरली गेली. रामाचार्यांला आमची विनाकारण निंदा करून शहरांत पसरून देण्याला यत्न व वेळ फारच लागला असेल. आज्ञी स्नान व ते वैष्णव ह्याखेरीज दुसरे कांहीं द्वेष करण्याचें कारण दिसत नाही. वैष्णव शैवाची निंदा करितात व शैव वैष्णवाची निंदा करितात आणि मुसलमान हिंदूची निंदा करितात व हिंदू त्यांची निंदा करितात. याप्रमाणें ख्रिश्चियन व हिंदू ह्यांचाही परस्पराशीं सा धर्मसंबंधानें विरोध चालतो. हा व्यक्तीचा द्वेष नव्हे. सामान्यतः सामाजिक याव आहे. असें अून आज्ञाबरोबर व्यक्तीसंबंधानें रामाचार्यांनीं द्वेष प्रदर्शित केला हें अवनयणाचें काम आहे. रामाचार्यांनीं जें कृत्य केलें त्याविषयी गकतीही लिहिलें तरी समाधान व्हावयाचें नाही. रामाचार्य हे जर इंग्रज-सरकारचे अमलाखालीं असते तर त्यांची यथाशक्ति पूजा झाल्याशिवाय राहिली नमती. आज सुमारे सहा सात वर्षे यात्रा करित मी फिरत आहे. कोणत्याही संस्थानांत व राजधानींत व मोठ्या शहरांत गेलों असतां व्याख्यान दिव्यावांचून दुसऱ्या ठिकाणीं गेलों नाही.

याप्रमाणें शेंकडीं व्याख्यान मी दिलें आहेत. व्याख्यानांत वास्तविक खग मजकूर ईश्वरविषयक कथा, धर्म कोणता आचार कोणता, हवा, पाणी, वगैरेच्या संबधानें बोलवावे, कोणाची निंदा करूं नये, राजकीय संबधानें बोलवावयाचें तें संभालून बोलवावे लागतें, हा नियम व्याख्यान देणाऱ्याच्या मनांत सदोदित राहणो. तो नियम अंतःकरणान न ठेवणारा वक्ता नव्हे. ज्यानें देशोंदेशीं, क्षेत्रांक्षेत्रीं, शहरांशहरीं, शेंकडीं ठिकाणीं व्याख्यान दिलें, त्याला सदरू नियम चिंतांत ठेवण्याची संभव असलीच पाहिजे. असो. आज्ञी दक्षिण दिशेकडील यात्रा करित रामेश्वरीं जाऊन तेथील यात्रा, देशाटन करून परत पुण्यांत आल्यावर पितरपूर, डाहूर, कारनाळी या ठिकाणांची यात्रा करण्याच्या उद्देशानें गुजराथेंत जाण्याचा निश्चय करून प्रथम बडोद्यास गेलों. त्या वेळीं श्रीमंत महाराज सरकार सयाजीराव गायकवाड यांची गांठ पडली. इतर दक्षिण दिशेकडील प्रथमवृत्त व्याख्यानरूपानें निवेदन केले. सुमारे

संभावर भाषण झाले. महाराजांवरुन पुष्कळ संभाषण झाले. महाराज फार खुप झाले व दुसरे दिवशीं आमची संभावना महाराजांनीं मोठ्या आदर-नें केली. शालजोडी सुमारे किंमत रुपये ५५।६० व रोख रुपये दीडशें याप्रमाणें झाल्यावर उत्तर हिंदुस्थानांत यात्रा करण्याकरितां हिमालयाकडे जाण्याचा विचार केला आहे. तिकडील यात्रा करून आल्यावर आणखी एक वेळ तिकडचें वृत्त महाराजांनि निवेदन करण्याची इच्छा आहे ईश्वररुपेनें सफल होईल अशा आशा आहे. महाराजांनीं ही गोष्ट कबूल केली असें वाटल्यावरून १८८७ सालांत उन्हाळ्यामध्ये वाई, धोम, महाबळेश्वर ह्या ठिकाणची यात्रा करून मालकम पेंठेंत एक महिना उष्णपगम होईपर्यंत राहिलो होतो. यात्रा, देशाटन, लोकांला धर्म आचार वगैरे संवधानें उप-देश करण्याच्या उद्देशानें प्रायः शहरीं, राजधानींत किंवा क्षेत्रांत व्याख्यान दिलाशिवाय पुढें मार्गक्रमण केलें नाहीं. या स्वकीय नियमान्वये महाबळेश्वरनजीक मालकम पेंठ अग्न नहर येथील लायब्ररीमध्ये मित्रमंडळीच्या सूत्रनेवरून व्याख्यान दिलें. व्याख्यानास बराच मोठा समाज जमला होता. सरदार, संस्थान इचलकरंजी, आणि सरदार, संस्थान धानडा, आणि अनरेवळ माधवराव वासुदेव दरवे, रावबहादूर शंकर पांडुरंग पंडित, रावबहादूर माजी दिवाण नूळकार, रावबहादूर यशवत मोरेश्वर के-ळकर—ओरिएंटल ट्रांसलेटर, गव्हर्नट रा० सा० कृष्णाजी नारायण खेर सानारचे कलेक्टरसाहेबांचे चिटणीस. त्याप्रमाणेंच इतर दुसरे मोठे मोठे कामगार, तसेंच, उष्णकाळानुळें पहाडावर थंड देशांत शरीरस्वस्थतेकरितां आलेले डाक्टर व आणखी दुसरे पेशनर सभ्य गृहस्थ बरेच आले होते. महाराजांकडील बडोद्यांतील मंडळी व वे० शा० सं० रा. रा. केशवशास्त्री गाडगीळ, वगैरे सभेला आले होते. व्याख्यान होण्याचे पूर्वी श्रीमंत महा-राज गार्डकवाड सयाजीराव चांची स्वारी नहरावर होती. थोडे दिवसांनीं विलायनेस जाण्याचा विचार ठरल्यासारखाच होता, हे मशाही कळलें होतें. तथापि, हिमालयाकडील प्रवासवृत्त व्याख्यानरूपानें महाराजांस कळवावें ह्या बुद्धीनें एक विनंतिपत्र लिहून मेहरवान पेस्तमजीताहेव, महाराजांचे प्रायव्हेट सेक्रेटरी, ह्यांस भेटून त्यांजपाशीं दिलें त्याचा जबाब सेक्रेटरीसाहे-बांकडून असा मला मिळाला कीं, सध्या वेळ मिळणें कठीण असें बोलून दिलगिरी दाखविली होती. असो. ठरल्याप्रमाणें तारीख १२।५।८७ गुरुवार रोजी सायंकाळीं ४ ॥ वाजतां व्याख्यानास आरंभ झाला. व्याख्यान हेंतां देतां श्रीमंत महाराज सयाजीराव गार्डकवाड ह्यांचें नांव निघालें होतें.

कोणत्या संबंधाने निघाले होते याविषयी आतां पुरतें स्मरण राहिलें नाहीं. तथापि वेळेची खबरदारी हल्लीं लोक फार घेतात, अशा बोलण्यावरून महाराजांचें नांव निघालें असावें त्यावरून ज्या वेळीं माझा बडोद्यास महाराजांना भेटावयाचा योग आला, आणि आमचें प्रवासवृत्त ऐकण्याचें ठरलें, त्या दिवशीं सायंकाळीं सात वाजतां श्रीमंतांचे वाड्यांत मला बोलाविलें होतें लक्षण मी गेलों. इतरथांतच प्रायव्हेट सेक्रेटरीनें मला वर दिवाणखात्यांत ज्या ठिकाणीं महाराजांची स्वारी होती तेथें नेलें. या रीतीनें महाराजांचा वेळेच्या संबंधाने किती सक्त बंदोबस्त आहे हें, विद्वज्जन हो, लक्षांत आणणें फार उपयोगाचें आहे. याप्रमाणें बडोद्यांत नेमल्या वेळीं व्याख्यान, विदागी वगैरे ज्ञान्याविषयीं सदरी एक वेळ लिहिलें आहेच, असें महात्रयेश्वरनजीक नहर किंवा मालकमपेंठ येथील त्यावरीमध्ये मे महिन्यांत चाललेल्या व्याख्यानाच्या मध्यवर्षीत महाराजांच्या स्तुतीच्या संबंधाने बोललों, आणि हल्लीं माझी गांठ पडली नाहीं, यांचे कारण सवळ दिसतच आहे. तथापि, तें मी महाराजांस विनंतिपत्र पाठविलें त्यांत जर प्रवासवृत्त निवेदन करण्याचा हेतु प्रदर्शित केला नसता तर नुसती भेट होण्यास हरकत नव्हती असें मी बोललों. परंतु हें माझे सर्व बोलणें माझेपसून फार लांब अगलेल्या मंडळीन ऐकून गेलें असेल किंवा नसेल ह्याचा संशय आहे. कारण, माझ्या तोंडामध्ये मुळींच दांत राहिल्या नाहीं, त्यामुळे कदाचिन् एखादा शब्द स्पष्ट उच्चारला जात नाहीं. प्रवास करतांना गृष्टींतील चणत्कार, विद्वान्, विदागी, भक्त, पूजक, श्रोत्री उपदेशक, योगी, यांचा समागम योग्यानें दाखविलेल्या योगाचा अभ्यास थोडाबहुन करणें. याप्रमाणें काविक, वाचिक, मानसिक असे त्रिविध तप साधन करण्याचा क्रम १८८२ इतकी नोवेंबर महिन्यापासून आजपर्यन्त सुरू आहे. असो. गेल्या महिन्यांत मालकम पेंठेंत २२८७ सालांत झालेल्या व्याख्यानांत वरील लिहिल्याप्रमाणें श्रीमंत महाराज सयाजीराव गायिकवाड यांच्या संबंधाने बोललों. याशिवाय इतर विषयावर आणखी कांहीं व्याख्यान-संबंधाने बोलणें होऊन व्याख्यान गमात आलें. दुसरे दिवशीं प्रातःकाळीं रावसाहेब गजानन कृष्ण भाटवडे तर यांचेकडे जायें असें मनांत आलें कारण मीं भुवईत एन्फिन्सिटनको देजांत झाल्यापणाचे कामावर होतो तेव्हां भाटवडेकर हे कोलेजांत विद्यार्थी होते. ह्या संबंधाने प्रेमनिबंधन योग्यानें निघालें; तेव्हांच भाटवडेकरांचे स्तुत्यवर हल्लीं सभाहिनेटजज्ज यांची व आमची गांठ रूपांत पडला. त्यांसाठी हेतु भाटवडेकराकडे जाण्याचा समजण्यावरून

उभयतां समागें सदृग् गृहस्थाकडे जाऊन बसलों आतून पुरुषोत्तमराव आले. आझी भाटवडेकार व दुसरे एक दोन गृहस्थ असे बसलों होतो. कांहीं गोष्टी चालल्या असतांनाच पुरुषोत्तमरावानें मन्ना प्रश्न केला की, गाईकावाड सरकारचें नांव व्याख्यानांत काढण्यांत मला काय अधिकार आहे ? हा प्रश्नाचें उत्तर, व्याख्यान देणाऱ्या लोकांना कोणाचेंही नांव घेण्यास अधिकार असतोच ; फक्त राजकीय कामाचें कांहीं बगेवर ठाऊक असल्यास बोलवें, असें मी बोलत असतां रा० रा० गणपतराव मल्हार लणून एक गृहस्थ तेथें आला, त्यानेंही हें बोलणें ऐकिलें ; आणि एकादम लणाला जाऊं द्या हो, अशा बोलण्यांत काय अर्थ आहे, महाराजांचें नांव व्याख्यानांत काढिलें तरी, रस्त्यांतून हत्ती जात असतां त्याच्या अंगावर अशीं कुत्री कितीही मोकळीं तरी रा गजाला काय बाधा व्हावयाची आहे. असें इतकें बोलून दुसरीकडे गेला. त्याचे बोलण्यावर मला कांहीं सूचलें नव्हतें लणून बोललों नाहीं असें नाहीं त्याला मुन्हांत धरण्याकारितां उगाच बसलों होतो त्याच वेळीं त्याच्यावर फिर्याद व्हावी व महाराजांस कच्ची हकीकत कळवून निकाल करून घ्यावा ; परंतु दूरच्या प्रवासाला महाराजांचो स्वारी जाणार लणून तहकूब राहिलो. श्रीमंत महाराज सरकारची स्वारी विलायतेतून परत आल्यावर बडोद्यास जाऊन न्याय मागण्याचा विचार करून ठेविला आहे. आज सुमारे ६७ वर्षे देशोंदेशीं शेंकडों ठिकाणीं व्याख्यान देण्याचा अभ्यास असल्यानें भुखावाटें गैरशब्द निघण्याचा विलकुल संभव नसतां, महाराजांचें नांव काढल्यानें केवळ लोकांचीं मनें कां विचढावीत हें कांहीं अद्यापि कळत न हें. परंतु लोकांचे प्रश्न बरेच झाले, तथापि बडोद्यांतिलच ते लोक होते, याप्रमाणें वे० शा० रा० रा०—केशवशास्त्री गाडगीळ यांनींही प्रश्न केला आणि ते लणाले महाराजांना हें सर्व वर्तमान कळलें आहे, तथापि तुमचा कांहीं नाश तर होणार नाहीं. नामी उत्तर दिलें. लोकांचे मनांत मी व्याख्यानांत नांव काढिलें होतें, एवढाच जर अंश आहे तर महाराजांचें मनांत कांहीं वाईट यावयाचें नाहीं. परंतु माझे तोंडांत विचकुळ दांत नसल्यामुळे एखादें वाक्य बोलतां बोलतां मी बोलून जातो, परंतु लांब बसलेल्या मंडळींस ऐकून जात नाहीं. किंवा कांहीं विपरीत ऐकून जातें. उदाहरण, रत्नागिरी हायस्कूलांत व्याख्यान देत असतां आठ वर्षांचे कन्यांचा विवाह विहित आहे, पण विधिविहित नाहीं, अशा अभिप्रायाचें माझे माण झालें असतां कांहीं श्रेतांना ऐकून गेलें कीं, विहित नाहीं, विधि हा ... ऐकून

गैला नाही). त्यांवरून शास्त्री, वैदिक लोकांन मोठा गवगवा झाली. हा दोष माझा नाही. माझे भाषण व अभिप्राय न समजतां जर मजवर भाषेधारावान होऊं लागले तर माझा निरुपाय आहे असें समजतें पाहिजे. याप्रमाणें दक्षिणेकडील यात्रा करीत त्रावणकोरप्रांतीं गेल्यावर त्रिवेंद्रम् राजधानीमध्ये पोहोचलों. तेथें फौजदाराचें सत्रांत राहिलों होतो. त्रावणकोर प्रांत बहुत करून मलयाचलाच्या खालचा प्रदेश आहे. त्या देशाची भाषा मल्लयाडी किंवा मलियाळ् ही आहे. हा मलयाचल किंवा मलियालय शब्दाचा अपभ्रंश आहे. ह्या राजधानींत प्रांतांतिल सर्व भाषा बोलतात. ल्हाणजे, कोकणी, किंवा गोंवेकोकणी, तामुळ, मल्लयाडी, द्रावीड, तेलगू, कुडव व कानडी इत्यादि. हें चांगडें शहर आहे व हें क्षेत्रही आहे. येथें अनंत देव आहे. अनंत देव ल्हाणजे विष्णु येथें शयनस्थ आहे, ल्हाणून त्याला अनंतसेन असें नांव पडलें आहे. देवालय उंच अगून फार विस्तृत आहे. त्यांत विष्णूच्या मूर्तीची लांबी १२ हातावर असावी असा अजनास झाला होना. ती मूर्ति आडवी आहे. त्या मूर्तीचे दर्शन घेण्याकरितां तीन दरवाजांनीं व्यावें लागें आंत अंधेर आहे. कापूर लाविल्याशिवाय मूर्ति दिसत नाही. त्या प्रांतांतिल द्राविड, तेलंग ब्राह्मण त्या देवळांत वेदाचा धोष करीत बसतात, पारायणें करितात त्या ब्राह्मणांची संख्या मुरारें शेंदोनशें असावी ज्या ब्राह्मणाची विदागी करावयाची त्या ब्राह्मणाचे देवळांमध्ये पारायण करीत असतां सहा महिने लोटले पाहिजेत ल्हाणजे विदागी होते. विदागी देण्याचें काम कोटी पहात असते. त्यांत शास्त्री, वैदिक, गृहस्थ असे कमेटींत मेबर आहेत. कोणी विद्वान् नवीन त्या संस्थानांत गेला असतां त्या कमेटीपुढें त्यानें परीक्षा दिली पाहिजे. याप्रमाणें मीही कमेटीपुढें परीक्षेत गेलों, तेव्हां आमचें नांव गांव विचारलें. मी मुंबईकडून आलों असें सगतांच जहाजांतून आलां असाल असें बोलून तुम्ही ब्राह्मण नव्हत तुम्ही सारस्वत किंवा शैणवई असावे; ह्याकरितां तुमची परीक्षा घेऊं नये अशी सरकारची आज्ञा आहे तथापि परीक्षा आली घेतों. विदागी होईल किंवा नाही याचा संशय आहे. नंतर मी असें सांगितलें कीं, माझी परीक्षा घ्यावी. आमचे ब्राह्मणत्वाविषयी संशय दूर झाला ल्हाणजे महाराज विदागी देतील. असें बोलतांच पंचगवधनः हा प्रयोग मला विचारला. त्यावर पुष्कळ वादविवाद झाला. सात शास्त्री लोकांचे जुने चालीप्रमाणें हंच तंच होऊन उठलों दुसरे दिवशीं १२ वाजनां त्रावणकोरचे महाराजांनीं स्थापित केलेल्या स्कूल कालेजामध्ये गेलों तेथील प्रिन्सिपाल

मिस्टर रॉस (Ross) साहेब यांचे परवानगीने संस्कृत क्लासाची चांघणी पाहिली. साहेबांनी खुष होऊन मजजवळ सर्टिफिकेट देऊन महाराजांसही लिहिले असावे असा अजमास झाला होता. कारण की, महाराजांकडून दुसरे दिवशी मला बेल्यावर्णे आले. त्याअन्वये महाराजांची गांठ पडली. तासभर भाषण झाले, नंतर तिसरे दिवशी विदागी १९० रुपये व बस्रा-बदल सेन्याचे यज्ञोपवीत १० रुपयांचे, याप्रमाणे सन्मान होऊन मी पुढे मार्गक्रमणास आरंभ केला. परंतु त्यापूर्वी तिकडील लोकांचा धर्म, आचार, शीतभगत यांविषयी लिहितो. अनंतसेनाचे देवळास महागज प्रति-दिवशी सकाळीं दर्शनस जातात त्या वेळीं स्वारी पाहिली. त्याचा प्रकार १४ १५, असामी ब्राह्मण यजुर्वेदी सोंबळे असून वेदाचा घोष करित चालतात. मध्ये महाराज, पुढे भालदार चोपदार, त्यांच्या पुढे एक शिपायी, (त्याचा पोशाख मिलिटरी लोकांप्रमाणे रेशमाचा होता, कांहीं लोंकरही होती.) त्याच्या पुढे कांहीं देवघरचे सेवक लोक चालत असत. याप्रमाणे महाराजांचे देवाचे पूजन झाल्यानंतर प्रदक्षणेचे वेळीं एक प्रदक्षणा करून आपले वाड्यास जाण्याच्या सुनारावर पूर्वेकडेस एक खांब आहे त्या ठिकाणी ज्या लोकांची कामदाराकडून दाद लागत नाही त्या लोकांनी त्या खांबापाशी येऊन उभे रहावे. महाराजांनी तीन चार दिवस एकच मनुष्य उभा रहात आहे असे पाहून त्याला वाड्यांत बोलावून आणावे अशी आज्ञा व्हावयाची. देवाच्या भोवतालीं तीन चार सोपे आहेत तेथे ब्राह्मणभोजन होत असते. ब्राह्मणांची संख्या रोजची सुमारे दोन हजार आहे. त्या ठिकाणी मी एक वेळ गेलो होतो. ब्राह्मणांचे उदक सुटण्याचे वेळीं एक मनुष्य किंवा दोघे हातामध्ये पाण्याची शारी घेऊन शर्यतीच्या घाड्याप्रमाणे पळतो आणि शारीतले पाणी थेंब थेंब पाडीत जातो. ते आपोक्षण करण्याकरितां पाणी आहे. दोन हजार मंडळीमध्ये मला एकही मनुष्य मुकटा नेसलेला आढळला नाही. कोणी पानाच्या बाहेर आहुला घातलेल्या आढळल्या नाहींत. त्या वेळीं मी एका दोघांस प्रश्न केला. त्या वेळेस त्यांनीं असे सांगितले की, स्नान करून एक वेळ घातर नेसल्यावर कटीपासून न गुटे तोपर्यंत ते सोंबळे आहे. याप्रमाणे वर्तमान कळल्यावर मी तेथून परत गेलो. तिकडे प्रायः शौचविधीस तांब्या नेण्याचा संप्रदाय नाही. ठायीं ठायीं सरोवरे आहेत, जमीन खोदली असतां दोन अडीच हातांवर पाणी लागते, शौचविधि झाल्यानंतर एका झऱ्यावर गुदप्रक्षालन, दुसऱ्या झऱ्यावर पादप्रक्षालन, तिसऱ्या झऱ्यावर मुखप्रक्षालन करितात. इंद्रप दर्शनाची कांहीं विशेष क्षिती आहे असे नाही.

स्त्रिया कंचुकी धारण करीत नाहीत. आणखीही पुष्कळ गोष्टी आहेत; परंतु त्या सर्वांचे वर्णन करण्यास सवड नाही. तेथून आली कन्याकुमारीस गेली. कन्याकुमारीचे देवालय दक्षिण महोदधितटावर आहे. तेथून रामचंद्र लंकेस गेले आहेत. आतां पुन्हाची आकृति नाही. परंतु समुद्रांत दक्षिणेकडून नैर्ऋत्येकडे सडक गेला आहे, याकरितां पूर्वेकडेस जहाजे जावयाचीं शालीं तर ती पूल टाकून जाताना. त्या ठिकाणीं रत्नाकर व दक्षिण महोदधि यांचा संगम झाला आहे. समुद्राचा फार मोठा घाव होत नाही, याचे कारण रामचंद्र घाटावर उभे राहून भाषण करीत होते त्या वेळीं त्यांनीं समुद्राचा घाव न करण्याविषयी आज्ञा दिली आहे असा इतिहास आहे. तेथून त्रिगवळींस येऊन मधुरामिनाक्षीस धूम्रशकटाने आलीं नंतर वृषभशकटाने दक्षिणेस वळलीं आणि रामेश्वरास गेलीं. रामेश्वराचे देवळास जातांना प्रथम गोपुर आहे ते फार उंच आहे. त्या गोपुरापामून तीन किंवा चार दरवाजे वलांडून गेल्यवार देवळाचा मुख्य दरवाजा लागतो. रामेश्वराजवळ गंगा घालावयाची असली तर दरएक कुपीस सज्जा रुपया द्यावा लागतो. साण साचे योग्यतेप्रमाणे आंत प्रवेश होण्यास कर आहे. असो. रामेश्वराची यात्रा संपादन करून रामनाथपुरावरून मधुरामिनाक्षीस आलीं पुढे तेथे २५ दिवस होतो. तेव्हां तेथील महाभहमणी अप्यार. साहेब वक्रील आणि ज्या ठिकाणीं कुंठ उतरले होते त्या घराचे मालक इनामदार वैष्णव गृहस्थ महाभह ह्या दोघांचे मुलांतून कुठ्यांविषयीचा मजदूर मळा समजला आहे. अशी. मार्ग क्रमितां क्रमितां झैमूरास येऊन पोहोचलीं. नंतर रावसाहेब डी आनंदाव, रायटी माधवराव यांचे चिरंजीव, त्या वेळीं पॉलेस कमिशनर होते. त्यांनीं शिवासामग्री वगैरेचा बंदोबस्त आमचा चांगला ठेवि- ला होता. रावबहादुर रंगाचार्टु, मुख्य दिवाण, यांची गांठ पडल्यावर सरस्वती प्रामादांमध्ये एक व्याख्यान व दुसरें तेथील हायस्कूलंत, याप्रमाणे दोन व्याख्याने दोन दिवस दिल्यावर तिसरे दिवशीं महाराजांची गांठ पडेल असें त्यांनीं सांगित्याप्रमाणे दुसर दिव ॥ ४ स्वतीप्रासादांत व्याख्यान देत असतां मूर्तिपूजा वेगळी नाही असें बोलून गेलीं. गृहस्थ व्याख्यानास आलेले प्रायः अधिहारी होते, निरक्षर वर्ग वराच मोठा होता, साक्षी सुमारे २५,३० वर होते व्याख्यान झाल्यावर एका पण्डित सभामदाने वेदांत मूर्तिपूजन सांगितले आहे. याकरितां आणखी एक व्याख्यान व्हावे अशी त्याची दिनति सभेनें मान्य केली आणि सभा विसर्जन झाली. दुसरे दिवशीं हायस्कूलंत व्याख्यान झाले. तिसरे दिवशीं पुन्हां सरस्वतीप्रासादांमध्ये सना जमली मीही

ह्या समयस जाऊन पोहोचलो. प्रथमतः संस्कृत भाषण कांहीं वेळ झाल्यावर ऋग्वेदांतील ऋचा—अदो यद्धारु प्लवते सिधोः पारे आरमस्व—ह्याचा अर्थ सायना-चार्यांनी पूजयस्व असा केला. यावरून पूजा वेदांत आहे असा अर्थ झाला. असे असून व्याख्यानार्थ्ये शैल्यशास्त्री यांनी मूर्तिपूजा वेदांत नाही असे सांगितले; तेव्हां हे शास्त्री व्याख्यान देतांना जे बोलतात ते सप्रमाण नसते असे वाटते या भाषणावर माझे बोलणे व्याख्यानांत झाले. ते येणेप्रमाणेः—मूर्तिपूजा हे तंत्र आहे. याविषयी उपनिषदांत, पुराणांत किंवा अन्य एतत्सजातीय ग्रंथांत गंधपुष्पाक्षतादिकेकरून हल्लीं लोकां पूजन करितात, तथापि वेदोक्त प्रकार असा नाही. भगवत्पूजन ह्यणजे स्तवनमात्रं इतकेच आहे पूजयस्व, स्तुहि, नम, स्तुति कर, पूजा कर नमन कर, असा अर्थ अमरकोशांतही लिहिला आहे—पूजा नमस्यां पाचितिः सपर्यर्चिर्हिणाः समाः—हे पांच शब्द समानार्थक आहेत. यावरून गंधाक्षतादिकेकरून मूर्तीचे पूजन लोकांप्रिय आहे. म्हणून ते न करावे असा उपदेश केला नव्हता. वेदमूल धर्मान्तःपाति नमनादि धर्म-प्रतिपाद्य शब्दाचा अर्थ कोणी विद्वानाने वाढविला आहे, ह्यणजे तंत्र बांधले आहे. तांत्रिक कर्म हे आगमोक्त आहे. निगमोक्त नव्हे. या रीतीने प्रश्नाचे उत्तर दिल्यावर सभा विसर्जन झाली. दुसरे दिवशीं महाराजांची गांठ पडल्यावर माझा सर्व वृत्तांत ऐकून घेतला. महाराज सुप्रसन्नवदन झाले होते असे मला वाटले. जुने चालीच्या शास्त्री लोकांमध्ये इंग्रजीचा अभ्यास केलेल्याचा आजच आढळ झाला. इतके बोलून आमचा सत्कार उत्तम करून आमची खानगी झाली. अज्ञानत्वाने अगर व्याख्यानांतील सर्व भाषणे बरोबर न ऐकल्याने किंवा विनाकारण दुसऱ्याचे विडंबन करणाऱ्या शास्त्री लोकांच्या साहायिक प्रकृति मानाच्या योगाने अथवा असूयेने उपदेशोद्देशाला विघ्न उपस्थित करून स्वतः आपण लोकांमध्ये महत्त्व पावावे या प्रकारे प्राचीन कालापासून विद्वान्मंडळीत प्रघात पडून गेल्यामुळे त्या अनुरोधाने अद्यापि वर्तन पूर्वीप्रमाणेच आहे. प्राचीन कालचे ब्राम्हण ऋषी असे आपणास ह्यणवीन असत. कापनात्र त्यांचा अतिदुर्धर असे, तथापि परोपकार करणाऱ्याविषयी धुरंधर, दयाळू, सात्विक, पापभीरू, सत्यधर्मप्रतिपादक, अंधन, सदोदिन ताश्चरण वगरे त्यांचे गुण अपार; परंतु शेषं कोपेन पूरयेत् एवढा मात्र प्राचीन कालचा प्रघात सांप्रतचे शास्त्री, वैदिक, पुराणिक यांच्यामध्ये ओतप्रोत भरला आहे. दुष्यन्त राजाने शकुंतलेबरोबर स्वयंवर करून गेल्यावर शकुंतलेची कांहींच खबर घेतली नाहीशी पाहून दोन शिष्य बरोबर देऊन शकुंतलेस सासरी पाठावेतांना शिष्यांबरोबर राजाल

निरोप पाठाविला. तो संस्कृत श्लोक आहे. येथे न्याचे गद्य लिहितां आहे ते गद्य सेथे आहे म्हणून मराठीत लिहीत नाही. ते गद्य येणेप्रमाणे:-

(त्वया स्थापितानि विनूल्यतयेवं शकुंतला मन्त्रिकटे अद्यपमृत्निरासीत् तां नृप्यं प्रत्यर्पयामि सामान्यप्रानेपत्तिपूर्विकेयं त्वया तवान्यमार्यातःपातित्वेन दारकर्मणि नियुक्तामिमां दृष्टुमीहे यमनियमध्यःनधारणाउपामनादिनाहानेशं योगाभ्यासादिना ईश्वरं सेवमाना वयं तपोधना रति लोका वःन्ते तपैवान्युना-तिरिक्तत्वेन वयं स्तः । तपोधनाः केवलं अमृतानेकटे व्यावहारिकद्रव्यस्या-भावाभिर्धनत्याल्लोकान्नागानुरोवेन वस्त्रादिना तव प्रसन्नतां संपादयितुमनमर्था अनप्राप्त्यास्तु विवेया कृपा त्वया एव नम्रतया कृपवतिनतिः शिष्यैर्दुःखान्तंप्रति निवेदितव्या ॥)

गांधर्वविधीने विवाह झाला झणजे कायिक उपभोग होऊन चुकतो. याच अर्थ गर्भवारणा होऊन जाते. झणजे स्त्राच्या कृष्णामध्ये गर्भजनन किंवा गर्भोद्भव झाला असे म्हणतां हरकत मुळीच रहत नाही तात्पर्य, दुष्यन्त शकुंतलेचे टायीं स्वदीर्यजन्यगर्भ [वाताहतोद्भुदुद्वत्स्त्रीपुरुषसंघातजन्यशुक्रशो-णितसंयोगजनकबुद्बुद] बुद्बुद्ध्याच्या आकाराप्रमाणे उत्पन्न झालेला राहो. याप्रमाणे गर्भवतीला शकुंतलेला लग्न होऊन फार दिवस झाले तरी राजा नेत नाही म्हणून गजाला शकुंतलेचा वितर पडला असेल, ह्या कारणाने नेली नाही, करितां आच्छादिन किंवा अप्रकटीभूत क्रोधाने क्रुद्ध होऊन कृष्ण झणतो:-सरासरी आपले स्त्रीगणामध्ये प्रविष्ट करून ही शकुंतला रक्षावी. पुढे तिचे प्रारब्धत्व जे व्हावयाचे ते होईल. इचे ठिकाणी तुला स्नेहप्रवृत्ति केली तेव्हां आम्हाला कोणाला विचारले नाही. असो. आतां जर हिला दारकर्मांमध्ये तुम्ही नियुक्त करणार नाही तर पहा आम्ही तपोधन आहोत. तुला शापून भस्म करूं, हाच खरा अर्थ आहे. कारण, पूर्वी तपस्वी लोकांचे हातीं शापाशिवाय दुसरें शस्त्र नसे. आम्ही त्यांचे वंशज, आमच्या मध्येही अद्यापि अभिमान, ईर्ष्या, अनूया, परोत्कर्षानहन, मोह, लोभ, असून सर्वांचा राजा जो क्रोध इत्यादिने करून आत्मी परिपूर्ण आहो. तप मात्र आमचेपार्गी नाही त्या योगाने शापशस्त्र आमचे हातीं राहिले नाही. कोपा-दिके करून ग्राम्य मापणावर कोणत्याही कर्माची समाप्ति करावयाची. त्या-प्रमाणेच सनेचीही समाप्ति व्हावयाची. सावेच नितकी दुष्ट्याची निंदा, द्वेष, सूचकता, कर्ण्याविषयी सांप्रत शास्त्रावर्गामध्ये प्रचार पुष्कळ आढळतो. कोणी शास्त्र पाहून किंवा आळसाने न पाहून काहीं धर्मसंबंधीं धार अन्व विषयाच्या संबंधाने एक वेळ तोंडांतून शास्त्रार्थ काढील तर

त्यांचा अभिमान वरून शास्त्रार्थ करण्याविषयी इटून स्वमताप्रमाणे शास्त्रार्थ सिद्ध करण्यास यत्न करितो आणि सिद्धीस नेतो. याप्रमाणे आम्ही यात्रा, देशाटन करित असतां पुष्कळ ठिकाणी अनुभव आला आहे. पैकीं कांहीं ठिकाणी झालेले प्रकार ह्या लेखांत मागे सांगितले आहेतच. हलां एक दोन प्रकार लिटून पुरे करावे असें मनांत आले आहे. पुण्यांत पेशवाई सुमारे १०० वर्षे चालत होती. ब्राम्हण राजा असल्या कारणाने स्वधर्माचे रक्षण होत असून, ब्राम्हणामध्ये राजकीय वर्चस्व आले होते. तसेंच, स्वधर्मप्रतिपादक वेदशास्त्रांचा अभ्यास करून पारंगतता झालेति मुखोद्गत वेदशास्त्रोपस्थिति, त्याप्रमाणेच वैदिक, श्रौती, याज्ञिक, शास्त्री, पाण्डित, पुराणिक, कर्मनिष्ठ, राजनिष्ठ, ब्रह्मनिष्ठ, धार्मिक आणि सत्यप्रतिज्ञ असे उत्पन्न झाले होते अशाच प्रकारे अभिमानादिक तर पारंपर्यक्रमादागत होतेंच. कदाचित् हे दुर्गुणही उत्तेजन पावले नसतील असें झणवत नाही. आजपासून चाळीस पन्नास वर्षांमागे या पूर्णे शहरामध्ये विद्वानांची गर्दी होती. त्या वेळेस नुकताच पेशवाई अम्मल सपून इंग्रजी अम्मलाची सुरुवात झाली होती, तथापि धुरंधर विद्वान् पूर्वीप्रमाणेच होते. पैकीं, उदाहरणाकरितां एका विद्वानाची हकीकत लिहितों, इकडे लोकांच्या चित्तांचे आकर्षण व्हावे. वे० रा० रा० चिंतामण दीक्षित आपटे हा मोठा विद्वान् ज्ञानाण धार्मिक, वैदिक, श्रौती, धर्मशास्त्री, वैयाकरण मुंदर व धर्मशास्त्री धार्मिक असा होता. त्यांच्या एका याज्य कुळामध्ये यज्ञ झाला. त्या काळीं शेकडों विद्वान् तिकडे जमले होते. त्यांच्या समक्ष यज्ञकर्म चालवीत असतां नेहमींच्या कर्माचा अत्यंत दृढ अभ्यास जसा असतो त्याप्रमाणे यज्ञकर्म हे कदाचित् होणारे; तरी सदरू दीक्षितांचे हातून यज्ञक्रिया फार वेळ चालत होती, तथापि काडीइतकी खूब कोणा विद्वानाला आढळले नाही. ही कथा अद्यापि पुण्यांत लोकांमध्ये प्रसिद्ध आहे. अशा यशप्रद, यशोवर्धक बहुत कथा दीक्षितांच्या संबंधाने लोकांस माहीत आहेत. आतां महाविद्वान् दीक्षित हे कथैकशेष झाले आहेत, तरी त्यांच्या कथेच्या योगाने ते जीवंत आहेत असें मनांत येते. यांचे जवळ लघुशठेन्द्रशेखर दोन महिने मी वाचला असेल असा आठव होतो. सदरी लिहिल्याप्रमाणे जशी अनुपमेय विद्वत्ता त्यांचे अंगी होती तसेच ते मानीही होते याविषयी एवढा उदारदण लिहितों. त्या काळीं झणजे दीक्षितांचे वेळीं विजयादशमीचा शास्त्रार्थ दीक्षितांनीं सांगितल्याप्रमाणे स्वतः व त्यांच्या याज्य कुळामध्ये पुण्यांत कोणी मानवा नाही

तथापि त्यांनीं एवढा यज्ञ कर्म करिते होते असें मनांत येतें.

ह्या शास्त्रार्थप्रमाणें वर्तून आपल्या याज्य कुटुंबाही वर्तविलें. पटवर्धनी संस्थानांतून यांचा फारच मोठा मान राखला जात होता. पेशवाईत त्या घरांतील विद्वानांची पैवी बरीच आली असा अजमाय होत आहे. पेशवाई-पानून दीक्षितांच्या घरांतून अजूनही धर्मसंबंधी शास्त्रार्थ चालतो. हे श्रुत आहे. अद्यापि वे० रा० रा० रामशास्त्री आपटे त्याच घराण्यापैकीं असून यांना सरकारांतून महानहोपाध्याय ही पदवी मिळून सहा महिने झाले नाहींत. याप्रमाणें त्यांचे पूर्वीचे विद्वानांनीं पेशवे सरकारांत महत्व संपादन केळें होतें त्याहूनही अधिक हे महत्व त्यांनीं संपादिलें असें लटलें तरी चालेल. असें महत्व रामशास्त्री यांनीं सरकारांत, दरबारांत, लोकांत, संपादन केळें आहे. आज्ञां उभयतांचे गुरू वे. रा. रा. धोंडशास्त्री बाबा डेंगरेकर हे मोठे विद्वान होते. यांना प्रायः व्याकरणाचे ग्रंथ पाठ येत होते. धोंडशास्त्री यांनीं ज्याच्या जवळ समग्र व्याकरणशास्त्राचें अध्ययन केळें त्यांच्याच जाग्यावर पुणें वाडा वि-आमवाग येथें व्याकरणशास्त्राध्ययन विद्यार्थ्यांना मांगण्याकरितां सरकारानें मुख्य गुरूजीच्या कामावर यांची नेमणूक केली होती. न्याय, वेदांत मोमांस या शास्त्रांवर यांनीं श्रम केले होते हे प्रत्यक्ष मीं आपल्या अनुभवानें लिहिलें आहे. हल्लींही येथील विद्वान् लोकांनीं धोंडशास्त्रीबाबांचा लौकिक असाच श्रुति असाया यांत संशय नाहीं. यांना एकपत्नीव्रत असून धार्मिक होते. प्रायः निवृत्तिमार्गपर यांची बुद्धि होती. त्याप्रमाणें हल्लीं त्यांचे चिरंजीव शंकरशास्त्री यांनीं अयाचितवृत्त चालविलें अ हे वेदाध्ययन, स्मार्त वगैरे संपादन प्रायः धर्माचारप्रवृत्तीत असतात. आम्हां दोघांमध्ये (रघुनाथशास्त्री शेंड्ये व रामशास्त्री आपटे) परस्पर सतीर्थत्व=एकगुरुकत्व हा संबंध आहे. सरकारांतून यांना महत्व संपादन झालें. पुणें शहरांतिल शास्त्री मंडळांत आजपर्यंत कोणत्याही समेत किंवा समजांत अग्रसनावर यांची योजना होत आली. त्या अन्वये सरकारानें तशीच पदवी यांना दिली. या सर्व गोष्टींनीं सदरीं एकगुरुकत्व लिहिल्याप्रमाणें आमचे हे विद्यावंशजान्तःपाती हाणून यांचा उत्कर्ष तोच आमचा उत्कर्ष समजून आली यांत मान देतो, यांत सदेहाला स्वळ मुळीच नाहीं असें हाणतांच अनृत भाषणाचें भय बिलकूल वाधावयाचें नाहीं. सत्येन शापे दिप्रं याप्रमाणें मजकडून अन्तःकरणपूर्वक यांकां मान्यता प्राप्त होते, त्याप्रमाणें यांचें मन आजच्याविषयी नाहीं इतकेंच नाहीं, पण आमचा उत्कर्ष यांस सहन होत नाहीं. त्यामुळे यांनीं आमच्या संवधानें बडोद्यांत जी खटपट केली तिजविषयी कच्ची हकीकत या लेखीं ेप्यपूर्वीं रामचे संवधानें थोडेसें लिहून मग रामशास्त्री यांनीं केलेल्या खट.

पट्टीचा विस्तार प्रदर्शित करीन. आमच्या उदयकालांत भी सरकारमध्ये नो-
कर असतां पुण्यांत शंकराचार्यांच्या समोर पुनर्विवाहाच्या सशास्त्रविषयी
सात दिवसांचे सुदनीची सभा रोज भरत होती. शंकराचार्यांनी काशीरामेश्व-
रपर्यंत विद्वान् लोकांम आनंत्रग करून आणविले होते. पंतप्रतिनिधि, सचीव
पटवर्धन, संस्थानो, वगैरे साहेबांस बोलावून आणले होते ग्वालहेर, इंदूर, मुंबई,
सातारा, कोल्हापूर, नाशिक, इत्यादि ठांवीठांवीचे शास्त्री व सभ्य गृहस्थ
पुण्यांत जमले होते. ज्या ठिकाणी सभा झाली त्या ठिकाणी माहीवर व खाली
मिळून दोन हजारांवर माणूस जमत होते. पोलीसचा बंदोबस्त होता. एकंदर
पंच दहा होते कांहीं मूचक व समासद सरपंच याप्रमाणे एवढी मोठी व्यव-
स्थित सभा पूर्वी कधी झाल्याचे लोकांला त्या वेळी स्मरण झाले नव्हते. असे
त्या सभेन वसल्या जाण्यावर लोक बोलत असत. त्या सभेची मी पंच होतो.
पंच क्षणजे न्यायाधिकाचे नात्याने वादाचे निकालाकरिता आपला अभिप्राय
जजसाहेबापुढे दर महिन्यास सेशन भरते त्या वेळी मी पाळीप्रमाणे ज्यूरर
या नात्याने क्रिनिच क्रीतेमध्ये न्यायाच्या निकालाकरिता आपला अभि-
प्राय देणारा होतो. Hindoo Law officer चे हुद्याकरिता सदर दि-
वाणी अदालत किंवा हायकोर्ट या नांवाने सरकारचे न्यायस्थान मुंबईस होते,
त्या ठिकाणी परीक्षा देऊन पास झाल्याचा दाखला अद्यापि मजपाशी वाळगून
ठेविलेला आहे. आतां त्याचा कांहीं उपयोग नाही सरकाराने काजी, मीलबी,
शास्त्री, यांचे अभिप्राय न्यायामध्ये घेण्याचे बंद केले आहे. Right Honble
Governor साहेबांचे येथे अगर दुसरे ठिकाणी कोठे दरबार झाला असतां
आह्वास निमंत्रण होण्याचा पाठ होता. मानिअर विल्यमसाहेब देश पाह-
ण्याच्या उद्देशाने हिंदुस्थानांत आले होते, त्यांच्या करिता फडतरे यांच्या
वाड्यांत एक सभा भरली होती. त्या वेळी रावबहादूर महादेवराव गोविंद रानडे
यांचे इंग्रजीत भाषण झाल्यावर साहेब हे संस्कृत जाणणारे असून
संस्कृत भाषेवर पाणिनीव्याकरणाच्या आधाराने यांनी एक पुस्तक रचिले
आहे. यांनी दोन कोशही केले आहेत. या रीतीने पुष्कळ संस्कृत ग्रंथांचे
चालन यांचे हातून होत आले. हे संस्कृतज्ञ, वेदज्ञ, शास्त्रज्ञ, आहेत क्षण
यांस शास्त्री लोकांकडून संस्कृत भाषेने यांचे आदरातिथ्यपूर्वक संभाषण
व्हावे असा विचार मुख्य भंडळीत ठरल्यावर शास्त्री लोकांच्या मुखाकडे
लोकांची दृष्टि गेली. लोकांनी शास्त्रभंडळीतून कोणालाही तुम्ही उठा असे
म्हटले नाही, तथापि कोणी शास्त्री जर उठला नाही तर फाजितो होण्याचा
प्रसंग येऊन पोहचणार; इतक्यांत प्रोफेसर केरो लक्ष्मण लुत्रे यांनी

मॅन्ट्रां खुणविल्लें त्याप्रमाणें मी उभा राहून संस्कृतांत भाषण सुमारें अर्धा तांश करून त्यांना आदर आतिथ्य सन्मान दिल्यावर आमचें नांव साहेबानें लिहून घेऊन मला इंग्रजीतून उत्तर दिलें. तें सर्वांस माहोत्र अमेचच. श्रीमंत महाराज तुकोजीराव होळकर यांची स्वारी त्या वेळीं पुण्यास आली होती. त्या वेळीं मला त्यांनीं शालजोडी व सभावना दिली, तेव्हां एका संस्कृत श्लोकाचें इंग्रजी भाषांतर मजकडून करून घेऊन माझी फारच स्तुति केली. श्रीमंत तात्यासाहेब संस्थान सांगली, यांनीं पुण्यांतले ९०० विद्वान् लोकांची समा भरून कोणास रूपये, कोणास धोतरजोडे, कोणास शालजोड्या, देऊन विद्वानांस सन्मानित केले. त्या वेळीं रामशास्त्री यांचें नांव शालजोडींत नव्हतें. सात शालजोड्या शास्त्री लोकांमध्ये वाटल्या. त्यांत माझे नांव होतें. मी आणि रामशास्त्री उभयतां पुण्यांत हजर असतां कोणत्या तरी प्रसंगी रामशास्त्री यांचा शालजोडीनें सन्मान होऊन, माझा शालजोडीनें सन्मान झाला नाहीं, असा समय अद्यापि घडून आला नाहीं. हल्लीं मी आज सुमारे सहा सात वर्षे तीर्थयात्रा व देशाटन करीत असतां प्रायः भिक्षुकी सोडून दिली आहे मला माझे हयातींत ११।१२ शालजोड्या मिळाल्या. त्या येंप्रमाणें मार्गे येथें रामानुज स्वामी आण्णे होते, त्यांस चार शास्त्रांचें अध्ययन होते. विषयविवेचन नेहमीं त्यांचे घरीं चालत होतें. शास्त्री वरेच जमत होते. स्वामीं पुण्याहून आपले देशीं जाते वेळीं बऱ्याच विद्वान् लोकांस शालजोड्या दिल्या. ती प्रथम शालजोडी. नंतर श्रीमन्महाराज छत्रपति कोल्हापूर बाबासाहेब महाराज यांचा विवाह गणपतराव महाराज गार्डकवाड यांचे कन्येशीं झाला. त्या वेळीं कोल्हापूरकर महाराजांनीं मला शास्त्री ह्या नात्यानें बडोद्यास नेले होतें. माझी नेमणूक नक्त रूपये चाळीस व उपाध्याकडे भोजनाचा बंदोबस्त, मार्गक्रमणाकरितां वाहनाचा (Vehicle) बंदोबस्त सरकारांतून होता. विवाह होऊन महागज बडोद्याहून पुण्यास आले त्या समयां मला एक शालजोडी देऊन निरोप दिला. तिसरी शालजोडी श्रीमंत तात्यासाहेब सांगलीकर व्याजकडून आली. चौथी तुकोजीराव होळकर यांची स्वारी पुण्यांत आली होती त्या वेळेस मिळालेली, व यात्रा देशाटन करीत असतां त्या त्या संस्थानांतून मिळालेल्या आठ एतून वारा शालजोड्या मला मिळाल्या. विश्रामबागेन माझे जात्राध्ययन संपूर्ण झाल्यावर माझी पूर्ण परीक्षा झाली. नंतर आमची भळेंज महण्याची मुदत सरली. नंतर कांहीं दिवसांनीं साहेब लोकांन महाराज माया शिकविण्याचें काम करूं अगर्थे. त्या दिवसापासून महाराज कोडे गंगाती सातः त्या मिळविण्याचा असास उत्तरोत्तर

रुढतर होत गेल्यामुळे भिक्षुकवर्गात राहण्याचा कंटाळा सहजच अंगी प्रदिष्ट झाल्यामुळे कोणीही भोजनास बोलाविले असता गेलो नाही. गृहस्थचालीने मेजवानीस किंवा रविवार पाहून घरगुती पाहुणचाराप्रमाणे अत्याग्रह केला असल्यास भोजनास गेलो असेन. सुमारे १९१८ वर्षांमार्गे संस्कृत व इंग्रजी ह्या दोहोंचा मेळ (Amalgamation) झाला. तेव्हां ज्ञासावर संस्कृत अध्यापकाला ज्ञातिसंबंधाने महत्व कमी असे. त्याप्रमाणेच माझेही महत्वाला गुप्त धक्का पोंहचला नव्हता असे नाही. अद्यापि पुण्यांत हे बंड समाप्तिस गेले नाही. परंतु नोकरी सोडल्यावरही केव्हां केव्हां प्रत्यय येतो. परंतु त्याचा ग्रामण्य संबंध लागू असेल असा भरंवसा देववत नाही. तथापि विनाकारण द्वेष वृद्धिगत झाला आहे असा तर्क होतो. असो. आज सुमारे सैर्ही सात वर्षे मी पेनशन झाल्या दिवसापासून यात्रा, देशाटन करण्याकरितां प्रवामी असतो. पुण्यांत विद्यायतीप्रमाणे येतो व जातो. रामेश्वराकडील यात्रा करून पुण्यास आल्यावर मे महिन्यांत हिरावागेत एक लेक्चर दिले. धर्म शब्दाची व्याख्या सांगून परंपरागत चालत आलेली वाहिवाट, प्रघात, रूढि, चाल, पूर्वापार संप्रशय, इत्यादि सर्वांचा आचारांमध्ये अन्तर्भाव शास्त्रकर्त्यांनी केलेल्याचा मी अनुवाद करून सजाजामध्ये भाषण करित असतां वेदांची उत्पत्ति ब्राह्मणापासून झाली, आणि वेदांत गंधाक्षतादिके करून मूर्तिपूजा सांगितली नाही. परमेश्वराची स्तुति, पूजा, नमस्या, अपाचिती, सपर्या, अर्हणा सांगितले आहेत. ह्यणजे हा मानसिक पूजाप्रकार आहे. गंधादिके इत्यादिकेकरून मूर्तिपूजन पुराणामध्ये सांगितले आहे. परंतु ते आगमोक्त तंत्र आहे. नरः कामं प्रवर्तन्ताम् हे वाक्य बोलून व्याख्यान समाप्त झाले. श्रोतांना व्याख्यान बरेच आवडलेसे पाहून रामशास्त्री आपटे यांनी भाषण केले. त्यांत रघुनाथ शास्त्री शेंड्ये जसे बोलतात तसे चालत नाहीत. ह्यणजे स्वतः आपण एकवीस पार्यिव, गणेशपूजा प्रति दिवशीं करितात. यावरून यांची भाषणाची पद्धत दंभभूलक आहे, असे बोलून त्यांनी बसले. नंतर रावबहादूर रानडे यांचे समर्पक भाषण झाल्यावर सभा विसर्जन झाली, वसन्तापगम झाल्यावर ग्रीष्मऋतूमध्ये आक्षी उभयतां (शेंड्ये व आपटे) बडोद्यास गेली. श्रीमंत महाराज सरकार सयाजीराव गाईकवाड यांनी बडोद्यास दक्षिणाप्राञ्ज कमेट्री स्थापून प्रत्येकी देशोदेशींचे विद्वानांकरितां विद्वानांची परीक्षा ह्यणजे जितके ज्याला येईल त्यांत त्यांची परीक्षा विदाग्या व दक्षगा या दोहोंच्या संबंधाने सुमारे पन्नास हजारांचे सांख्यान दिले आहे. एवढा याप्रमाणे कोणत्याही संस्थानांत खर्च नव्हत्या

करून त्याचे गुणाप्रमाणे व अध्ययनाच्या अनुरोधाने दक्षिणेच्या रुपयांचा आंकडा ठरून चालू सालाचे दक्षिणेचे रुपये व पुढील पांच वर्षांचे अगाऊ रुपये एकदम ब्राह्मणास देऊन, शिवाय धोतरजोडा, पागोटें, शालजोडो, ह्यांनी सज्जान करून निरोप देण्याची बहिवाट त्या संस्थानांत अद्यापि सुरू आहे. सारांश आमची (शेंड्ये आणि आपटे यांची) कमेटीपुढे परीक्षा झाली तेव्हां माझी परीक्षा प्रथम दिवशीं झाली, दुसरे दिवशीं आपटे यांची झाली. परीक्षेच्या संबधाने दोघांविषयी झालेला प्रकार पुण्यांत विद्वानांस माहीत झाला आहे. सारांश, माझी परीक्षा एक दोन गुण्यांनी तरी अविक्रम चांगली झाली असावी; तथापि, केशवशास्त्री गाडगीळ परीक्षेत पंच होते, त्यांनी आपल्यापेक्षां शेंड्यांची दक्षिणा थोडी तरी कमी असावी असा आपला अभिप्राय देऊन कारण सांगितले. ते येणेंप्रमाणे:—पुण्यामध्ये पांच ब्राह्मणांत आपटे ह्यांस भोजनाचे आमंत्रण येतें, आणि शेंड्ये यांस येत नाही. शेंड्ये यांनी अनेक माषणांचा अभ्यास करून, शास्त्रावर दृढाभ्यास यांचा नसावा असें मनांत आणून आमच्या दक्षिणेचा आंकडा आपल्यापेक्षां कमी करविता, असें पंचापैकी कांहीं पंचांनीं मला कळविले होते. रावबहादूर जनार्दन सखाराम गाडगीळ त्या वेळीं दक्षिणाकमेटीमध्ये सरपंच होते. त्यांच्या समोर केशवशास्त्री गाडगीळ यांस लक्षून माझी दक्षिणा थोडी तरी कमी झाल्याने माझा अशक्त वच होत आहे असें बोलून दाखविले. त्याविषयी प्रमाणगीता:—

संभाविनस्य चाकीर्तिर्भरणादनिरिच्यते । हा श्लोक लक्षून मी निघून गेलों. दोन तीन दिवसांनीं महाराजांस भेटण्याकरितां आह्मी दोघे (शेंड्ये आणि आपटे) राजवाड्यांत सायंकाळीं सान वाजतां रावसाहेब विठ्ठल लक्षून महा-राजांचे कारभारी होते, त्यांचेबरोबर गेलों. महाराजांपाशीं आमचे दोघांचे माषण झाल्यावर निरोप होण्याचा सभव दिसू लागला. तेव्हां कारभारी उठू लागले हे पाहून आह्मी दोघेही उठलों. महाराजांनीं मला लक्षून अवकाश असल्यास बसावे लक्षून मला आज्ञा झाल्याप्रमाणे महाराज आमनारूढ झाल्यावर मी बसलों. कांहीं देशाचरणाचे संबधाने गोष्टी चालत असतां शूद्राला वेदा-विकार आहे किंवा नाही याविषयी बरेच बोलणें झाल्यावर मला महाराजां-कडून प्रश्न शास्त्रीलोकांतमोर शूद्राला वेदाविकार आहे असें प्रतिपदन करितां येईल काय ? मी उत्तर दिलें कीं, माझी प्रमाणे लिहिलीं जावीं, आणि इतर शास्त्री लोकांचीही प्रमाणे लिहिलीं पाहिजेत मग महाराजांनीं स्वतः वादाचा निकाल केला तर, जगतावर मोठे उपकार होतों. असें

आम्ही माघण शाल्यावर रात्री सात वाजतां दुसरे दिवशीं यावे अशी महाराजांची आज्ञा झाली. तेव्हांच मला निरोप झाला लहणन मी निघून विन्हाडीं आलों. आम्हीं (शेंड्ये आणि आपटे) वे० शा० सं० रा० रा० थोंडशास्त्री कारलेकर यांचे घरीं रहात होतो. मला महाराजांकडून येण्याला फार रात्र झाली याचें कारण सांगतांना उदर्याक बहुत करून महाराजांपाशीं समक्ष लहानशी शास्त्री लोकांची समा (मीटिंग) होणार आहे. तुम्हांसही निमंत्रण येईल. नंतर शूद्राला वेदाधिकार आहे या विषयी काय प्रमाण आहे लहणन आपटे यांनीं मला विचारिलें असतां आतां येथें सांगणार नाही, असें बोलून चालीप्रमाणें आणखी गोष्टी शाल्यावर मी निजावयास गेलों. पहाटेस प्रातरान्हिक करण्याकरितां स्नान करून धर्म्याचरण करीत असतां सहा वाजतां आपटे बाहेर गेले, आणि आठ वाजतां परत आले. तेव्हां त्यांना मी आज लौकरच बाहेर कोठें गेलां होतां लहणन हकीकत विचारिली असतां आपल्यांनीं एकंदर सांगितलेली हकीकत:— वे० शा० सं० रा० रा० राजारामबाबा दानाध्यक्ष यांचे घरीं गेलो होतो. महाराज आज सात वाजतां सायंकाळीं लहानशी शास्त्री लोकांची समा भरविणार आहेत. त्या सभेंत शेंड्येशास्त्री शूद्राला वेदाधिकार आहे असें प्रतिपादन करणार. याकरितां आज नऊ वाजतां महाराजांकडे जातांच महाराजांना सांगून सभेचा वेत फिरवा. महाराजांनीं चालत आलेल्या धर्मांत फेरफार करण्याचे मनांत न आणितां नवे नवे धर्म काढून सरागरी लैंगिक श्रुतिबल दाखवून लोकांचीं मनें विघडविण्याचा यत्न करणारे शास्त्री यांचें व्याख्यान किंवा प्रमाणें ऐकून घेऊ नयेत. कारण, जरी त्याप्रमाणें वागलें नाहीं तरी, अंतःकरणाला व्यामोह होतां. मार्गें पुनर्विवाह स्थापन करण्याविशीं यत्न करणारे विष्णुशास्त्री पण्डित बडोद्यांत आले होते त्यांना खंडेराव महाराज गाईकुवाड यांनीं बडोद्यांतून हांकून दिलें होतें. तेव्हां अविच्छिन्न, अव्याहत, निर्विघ्न, पैतृक राज्यसूत्र आपले हातीं आलें आहे, याकरितां चालत आलेला धर्म, अनुष्ठान, दान, कुलधर्म, कुल्यचार, वगैरे जशीं आहेत तशींच रक्षाचीं यांत यश कीर्ति कार्यांत अगर कामांत नेहमीं जय प्राप्त होतो. याप्रमाणें राजारामबाबांनीं महाराजांस सांगण्याचें कबूल करून आलों. असें बोलून आपटे आपले उद्योगास गेले. सायंकाळीं सात वाजतां महाराजांनीं मला बोलाविलें होतें लहणन मी मकरपुण्यास गेलों. बरोबर आमचे चिरंजीव गणेश रघुनाथ शेंड्ये होते. त्यांची महाराजांजी ओळख करून दिल्यावर महाराज चिरंजीवाबरोबर बरा

वेळ बोलत होते. निघते वेळीं सभेचा प्रकार विचारिनां जें महाराजांनीं सांगितलें तें येणेंप्रमाणें. (Shastrees retrogate stop for a while) असें इंग्रजींत बोलले. मग मी उत्तर-हिंदुस्थानची यात्रा केल्यावर महाराजांस तिकडील वृत्त निवेदन करण्याची इच्छा करीत आहे इतकें बोलतांच बरें आहे असें महाराजांनीं लक्षण आज्ञास निरोप दिला. सभा झाली नाही. यावरून आपटे यांनीं राजारामबाबा दानाध्यक्ष यांस सांगितल्याप्रमाणें बाबांनीं महाराजांस काय समजाविलें किंवा काय झालें कळत नाही; परंतु आपटे यांनीं मजपाशीं सांगितल्याप्रमाणें सभा झाली नाही. या योगानें आमचें किती नुकसान झालें अथवा सभा होऊन काय फायदा झाला असता या संबंधानें मला येथें कांहीं लिहावयाचें नाही. लोकहिताकरितां झटावें हा माझा मुख्य उद्देश; म्हणून देशाटन, क्षेत्रक्षेत्रीं गमन, तसेंच व्याख्यान देणें, वाचिक तप एकांत शरयूच्या तीरीं वालुकामय प्रदेशावर बसून अगर पुष्कराच्या गुहेंत बसून योग करणें म्हणजे भगवद्ब्रह्मचर्य करणें, याला मानसिक तप म्हणतात. नमस्कार, प्रदक्षणा, वगैरे करणें याला कायिक तप म्हणतात. याप्रमाणें त्रिविध तपसाधन करण्याकरितां मी आपला वर्तनक्रम पेन्गनर झाल्या दिवसापासून आजपर्यंत सदरीं लिहिल्याप्रमाणें सुमारे सहा सात वर्षे चालू ठेविला आहे. त्रिविध तपांपैकीं मानसिक, कायिक, हीं तपें आचरित असतां विशेषकरून लिहिण्याजोगती अडचण आल्याचा आढळ झाला नाही; परंतु वाचिक तपसाधनीभूत व्याख्यान देत असतां विनाकारण स्वजातिमंडळानें (शास्त्री लोकांनीं) वितंड, मिथ्यावाद, धलिप्रक्षेप, थोतांड अथवा, व्याजस्तुति, निंदा, ईर्ष्या, -परोत्कर्षासहन, असूया-गुणेषु दोषाविष्करणं-याप्रमाणें आम्हावर उत्पात केले. याला वज्र पाहूं गेलें असतां एक मात्र कारण दिसत आहे. तें-भिक्षु हा शब्द याच धातूपात्तक्रियाप्रतिपादक भिक्ष हा धातू आत्मनेपदी भिक्षते=याचते पूर्वधातूपासून भिक्षुः हा शब्द उत्पन्न झाला आहे, व दुसऱ्यापासून याचकः; परंतु हे दान्ही शब्द एकार्थ प्रतिपादक आहेत. आज्ञा लोकांमध्ये अशी लक्षण आहे कीं, याचको याचकं दृष्ट्वा भिक्षुको भिक्षुकं दृष्ट्वा श्वानवत् गर्गुरायते; परंतु हा पाठ अशुद्ध आहे. श्वान शब्द अकारान्त मानला असतां शुद्ध होईल, परंतु कल्पित कादंबरी होईल. आतां, श्वानवत् येथें श्वानः असें प्रथमेचें बहुवचन करून पुढें इ-व शब्द लाऊन विसर्गाचा लोप केल्यानें श्वानइव असे होईल. पूर्वी वेद, ब्रह्मचर्य आचरण करून कंदमूलादिकांवर शरीर संरक्षण मात्र करून अनेक वर्षे तपाचरण करून ब्रह्मनिष्ठ होण्याची मात्र ज्जाला इच्छा असे एता-

दृग तपस्वी ब्राह्मण होते, त्याप्रमाणेच ईश्वराची मानसिक पूजा करून ईश्वरास प्रसन्न करून घेऊन व अपुनरावृत्ति मुक्ति मात्र मागत. एवढी मोठी याचना एकच सर्वनियंत्या परमेश्वरापाशी करित होते. ते ऋषि, मंत्रज्ञानी, तपस्वी, ईश्वराचे याचक असे होते. तेच हे भिक्षुक वेदपाठ ह्मणणारे ज्यांना हल्ली वैदिक असे म्हणतात. वेदाचा कोठे कोठे थोडा बहुत अर्थ करणारे, ज्यांस हल्ली शास्त्री ह्मणतात; परंतु दयानंदसरस्वतीस्वाम्याला मात्र वेदज्ञ, संस्कृतज्ञ, आधुनिक व्यवहारज्ञ पंडित, समदर्शी वक्ता सायनाचार्याप्रमाणे ज्या पुरुषाने वेदावर भाष्य केले यासच पण्डित ह्मणवे हा एक भुवनत्रयतिलकच होऊन गेला. सांप्रत भिक्षुकवर्गात (याचकवर्गात) आह्मी ब्राह्मण ज्यांचे वंश आहो त्यांच्या प्रकृति निराहार राहण्याने अथवा वायुभक्षण करून राहण्याने अथवा वायूचा रोव करून ब्रह्मांडी प्राण नेऊन अत्यंत दीर्घ कालपर्यंत योगनिद्रेत असल्याने अग्नि तेजस्तुल्य झालेल्या अत्यंत ऊष्ण प्रकृति त्यांचे वंशाला लागून राहिल्याने क्रोधसंपत्ति ब्राह्मणामध्ये जशी वास करिते अशी इतर ठिकाणी वास करित नाही. क्रोधामुळे शिष्या, ग्राह्य भाषण, निंदा, चहाडी वगैरे दुर्गुण ओतप्रोत भरून राहिले आहेत, तथापि आधुनिक कालामध्ये ज्यांनी वेद ब्रह्मचर्य व्रत चालवून आपणांला वैदिक असे म्हणवीत आहेत त्यांचे जगतावर फार उपकार आहेत. जर त्यांनी हा अभ्यास सोडला असता तर या जगतांतून वेद नाहीसे झाले असते. ज्यांचे मुखामध्ये वेद आहेत, जिला गंगा असे म्हणवे, ती जिकटून वाहते, त्याला सदोदित पवित्र करिते, ह्मणजे लोकांची पातके कर्पूराप्रमाणे जाळून टाकिते. गंगेला कांहीं पातकाचा संपर्क होत नाही. तसेच, वेदगंगा ज्यांच्या मुखांतून वाहत आहे त्यांचे पातक सदरी लिहिल्याप्रमाणे ती जाळून भस्म करिते. यावरून वैदिक प्रतिग्रह, परान्नभोजन, दुष्टप्रतिग्रह, वगैरे सर्व कर्मे त्यांचे हानून घडतात. तथापि, वेदपारायणाने तज्जन्य सर्व पातके नाश पावतात. ह्मणून हे सर्वांनी आह्मी पूजित करावे, यांना वस्त्रादिकेकरून भूषित करावे, घरी आले असता यांना नमस्कार घालावे, प्रदक्षिणा कराव्या, सर्व तीर्थांच्या मूर्ति ह्या आहेत असे समजावे, याविषयी प्रमाणः—आपद्धनध्वान्त-सहस्रमानवः ॥ समीहितार्थार्पणकामयेनवः अपारमंसारसमुद्रसेतवः पुनंतु-मां ब्राह्मणपादपांसवः ॥ १ ॥ समस्तसंपत्समवाप्तिहेतवः सप्तुत्थितापन्कुलधम-केतवः समस्ततीर्थाम्नुपवित्रमूर्तयो रक्षन्तुमां ब्राह्मणपादपांसवः ॥ २ ॥ अत्र हे वेदमूर्ति ब्राह्मण राजकार्यतपादक विधान करितां परमार्थबुद्धीने लोकाहितार्थ वेद, ब्रह्मचर्यव्रताचरण करितात, व अग्निहोत्र घेतात, व दत्त

कारितात. त्यांचे आपले घरी आले असतां आगत, स्वागत, सन्मान करावा; व त्यांचे पोषणाविषयीं राजकार्यनिर्दिष्ट पुरुषांनीं काज्जी वहावी. परंतु हल्लीं त्या वैदिकांची इतकी दुर्दशा आहे कीं, ती सर्वथा नाशाला कारण आहे. उदाहरण, वैदिक ब्राह्मण घरीं आला असतां जटाघन यांचे मंत्र म्हणूं लागला तर त्यांच्या कोणी ह्मणू देत नाहीं, त्यांच्या कोणी वसा ह्मणत नाहीं, दक्षणा एक पैसा देतात. हे सर्वथा नाशाला कारण आहे.

त्याप्रमाणें सांप्रतकालचे शास्त्रीही चाळीस वर्षांपासून दृष्टि दिव्ही असतां ज्या ज्ञानाच्या प्रमाणानें विद्वत्ता संपादन केलेले पण्डित होते त्याप्रमाणें त्या मागोळ पंडितांच्या सादृश्यानें आतांच्या शास्त्र्यांकडे पाहिलें असतां खग शास्त्रार्थ कोणत्याही शास्त्रांतला बाहेर पडत नाहीं, तथापि जे शास्त्री आतां दृश्यमान् किंवा विद्यमान् आहेत यांनाही पुढें चाळीस वर्षांनंतर भविष्य कालांत अनुपनेय पदवी मिळणार आहे. त्याकरितां हल्लींच्या शास्त्र्यांप्रमाणें किंवा त्यांहून अविकृत ज्ञानाचे शास्त्री उत्पन्न करण्याकरितां आमचे हिंदू राजेरजवाडे वेदशास्त्राच्या शाळा घालून आपल्या आर्यधर्माचे मूळ जितकें रक्षण करवेल तितकें करतील असें वाटतें. इंग्रजसरकारानें हल्लीं संस्कृत विद्येकरितां जितका वंदोवस्त, वावस्या, प्रत्न, करून ठेविला आहे त्याहून जास्तो तिकडून तजवीज होईल असें वाटत नाहीं. अद्यापि शास्त्री बरेच पुष्कळ आहेत. यांचा उपयोग आह्मी पूर्वी कालमान लिहिलें आहे त्याहून जास्तो उपयोग यांचे हातून होणार नाहीं. हल्लीं भागवत, भारत, रामायणादि अष्टादश पुराणांतली कोणतेही पुराण घेऊन देवळांत वसून लोकांस धर्मोपदेश करितात यांत थोडी सुधारणा झाली पाहिजे. ह्मणजे पुराण सांगण्याच्या मनुष्याला शास्त्राचा गंधही नसतो, त्यामुळे पुराणांतली तात्पर्य व कर्त्यांचे तात्पर्य पुराणिकांच्या न समजतां लोकांच्या धर्मसंबंधानें उपदेश करण्याच्या निमित्तानें हजारों पुराणिक हल्लीं देवळां देवळां यत्न करितात, परंतु तो सतत कसा होईल याविषयी मोठी चिंता आहे. उदाहरण, पुराणांत ज्या धर्मसंबंधी किंवा व्रतसंबंधी किंवा क्षेत्रसंबंधी किंवा तीर्थसंबंधी कथाभाग चालतो त्यांत त्या व्रतागिवाय दुसरीं व्रतें चांगलीं नाहीत असा स्पष्ट अर्थ सांगतात; परंतु हा अर्थ कर्मिनांना पुराणि त मनांत विचार करीत नाहीत कीं, जो आह्मी हल्लीं कथाभाग चाळविता आहे त्यापुढे ज्या व्रतवर्तुषादिकांचें उत्तम ह्मणून वर्णन करितों, त्यावर दुसरा भाग व्रतादिकांचा सांगण्याचा प्रसंग आला असतां कनिष्ठत्वाचा अनिदेशही येणार आहे याजवरून सगळीं व्रतें वाईट व सगळीं व्रतें चांगलीं असा भाव निघतो. तर तो गोष्ट खरी नव्हे, पुराण

सांगने वेळीं ज्या व्रतांचे वर्णन चालते, त्यांत विधवावय कोणते, नित्य विधी कोणता, अनित्य कोणता, काम्य कोणता, व न केले असतां प्रत्यवाय कोणत्या व्रताला आहे, इत्यादिकांचा विचार करून निश्चय मनामध्ये केला तर व्रत नियम, धर्म, क्षेत्र, तीर्थ, यांमध्ये सांगसार विचार किंवा कनिष्ठ, मध्यम, उत्तम विचार मनांत आल्यावांचून राहणार नाही असा निश्चयात्मक भाव श्रोत्यांना सांगितल्या असतां धर्मबुद्धि होणार आहे व जगतावर उपकार होणार आले. याकारितां पुराणिकांनीं केवळ भोळ्या लोकांला फसवणुकीचा उपदेश करून आपले उदरपोषणाकरितां तांदूळ मिळविण्यावर लक्ष ठेवून नये यांत स्वार्थ सिद्ध होईल, परंतु परमार्थ सिद्ध कसा होईल? ज्या परमेश्वराने पुराणिकाला तांदूळ देण्याची शक्ति ज्या लोकांला दिली आहे त्या पुराणिकालाही धर्मोपदेश करण्याची शक्ति दिली आहे. तर, जर पुराणिक पुराण सांगणें हें वाणिज्य कर्म असें मनांत आणताहेत तर लोकांना खरा उपदेश करून त्यांच्याबद्दल तांदूळ जमा करणें योग्य आहे. नाही पक्षां लोकांचे पुराणीक ऋणि होतात, हें पुराणिकानें लक्षांत ठेऊन खरा अर्थ निघेल तोच प्रतिपादन करावा. असो. श्रीमंत महाराज सरकार सयाजीराव गाईकवाड यांची स्वारी सिंहस्थसालीं पुण्यास आली होती, तेव्हां मी सिंहस्थाचे यात्राकर्म संपादवें या हेतूनें नाशिकलास जाऊं लागलों. त्या समयी रामशास्त्री आपटे यांला सांगितलें कीं, मी नाशिकलास जात आहे. महाराजांकडे सभाप्रसंग होण्याचे समयाला आमचे चिरंजीवान कळवावें, ह्मणजे तो मला पत्र पाठवील. असा वंदोवस्तु शास्त्रीवाचापार्शी केला असतां व चिरंजीवानी सभा होण्याचे पूर्वदिवशी शास्त्रीवाचांस विचारिलें अमतां अद्यापि नियम नाही असें सांगितलें. परंतु दुसरेच दिवशीं सभा झाली तीत आमची अप्रतिष्ठा व्हावी ह्मणून धोतर-जोड्यामध्ये आमचे नांव घातलें होते. सभेचे दुसरे दिवशीं स्वकीय जाण्यायेण्याचे नियमानुरोधानें मी परत पुण्यास आलों. तेव्हांच सदरील हकीकत मला कळली. तथापि, राववहादूर जयसिंगराव आंग्रे यांस भेटलों. त्यांनीं विशेष विचार केल्याचा अनुभव आला नाही. मीही पुन्हां आंग्रेचास भेटावें, तर ते निघून वडोद्यास गेले होते. सारांश, कोणत्याही प्रकारानें स्वजातीय शास्त्रीवर्गाशीं प्रायः जुळून येत नाही; यामुळे यांच्याशीं स्नेह राहत नाही. या संबधानें विनाकारण लोकांचे उपद्रव मला सोसावे लागतात. तथापि लोकहिताकरितां न झटावें असें माझे मनांत कां येत नाही, याचा निश्चय अद्यापि मला झाला नाही. सिद्धिबुद्धिनायक बुद्धि-प्रदाता महागणपतीच्या प्रसादानें प्राप्त झालेल्या बुद्धीच्या धोरणानें वर्तन

कंठन राहता. मी माळव्यांत गेलो होतो त्या वेळीं देवांस संस्थानांत गेलो होतो. तेथील दोघे बंधु रानडे शास्त्री यांनीं आह्लांवर जो प्रहार केला तो ज्ञानप्रकाशांत व्हाव्हां तरी निराळाच छापून प्रसिद्ध-करणार आहे.

॥ नौकागमनप्रारंभ ॥

पण्डित रघुनाथशास्त्री गेंड्ये यांनीं मुक्काम महाबलेश्वर येथें पठेतील लायब्ररीमध्ये तारीख १२ महि मे १८८७ रोजीं व्याख्यान दिलें.

॥ विषय ॥

१ हिंदू लोक नौकेन वसून द्वीपान्तरीं गेले असतां विधिविहित, श्रुतिप्रतिपादित प्रायश्चित्त आहे किंवा नाही याविषयीं विचार.

२ म्हेच्छदेशांत गेलें असतां प्रायश्चित्त पाहिजे कीं काय याचा विचार.

३ अमक्षयभक्षण, अपेयपेय संभवनीय अमुन सत्यप्रतिज्ञेनें नाकारिलें असतां लोकापवादप्रयुक्त प्रायश्चित्त न केलें तरी भरतखंडीयत्व जातें कीं काय?

सदरीं लिहिलेल्या विषयाच्या संबंधानें संक्षेपानें जंगदुत्पत्ति सांगितली. नंतर नौकागमनसंबंधीं विषयाला आरंभ झाला. सन १८७५ सालीं काश्मीरचे महाराज रणवीरसिंग यांचें श्रीक्षेत्र काशी येथें आगमन झालें होतें, त्या वेळीं तेथील पण्डितांस महाराजांनीं असा प्रश्न केला कीं, आमचे राज्यांतिल हिंदु प्रजा बांदून मुसलमान होते यामुळें राज्यास बळकटी कमी होत चालली आहे. तेव्हां अशा बांदलेल्या लोकांस पुन्हां हिंदुवर्मात घेण्यास शास्त्राधार आहे किंवा नाही? त्यावरून काशीतील पण्डितांनीं शास्त्र पाहून आधार आहे असें लिहून दिलें तें पत्र तारीख १९ नोवेंबर १८७७ चे इंदुप्रकाशांत छापिलें आहे. त्याप्रमाणें श्रीपत् शेपांद्री ठाकूर, महाबलेश्वरचे माजी डाक्टर, यांनीं लहानपणीं १६ वर्षांचे आंत पाद्री लोकांचें घरीं ख्रिश्चनधर्म स्वीकारावा या हेतूनें ६७ दिवसपर्यंत अमक्षयभक्षण, अपेयपेय, अचोष्यचोष्य, अलेह्य-लेह्य पदार्थांचा अंगिकार करून सारखा वात केला. त्याला प्रायश्चित्त देऊन ब्राह्मणत्व दिलें; परंतु अन्नव्यवहार ज्या लोकांचे मज्जिंस येईल त्यांनीं केला असतां त्यांना ज्ञातीकडून प्रायश्चित्त घेण्याचें कारण पटणार नाही असा शास्त्रार्थ झालेला पुण्यातील शास्त्री लोकांपाशीं अद्यापि असावा, असा तर्क आहे. पुढें त्या डाक्टरांचीं ब्राह्मणकल्पेशीं दोन लग्नें झालीं. गणेश सीताराम शास्त्री यांनीं तुकोजीगव होळकर यांचे आश्रनें विलायतेचा प्रवास केला.

इकडे आल्यावर पुणकळ यत्न करून प्रायश्चित्त घेऊन शुद्ध झाले. तसेच, महिपतराव नार्मल स्कूलचे प्रिंसिपाल, अमदाबाद, हे विलायतेस जाऊन आल्याला बरीच वर्षे झाली. त्या वेळीं गुजराथेत मोठा गवगवा झाला होता. तेव्हां तिकडील शास्त्र्यांनीं शास्त्रार्थ दिलेला असून ते हल्लीं शुद्ध झाले आहेत पुण्यांतील नारायण जगन्नाथ मिड गव्हर-मेट प्लीडर यांनीं विलायतेस जाऊन आल्यावर प्रायश्चित्ताचा विचार केला किंवा नाही याविषयी कांहीं ऐकण्यांत आले नाही. तसेच, प्रसिद्ध वकील पुण्यांतील काशीनाथपंत गाडगीळ यांनीं विलायतचा प्रवास करून आल्या-वर चिरंजीवाचें लग्न रा० रा०—परशुरामपंत तात्या गोडवोले यांची पौत्री निश्चिंत करून निच्यावगेवर मोठ्या धाटानें लग्न होऊन पुन्हां विलायतेस गेले असें ऐकतो. तेव्हां याविषयी विचार करणें फार जरूरीचें आहे असें जरी दिसून येत नाही तथापि विलायतेस जाणाऱ्या लोकांच्या नांवांचा गवगवा झाल्या-वांचून रहात नाही. कांहीं जोरानें, कांहीं वनसंबंधानें, केव्हां केव्हां वशि-ल्पानें ओढाताण करून सरासरी व्यवहार चालतो, तथापि शास्त्रांतील तात्पर्य लोकांस कळवें हाच शास्त्रोवांचा व्याख्यान करण्याचा हेतु. हें व्याख्यान धर्मावर विश्वास न ठेवणाऱ्या लोकांचें उपयोगाचे आहे असें दिसलें नाही. परंतु विलायतेस जाणाऱ्या धार्मिकांच्या उपयोगी आहे असें निश्चिंत झालें आहे. याकारितां सर्व व्याख्यान खालीं लिहोत आहे इकडे लोकांचें लक्ष लागेल अशी आशा आहे.

वेदांत द्वापांतरीं नौकेंत वसून गेलें असतां विविविहित प्रायश्चित्त कोठेही लिहिलें नाही. व निषेधही कोठे केला नाही. परंतु यज्ञप्रशंसा करते सम-यां हे यज्ञ पृथ्वीभर व्हावे ही सर्व पृथ्वी यज्ञभूमि व्हावी अशी प्रशंसा लिहिली आहे. इजिप्त देशपर्यंत आर्य लोकांचाच हा प्रदेश आहे असा सांपतचे लोकांचाही अभिप्राय आहे. सर्व पृथ्वी आर्य लोकांची आहे, व सर्व पृथ्वीभर आर्य लोकच पसरले होते. हल्लीं समाजवाहुल्य दृष्टीस पडतें, यावरून आर्यांमध्ये पार्यक्य झालें आहे व व्यव-स्थाही भिन्न भिन्न झाल्या आहेत. अति प्राचीन कालापासून किंवा वेदो-त्पत्ति होण्यापूर्वीही राजे, नौका, सोनरसाच्या मेजवाऱ्या होत्या असें वेदांतच लिहिलें आहे. तेव्हां नौकागमन सुरूच असलें पाहिजे व राजे लो-कानें नौकेंत वसून पृथ्वी जिंकण्याचे संबधानें देशांतराचा प्रवास करीत असले पाहिजेत. तेव्हां नौकागमन जर आर्यांस अभीष्ट नसतें तर वेदांत निषेध लिहिले गेले असते व विविविहित प्रायश्चित्त पुण नौकागमन करण्या-

छा सांगितलें अतः. याप्रमाणें श्रुतिनात्म्य वर्गन करून स्मृतिभिन्ना
 दाखविला तो अताः— मनुः—अठ्ठौ नौयातुरसंग्रहः हे मनुत्रे
 वाक्य आहे. मनु व इतर दुतरे ऋषे यांना वर्णप्रतिपादन कळो-
 मध्ये करण्याविषयी आवेत्तार नाही. एक पराशराचा मात्र अधिकार आहे.
 पराशराशिवाय मन्वादि ऋषींनी धर्मकथन करित असतां कथीवर्ज्यत हे
 प्रकरण सांगितलें आहे. ह्यणजे कलियुगामध्ये नौकागमन निषिद्ध आहे, असें
 सांगितलें. कलियुगातिरिक्त युगांमध्ये नौकागमनाचा शेष नाही, असा निर्णय त्यां-
 नी केला आहे त्यावरून सांप्रत काल हा कलिकाल आहे याकरितां याकाली
 नौकागमन करूं नये अशाविषयी जी स्मृति वर लिहिली आहे तिचा अर्थ आ-
 ह्मी लिहिल्याप्रमाणें केला असतां हे वचन सांप्रतच्या नौकागमनाला
 बाधक होत नाही. अठ्ठौ नौयातुरसंग्रहः ह्यणजे नौकासधनानें
 समुद्रावर तरण करून दूरदेशीं जाणाऱ्यांचा असंग्रह (आपल्या
 समाजांत त्याला घेऊं नये) असा साधारणतः स्मृत मानांन स्मृतीचा अर्थ
 होतो, परंतु हा लिहिलेला अर्थ खरा नव्हे. प्रकृतिप्रव्ययाचा विचार करून
 पदपदार्थाचा अन्वयान्वयीभाव मनांत आणून जो अर्थ निघून झाला तो
 येंप्रमाणेंः—नौयातुः यातुः येथें या यातु आहे, आणि तृप्त्या आहे, या
 प्रत्ययाचा अर्थ तच्छिष्य ह्यणजे नौकागमन करण्याचा ज्याचा स्वभाव, किंवा
 धंद्याकरितां जो नेहमीं द्विपांतीं जाणेंयेणें करतो किंवा आपल्या स्वभावाच्या
 मानानें ताण्डेल, मुकाणुवाला, किंवा खलाशी यांचें काम करून नेहमीं
 नौकांतच राहतो, किंवा नौकेचा द्विपांतीं पोहोचावतो, त्याचा असंग्रह
 ह्यणजे समाजामध्ये त्याला घेऊं नये ; परंतु कांहीं स्वामीकार्यकरितां किंवा
 स्वकार्यकरितां अथवा विद्याभ्यासाकरितां किंवा देश पद्व्याच्या उत्सुकतेनें
 नौकेत वसून जाणाऱ्या येणाऱ्या लोकांचा असंग्रह ह्यणजे समाजांत न येऊं
 देणें असा अर्थ होत नाही सदरी लिहिल्याप्रमाणें नेहमीं नावेच्या संबधनें
 काम करणाऱ्या मनुष्याला प्रावृश्चित दिलें, तरी त्याचा समावेश समाजांत
 न करावा. याविषयी स्मृति—गोविंत्सयाप्यसंग्रहः अपि शब्द अर्थवादबोधक
 आहे. येणेंकरून गोविंत्सयाचा मात्र संग्रह करावा. याप्रमाणें आणखीही
 कलिवर्जप्रकरणामध्ये नौकागमन निषेधक स्मृतीचा आढळ झाला आहे
 त्यांचा परिहार असा करावयाचा कीं, चालू काळ हा कलिकाल आहे असें
 धर्मपुस्तकांत मानलें गेलें नाही. सांप्रत काळ हा सध्वंश काल असा
 मानिला आहे यावरून सध्वंशमध्ये हाच काल आहे असें ह्यणून कलि-
 वर्ज प्रकरणांनीं निषेधक वचनें नौकासाधनानें द्विपांतीं जाणाऱ्या मनुष्याला

लागू करून शास्त्रविहित कर्म हा आचरीत नाही. म्हणून प्रायश्चित्त देणे प्रशस्त होत नाही. नौकेमध्ये वसून द्वीपांतरीं गेला, एवढ्यानेच तो प्रायश्चित्तार्ह होत नाही. आतां निषिद्ध देशांत गमन केलें किंवा अभक्ष्यभक्षण केलें, अथवा विहित कर्मांचें आचरण त्याच्या हातून घडलें नाहीं. याकरितां प्रायश्चित्त देणे प्रशस्त होईल, परंतु ज्या देशांत तो जात आहे तो निषिद्ध देश शास्त्राप्रमाणे होतो किंवा नाहीं किंवा सत्यप्रतिज्ञेनें अभक्ष्य भक्षण केलें नाहीं असें सांगत आहे, आणि धर्माचरण जितकें राखवेल तितकें राखलें आहे असा प्रकार दिगून आल्यास प्रायश्चित्तविषयीं पुढें लिहिले आहे त्यावरून ध्यानांत येईल. आतां:-

आर्य व हिंदु या दोन शब्दांचें विवेचन करून म्लेंच्छ शब्दाचें विवेचन केलें. ते येणेंप्रमाणे:-हिंदु हें नांव कर्म प्राप्त झालें. हिंदू व आर्य या दोन शब्दांचा अर्थ एकच आहे किंवा दोन आहेत. याचा विचार करून भाषण केले. याचा सारांश — प्रथम सृष्टीचे वेळीं हिमालयाचे वाजून अथवा काकेशस पर्वताकडून उत्तरखंडांत येऊन सरकत सरकत हिमालय व विंध्याद्रि यांचेमध्ये लोक येऊन राहिले. त्या वेळेस त्यांना हंस असें ह्मणत होते. त्या वेळेस जातिसंबंध कांहीं नव्हता. जातिविचार कांहीं काळानें पुढें आला. त्या वेळीं कांहीं धर्मसंबंधीं नियमही प्रख्यात झाले. तेव्हां सिंधु नदीपलीकडे जाऊन ये असा धर्मप्रतिबंध लेख लिहिला गेला. यावरून सिंधु नदीच्या आलीकडील लोकांस हिंदू असें नांव नुरू झालें. गुजराथीमध्ये स या अक्षराची जागा ह घेत आहे, व धची जागा पाणिगीनियमांप्रमाणे द घेतो. सिद्धून हिंदु हें रूप सिद्ध झालें, परंतु सिंधु नदीच्या आलीकडील लोक आणि सिंधु नदीच्या पलीकडील लोक आर्य आहेत इतकेंच नव्हे, तर आपल्याच आर्य असें न म्हणविणारे या पृथ्वीतलावर कोणीही सांपडायचा नाही. आर्य ह्मणजे श्रेष्ठ ज्ञानी असा अर्थ केलेला आहे, तथापि, उत्तरोत्तर काला-मध्ये ज्ञान व श्रेष्ठत्व कमी होत जाऊन सृष्टि अतिशय वाढल्यामुळे मनुष्यांची संख्याही फारच मोठी वाढली, त्यामुळे जिकडे जागा व सोय जशी जमली त्याप्रमाणे दूर किंवा जवळ जाऊन राहिले तेथे गेलेल्या लोकांच्या समाजाच्या ठरावाप्रमाणे खाण्यापिण्याची व राहण्याची देशकालमानानें व्यवस्था करीत गेले याच रीतीनें शीमोष्णसंबंधानें व होच्या धोरणानें धर्मसंबंधीं नियम बांधले गेले व व्यवहाराद्वारांती पूर्वीच्या भाषेच्या दुसरी भाषा उत्पन्न झाली. सदरी लिहिल्याप्रमाणे भूगोलावर मनुष्याचें राहणें होऊन पूर्वीच्या आर्यभाषेचे ह्मणजे संस्कृत भाषेचे स्वरूप कमी होत गेले आणि

आर्यधर्मांचें मूळ जें वेद त्यांचेंही विस्मरण पडलें, परंतु आर्यधर्म ह्मणजे वैदिक धर्म अत्यन्त प्राचीन काळाचा सर्वांचा प्रायः एकच होता. ह्मणूनच पुढें झालेल्या नवीन धर्मांत प्राचीन वैदिक धर्मातील मुख्य तत्वे सर्वांचा सारखी आहेत भाषा एकच होती असे सिद्ध होते या भूगोलावरील सर्व भाषेमध्ये संस्कृताचे अपभ्रंश कोठे थोडे कोठे बहुत असे सांपडत आहेत. याविषयी विवेचन करणाऱ्यांची फारशी जरूरी नाही कारण अलीकडील विद्वान् लोकांस संस्कृत संबधानें पुष्कळ माहिती झाली आहे. फैलाळांजीच्या अनुरोधानें खाली उदाहरणें दिली आहेत. त्यांवरून स्पष्ट होईल.—

पर्शियन्.	संस्कृत.	ग्रेड.	इंग्लिश.
आस्य	अश्व		
सफेत	श्वेत	श्वयेत	
होम्	सोम	हओम्	
ख्वान्न	स्वप्न	ख्वाप्न	
	संति	हेन्ति	
	मातर	मातर	मदर
	पितर	पतर	फादर

याकरितां संस्कृत भाषा व तीत लिहिलेला धर्म सर्वांचा एकच होता, व सर्व पृथ्वीवरील लोक आर्य आहेत असा निःसंशय बुद्धीचा ग्रह होता. आतां समाज बहुत झाले व ते निरनिराळ्या ठिकाणीं पृथक् पृथक् राहिले व दूर राहिले अथवा पूर्वीचे संस्कृत भाषेवर अनादर झाला असावा ; यामुळे संस्कृतांतलें ज्ञानाचा तोटा होऊन पुढें पुढें लोकांना संस्कृत मुळांचे कळनासैं झालें. जे लोक हिमालयाच्या जवळ जवळ रहात गेले त्यांना सत्वगुणाच्या योगानें अधिक संस्कृत ज्ञान राहिलें. त्यांना आम्ही ऋषि म्हणतो. ते मंत्रज्ञानी होते, ते मंत्राचे उत्पन्न करणारे होते. त्यांनीं जे मंत्र-रूपानें नियम बांधले त्यांच्या समूहाला आम्ही वेद असें म्हणत आलों. त्या वेदाचा ह्मणजे ज्ञानाचा अधिकार सर्वांना आहे विद् धातु ज्ञानार्थक आहे. तेव्हां वेद म्हणजे ईश्वरविषयक ज्ञान, स्वधर्मज्ञान, कर्मक्रियाज्ञान, इत्यादि ज्ञानांचें प्रतिपादन करून किंवा त्यांत सांगितलेल्या कर्मक्रियांचें प्रतिपादन व्यवस्थितपणानें करून जें पुस्तक रचिलें आहे त्या पुस्तकाला आम्हीं वेद असें नांव दिलें आहे. याप्रमाणें त्या त्या भाषेत त्या धर्मसंबंधी पुस्तकाला त्या भाषेच्या नांवें पडून गेलीं आहेत. कोणी वायवळ ह्मणतात, कोणी कुराण

हंगतात कोणी वेद म्हणतात. दया, क्षमा, शांति, भूनदया, सत्य, आस्तिक्य स्वदस्तांशिवाय दुसऱ्याचा पदार्थ त्याला कळविल्यावांचून अपहारबुद्धीने प्रहण करूं नये, न्यायाने वागावे, नीति सोडूं नये, मिथ्या साक्षिव बोलूं नये, वगैरे सर्व धर्मात सारखींच आहेत; परंतु कांहीं समाजाचे लोक दुसऱ्या समाजाचे लोकांची निंदा करितात. हिंदू मुसलमानांची करितात, मुसलमान हिंदूंची करितात, तसेंच प्राटेस्टंट रोमन व कयाथालिक परस्पर निंदा करितात, तसेंच वैष्णव स्मार्तांची; परंतु पृथ्वीवरील सर्व लोक आर्य नव्हेत असे हंगतां येत नाही. याप्रमाणे सर्व पृथ्वीवरील लोक आर्य आहेत व आर्य लोकांस वेदाधिकार आहे. याविषयी श्रुतिप्रमाण वाजसनेयसंहितेचा अध्याय २६ वा. श्रुतिः—यथेमां वाचंकल्याणीमवदानीजनेभ्यः । ब्रह्मराजन्याभ्यांशूद्रायचार्या-यचश्वायचंरणायचाजन ह्यणजे स्त्रीपुरुषास, ब्राह्मणक्षत्रियास, शूद्रास, वैश्यास व सर्वांस सांगावी, श्लेष्ठ ह्यणजे पांडूकाश्चैडू द्रविडाः कांबोजः यवनाः शकाः पारदाः पल्लवाः श्वीनाः किराताः दरदाः खशाः । मनु अध्याय (१०) तुर्क, पल्लवाः, (इराणचे लोक) भारतांत शकायवनकांबोजाः तास्ताः क्षत्रियजातयः । जीवत्वंतु गता लोके ब्राह्मणानामदर्शनात् ॥ शनैश्च क्रियालोपादिमाः क्षत्रियजातयः । दृपभत्वं गता लोके ब्राह्मणानामदर्शनात् ॥ यावरून यवन हे मूळचे क्षत्रीय होते. पण्डित ह्यणजे गीता अध्याय ६ विद्याविनयसंपन्ने ब्राह्मणे गवि हस्तिनी । शुनीचैव शपाकेच पण्डिताः समदर्शिनः ॥ अनौपम्येन सर्वत्र समं पश्यति योर्जुन ॥ सुखं वा यदि वा दुःखं स योगी परमो मतः । श्रुतिः—अधर्मपरिचर्यया पूर्वं पूर्वं वर्णो जघन्यं जघन्यं वर्णमापद्यते । जातिपरिवृत्ती धर्मचर्यया जघन्यो वर्णः पूर्वं पूर्वं वर्णमापद्यते जातिपरिवृत्तौ । मनुः—शूद्रो ब्राह्मणतामेति ब्राह्मणश्चैति शूद्रतां आपस्तंब धर्मगुत्रः—आर्याः प्रयुता वैश्वदेवे अन्नसंस्कर्तारः स्युः आर्याधिष्ठिता वा शूद्रा अन्नसंस्कर्तारः स्युः । गीताः—चातुर्वर्ण्यं मया सृष्टं गुणकर्मविभागशः । भारत.—न विशेषोस्ति वर्णानां सर्वं ब्रह्ममयं जगत् । ब्रह्मणा सृष्टपूर्वं हि कर्मभिर्वर्णतां गतं । पद्मपुराण न शूद्रा भगवद्भक्ता विप्रा भागवताः स्मृताः । सर्ववर्णेषु ते शूद्रा ये चाभक्ता जनार्दने । वतार्कः—स्नातैः प्रमुदितैर्दृष्टैर्ब्राह्मणैः क्षत्रियैर्नृपैः । वैश्यैः शूद्रैर्नाक्तियुक्तैर्भेदं न्यैश्च मानवैः । स्त्रीभिश्चैव हि यत्कार्यं तद्विधानमिदं श्रुणु । व्यवहारमयूत्र—केवलं शास्त्रमाश्रित्य न कर्तव्यो हि निर्णयः । युक्तिहीने विचारेण धर्महानिः प्रजायते । शंभर वर्षांचे सुमारे हिंदु राजाने महमदन बादशहाशीं संबंध केला आहे. तो येणेप्रमाणेः—जयपूरच्या राजाने आपली कन्या अकबर बादशहास दिली, व जो पूरच्या राजाने आपली कन्या जहांगीर बादशहास

दिली; आणि चंद्रगुप्ताने आपल्यास यवनाची कन्या केली. पेशव ईमव्ये सुद्धे श्रीमान् लोकांनी आपले घरीं यवनस्त्रिया उपभोगार्थ राखल्या होत्या असें ऐकण्यांत आहे. द्वीपांतरीं किंवा अत्यंत दूरदेशीं किंवा नास्तिक प्रदेशीं अथवा म्लेंच्छ प्रदेशीं नावेनें समुद्रतरण करून जाण्याचा विचार झाला असतां बरोबर शालिग्रामशिला घेऊन तिचे पुजन करित जावे, म्हणजे सदरीं लिहिलेल्या प्रदेशीं गेलें असतां प्रायश्चित्त करण्याची जरूर नाही. शालिग्रामपूजांनाहात्म्य संबंधी श्लोक.—अग्निहोत्रं हतं तेन दत्ता पृथ्वी ससागरा येनाचितो हरिश्चक्रे शालग्रामशिलोद्भवे । विना तीर्थं विना यज्ञं विना ज्ञानं विना मत्सैः । मुक्तिं खलु नरो याति शालग्राम शिलार्चनात् । ब्रह्महत्यादिकं पापं यत्किंचित् कुरुते नरः । तत्सर्वं निर्दहत्याशु शालग्रामशिलार्चनं । शालग्रामशिला यत्र तत्र तीर्थं तपोवनं । तत्र दानंच होमश्च सर्वं कोटिगुणं भवेत् । ज्या नैकेत वसावयाचे ती लहान किंवा मोठी किंवा अतिविस्तृत असेलतें पाहून, लहान असेल तर अति भीड असल्यास (म्हणजे फार दाटी असल्यास) पाणी ठेवण्याची सोय नसल्यास चार पांच दिवसांचा प्रवास असल्यास शाहाळीं म्हणजे कोंवळे नारळ, गुळ, साखर, पोहे बरोबर घेऊन, नारळाचे पाणी पिऊन, पोहे खाऊन निवर्हि करावा परंतु फार मोठा मनुष्य धार्मिक असेल तर केळीं डाळिंबे, चकोत्रे, संत्रे, नारिंगे, गोडलिंबे, गुळकंद, मारावळा, बगैरे घेऊन वर सांगितल्याप्रमाणे नारळाचे पाणी यावर निवर्हि करावा. मोठें जहाज असेल आणि पाणी ठेवण्याची चांगली सोय असेल तर धान्यफराळ म्हणजे घृतपाचित पुण्या, लाडू तिलव्या, बगैरेचा करावा अतिविस्तृत मोठी आगवोठ विंकायतंस जागारी असेल तर तीत क्याविनीमध्ये वसून ती क्याविनी स्वधर्माप्रमाणे सोबळी करून घेऊन त्यांत सोबळें असल्यास तांदूळ भाजून उपहार करावा. त्याप्रमाणे स्नानसंध्या, पूजा करण्यासही हरकत नाही. कारण विषयनेस जाऊन आटेल्या मनुष्यानें सदरीं लिहिल्याप्रमाणे तज्ञवीज ठेवून ज्ञानीमध्ये शंभेवर भाषण केले तर त्याज नैकेत वसून समुद्रतरण केल्याबद्दल अगर अभक्ष्यभक्षणाबद्दल अथवा म्लेंच्छ देशावदल प्रायश्चित्त घेण्याचे कारण नाही. रफुट श्लोक प्रमाण, सल्लभानिच काष्ठानि सल्लभानि तृणानिच ॥ सल्लभा पतिता धारा तत्र स्वरी न दोषनाकुहा शास्त्रार्थ लोकांचे प्रचारांतला व खटीतला आहे. उदाहरण, कोकणात शैःपाळपावर अशौची आणि शौची नो दोवे वसतान; परंतु शौची अशौचीचा दोष मानीत नाही. रहाटा-ल (Persian wheel) जत्र पिऊन फिरवितो, त्या योगाने पाणी रहाटा-भाडगाने वर येते. त्या जत्राने स्नानसंध्या पूजा, स्वयंपाक, श्राद्धाचा स्वयंपाक.

क, यज्ञाचा सकारंभ त्यांतच होतो. त्याला लोकें दोष मानीत नाहींत. त्याप्रमाणें उगाचे फडांत किंवा मकरांचें शेतांत एका वाजूवर अस्पर्श स्त्रिया (In monthlycourse) आणि एका वाजूवर शुद्ध स्त्रिया या कामें करितात. त्या उगांच्या पात्या वं मकरांच्या पात्या परस्पर लागल्या असतां सर्श दोष मानीत नाहींत. विटाळशीचें भांड्यातल्या पाण्यांत आपल्या भांड्यांतल्या पाण्याची धार सोडविशी असतां तेव्हां सर्श दोष लागत नाहीं, असा लोकप्रचार विस्तृत देशांत चालू आहे. याकरितां जसे शोषाळ्याचें उदाहरण दिलें आहे त्याप्रमाणें नौकाही आंदोलच आहे सव्व ती- मध्ये अनेक जातींचे लोक निरनिराळे जागेमध्ये राहून भोजनादि, पूजादि सादर करून नौकेत वसून गेले तर 'सर्श दोष नाहीं, असें लोकसुटी- वरून साष्ट होत आहे. शास्त्रांत जरी सर्शदोष कोठें आढळला. तथापि, शा- स्त्रपेक्षां सुटी बळवत्तर मानलेली आहे. अतो. नौकेत वसल्यावर आपल्या समा- जाच्या व्यवस्थेप्रमाणें वागावें. समजाजवहिर्भूत समजाच्या लोकांवरोंवर वागूं लागले तर अन्नपानादि व्यवहार केला तर अनाचार होतो, अनाचारा- च्या योगानें पाप होतें, पापानें मालिन्य येतें, असें लिहिलें आहे. याकरितां मिळावेल त जाऊन आलेल्या मनुष्यानें सदरीं लिहिल्याप्रमाणें तजवीज राखून सत्यानें सांगितले तर त्याला दोष लागत नाहीं. अक्षयभक्षण केले नसेल उदकाचाही बंदोबस्त चांगला झाला असेल आणि सदरीं लिहि- ल्याप्रमाणें खऱ्याचाही बंदोबस्त असेल तर फक्त नौकेत वसून दूरचा प्रवास केला ह्याून नौकासाधनगमनप्रायश्चित्ताला जागा देण्याला समर्थ होत नाहीं. म्हणून राहतात ह्याून तो देश अपवित्र नव्हे. कारण, पश्चिमात्य, तुर्की, इराणी, आणि आरब किंवा इतर कोणत्याही जातीचे लोक ज्या प्रदेशावर राहतात ते भूभाग त्या लोकांच्या राहण्यानें अपवित्र असें ह्मणतां येत नाहीं. कारण पृथ्वी हें एक महाभूतपैकीं भूत होय या विपुल पृथ्वीचा अद्यापि सर्व प्रदेश शोभून अवाढव्य सर्व पृथ्वीतल माहित झाले नाहीं. अशा विस्तृत पदार्थाच्या एखाद्या लहानशा भागावर आपल्या समजूतीप्रमाणें जे भिन्नवर्ती लोक ते राहून त्यांच्या आचरणानें अगर बहिष्काटीनें तो पृथ्वीचा भाग खराब झाला असेल, आणि आपण स्वतः त्या देशांत राहण्यास गेलों तर स्वयंप्रमाणें गोमयानें शोधन संभारजन करून शुद्ध झाली असा अर्थ झाला ह्यागजे शुद्धतेला कांहीं अडचण रहात नाहीं. याप्रमाणें भिन्न- वर्तीचे लोकांचे अंगावरून आलेला वायु आपल्या अंगावरून गेला ह्याून अंगावरून गेलेला वायु पुनः त्याची शुद्धि करण्याकरितां तो मिळावयाच

नाही अंगाचा त्या वायूचा स्पर्श झाल्याने जर विटाल झाल्या असतं म्हणून
 झाले असे तर अनाकारणाचा जशी पवित्रता वाटेल तसे करवें; परंतु
 धर्मावागमनमध्ये अत्याचार करूं नये. काण (आत्याचारेण मूर्खता) असे
 लिहिले आहे. अशाचा चांदाळाचा स्पर्श झाल्या असतां पाण्यानें अग्नि
 धुनवा जावनाचा नाही. प्रोक्षण केले तरी अग्नीचें सर्व शरीर भिजले जावयाचें
 नाही. या कारणानें त्या अग्नीला न शिवणारे अशा आचाराचे लोकांचा
 हिंदुस्थानांत आढळ अद्यापि होतो; परंतु ते सर्व व्यर्थ हाऊन जातें. याविषयी
 पूर्वी शास्त्रवचन दिले आहे स्वधर्माकडे मुळीच लक्ष न देऊन पाहिजे तसें करूं
 लागणें झणजे बुरुडाचें, शिंप्याचें, सुताराचें, सोनाराचें, लोहाराचें वगैरे
 लोकांचीं कामे केलीं तर अत्यन्त अनाचार होतो. अनाचारेण मालिन्यं, या-
 करितां सारासार विचारानें सांप्रतचें कालमान पाहून सृष्टि झाल्या नंतर
 धर्मप्रतिपादक ग्रंथ तयार होऊन मनुष्यावर धर्माचें वजन पडून धर्माचरण
 करूं लागले. त्या कालचें आज मित्तीस अनुमान करून त्या धर्मग्रंथप्रमाणानें
 निर्णय होता तर ग्रंथांत सहस्रावधि मते सांपडतात. कांहींच अर्थ निष्पन्न
 होत नाही. शब्दवाच्यातिरिक्त कांहींच उपलब्ध होत नाही तेव्हां केलेले ग्रंथ
 प्रस्तुत कालचे लोकांकडे धर्मसंबंधानें लागू करूं गेले तर बाधित अर्थ होतो.
 म्हणून शास्त्रप्रक्रियेनें नीट अर्थ करून बाधकाबाधित आचाराची प्रवृत्ति
 व्हावी या उद्देशानें नौकागमनावर धर्मसंबंधीं विचार लिहिणें जरूरीचें आहे.
 असें समजून हा लेख मराठींत लिहिला आहे. याचा ज्याचा त्यानें परदेशीं
 आपण काय केले यांचा विचार करून आपल्याला प्रायश्चित्त घेणें जरूर
 आहे असे वाटल्यास एखाद्या तीर्थी जाऊन सर्वजनांसमक्ष पापाचा उच्चार
 करून प्रायश्चित्त घ्यावें. असें करण्याची विशेष गरज नसेल तर न करावें.
 संलग्नानिच काष्ठानि इत्यादि वर वचन लिहिले आहे हें जरी सांप्रत काळचे
 स्मृतीमध्ये तूर्त सांपडत नाही, तथापि शोध केला असतां निष्ठण्याचा संभव
 समजुनीत येतो कारण सर्व पार्श्वमनारिावरून सह्याद्रिच्या पायथ्याच्या मया-
 र्दने उत्तर दिशेकडून दक्षिण महोदधितटाबाधि पसार पावलेल्या समुद्राच्या
 किनाऱ्या वरील प्रदेशाला उत्तर कोंकण आणि दक्षिण कोंकण असें म्ह-
 णतात. एवढ्या महाप्रचंड देशांत चालू असलेल्या प्रवाताला किंवा रुढीला
 आरंभ होण्याच्या काली कांहीं तरी श्रुति किंवा स्मृति यांचा आधार अस-
 ल्याशिवाय सदर प्रचार चालू झाला नाही. नद्यमुखा प्रसिद्धिः अनंता
 वै वेदाः असें म्हटले आहे. यावरून विप्रकृष्टप्रमाणान्वित प्रमाण मानून को-
 कणातील (कोंकण) देशांतील शोष लयावरील झणजे हिंदोब्यावरील (आं-

दौलगत) शुचीला अशुची मनुष्याचा दोषभाव मानण्याच्या आचरणावरून निर्णित झालेला शास्त्रार्थ आंदोलसम नौकेत वसून पूर्ण ।खिहल्याप्रमाणे व्यवस्थित होऊन नौकासाधनाने अत्यन्त दूर प्रवास केला तर नावेत वसल्याने दोषी होण्याला मार्ग नाही. कोचीन बंदरापासून घोघा, मांडवी, कराची इकडे जागारे ब्राह्मणादि उताळ पंधरा पंधरा दिवस दशम्य, लाड, पोहे, यांवर निर्वाह करितात. त्यांनी प्रायश्चित्त कधी घेतल्याचा आढळ झाला नाही, व आठवही होत नाही विलागतेस जाण्याला किंवा येण्याला १९।२० दिवसांपेक्षा जास्ती दिवस लागण्याचा संभव दिसत नाही. मी स्वतः एक वेळ रत्नागिरीहून मुंबईस गेलों. त्या वेळीं मी एल्फिन्स्टन कॉलेजांत शास्त्री ह्या नात्याने पहिला संस्कृत ट्यूटर होतो, म्हणून मुल्लेमाणसें सर्व बरोबर घेतली होती. मुलांना जहाजामध्ये भक्त करून जेवण्याचा बंदोबस्त चालत असे. बाकी माणसें धान्यफराळावर निर्वाह करित होती. माझे प्रातःस्नान पांच दिवसांत झालें नाही, तथापि घटका दिवसास तांब्याला दोरी बांधून समुद्राच्या पाण्याने स्नान करी. नंतर धावळी नेमून शालजोडी पांघरून भस्म पुष्कळ अंगाला लवून आसन करून बसे. मंत्रमयी देवता ह्या मुख्य शास्त्राच्या आधारावर भरंवसा ठेवून संध्या, पूजा, ब्रह्मयज्ञ, सौर किंवा माध्यान्हसंध्या ह्या कर्माकडे नियुक्त रक्त मंत्र लणत होतो. आचमन वगैरे कांहीं केले नाही. शष्क हस्तक्रिया किंवा कांहीं व्यासमुद्रा इत्यादिकांचें तंत्र करी सूर्याचे नमस्कार, स्तोत्रे वगैरे म्हणून कर्म आटपल्यावर दुसरा पोषाख करून नेहमीं वसावयाच्या जाग्यावर जाऊन बसे. स्नानसंधेच्या जाग्यावर बसलों असतां मंत्रपासून दोन हातांच्या अंतरावरून लोक जात येत. मला शिवावे असा त्यांच्या अंतःकरणांतिल उद्देश त्यांचे कृतीवरून मला कळत असे. याप्रमाणे रत्नागिरी सोडल्या दिवसाखेरीज पांच दिवसांत प्रतिदिवशीं ब्रह्मकर्म केल्यावर निराहाराचें खात असे. ह्यगजे इडालिचे, अननस, रामफळे, केळीं, फणसाचे पिकलेले असून वाळलेले गरें आंब्याच्या रसाच्या वड्या, शाहाळी [कोवळे नारळ] यांचे पाणी इत्यादिकांवर चांगल्या निर्वाह होत होता; परंतु जहाजांतून सातवे दिवशीं प्रातःकाळीं मुंबईत उतरल्यावर चार पांच दिवसांनीं मला रक्त पडूं लागले तो आजार दिवसानुदिवस जारीने वाढत चालला. याकरितां हवा बदलण्यासाठीं पुण्यास आल्यावर रा० रा० बापूसाहेब मेहेदळे यांचे औषध घेतांच तो आजार बंद होऊन ८।२० दिवसांत मी चांगला बरा होऊन आपले कामाकरितां मुंबईस गेलों, तथापि विचार करून

आहतांना श्रम्यांचरग संपादावें, या हेतूने जें नैष्ठिक कर्म करविं
 तेंगेंकळून शरीरांत व्याघ्र होऊन क्लेश होतात. विद्यमान कार्मिक
 सत्कर्म आतांचे उपद्रव, क्लेश निरसन करणारीं नव्हेत. वर्तमान
 काळीच्या जन्मामध्ये पूर्वीचे जन्मीं केलेलीं भगवत्तोषकर कृत्ये तीं या जन्मीं
 संचिते होतात, त्यांचा भोग होण्याला आरंभ झाल्या संचिताला प्रारब्ध
 म्हणतात. या जन्मामध्ये जीं धर्मकृत्ये संपादित आसावीत, त्यांना क्रोधमाग
 म्हणतात. पुढल्या जन्मीं तीं संचिते त्यांचा उपभोग तेव्हां अति तीक्ष्ण तप
 अत्यन्त दीर्घ कालावधि निरसन वृत्त, स्नान, दान, पान, ब्राह्मणसंतर्पण सदैव
 षट्कर्मनिरतत्व, निरंतर तीर्थावगाहन, भूतदया, शान्ति, क्षमा, औदार्य, प्रिय
 भाषण, प्रातिग्रहराहिय एकादश्यादि व्रतपालन दूर्वा, तुळशी, विल्वपत्र,
 इत्यादिकेकळून सहस्रनामावळीने भगवत्पूजन हीं सर्व सत्कर्म या जन्मीं केले-
 लीं याच जन्मांत उपभोगाकरितां आरंभलेलीं होऊन फळद होत नाहींत.
 या सत्कृत्याला वेदांत शास्त्रांत क्रियमाण असें म्हटलें आहे. म्हणजे विद्यमान
 कार्मिक जन्मसंदर्भीं सदसत्कृत्ये यांचा उपभोग होण्याला आरंभ भविष्य
 जन्मीं व्हावयाचा तेव्हां त्यांना उपभोग होण्याला आरंभ होऊन जाईल.
 त्या वेळेस त्याला प्रारब्ध असें म्हणतात. कितीएक अज्ञानी म्हणतात ते अर्ते,
 अहो हा यम, नियम, ध्यान, धारणा, नेहमीं करगारा हा साधु यांचे कर्म
 उत्तम असून, याचे घरीं असे हे उन्कापात कां होतात? उदाहरण, द्रव्यापहार
 होणें, पत्नी गमावणें, गृह दग्ध होणें, असे अनेक तऱ्हेचे उपद्रव यांचे उत्तर
 पूर्वी दिलेंच आहे म्हणजे आधुनिक कर्म संचित कर्म, जन्मोपद्रव निरसनकारक
 होत नाहीं. सारांश, कर्मांचे जेव्हांचे तेव्हां फळ व्हावयाचे नाहीं. त्याला
 कालांतर पाहिजे पण बीजारोप झाल्यापासून त्या त्या वस्तूच्या नियमाप्रमाणें
 फळ होतें, बीजप्रक्षेप आणि फलोत्पत्ति या दोहोंमध्ये कांहीं तरी काल
 गेल्याशिवाय फळप्राप्ति होत नाहीं. असा अनुभव हल्लीं लोकांना आहेच.
 उदाहरण, धान्य भूमिगत झाल्या दिवसापासून प्रायः अडीच तीन महिने
 गेल्याशिवाय धान्योत्पत्तिकल मिळत नाहीं. कांहीं कर्मांचे फळ मिळण्या-
 ला जन्मान्तर पाहिजे. कांहीं कर्मांचे फळ याच जन्मीं पण थोडक्या अव-
 काशानें मिळतें. काम्य कर्म म्हणजे पूर्वींचे संचित अंग विकल झालेलें असतें,
 त्यांचे फळ मिळण्याला पूर्वीच्या कर्मांची पूर्णता नाहीं म्हणून स्त्रीरुषे पन्नास
 वर्षांचे वयाचीं होत तौपर्यन्त पुत्रादि फळे मिळत नाहींत याकरितां या
 जन्मीं पुत्रकामेष्टीरूप काम्यव्रत (कामनाव्रत) केले म्हणजे पुत्र होतो
 म्हणजे जें अपूर्ण संचित पूर्वीचे त्याला विद्यमान कालच्या जन्मामध्ये प्रारब्ध

असे म्हटलेले आहे. याचा अर्थ भोगाला आरंभ झालेले कर्म त्याला सांप्रत-
कालच्या जन्मामध्ये केलेल्या काम्य व्रताच्या योगाने भर घालून ते संचित
पूर्ण झाल्यामुळे पूर्ण कर्माचे फल पुत्रादिप्रतिती होते. आतां काम्य कर्म
करूनही फल मिळत नाहीत, याचे कारण ज्या कामनेने काम्य व्रत करून
अपूर्ण संचिताला भर घालावयाची आणि ते पूर्ण संचित करून फलोपलाब्धि
करून घ्यावयाची असे मुळाचे कर्म जर पूर्वजन्मी मनुष्याचे हातून झाले
नसले तर मग अंगहीन किंवा अंगविकल कर्म ते काय आणि ते कोणते,
आणि कोणत्या कर्माची विकलता अगर हीनता या काम्य कर्माने दूर करा-
वयाची आहे. तेव्हां हे काम्य कर्म फुकट गेले. काम्य कर्माचे फल झाले नाही,
असे लोकांचा ह्मणण्याला जागा सांपडते. याकरितां काम्य कर्म प्रायः लोकां-
मध्ये विरळ होतात कामना न धरितां भक्तप्रेमसंपादक कर्म करित जावे
ह्मणजे त्या त्या योग्य कार्यां भक्तप्रसन्ननेने कार्याला फल मिळाल्यावांचून
रहात नाही. अतो. भक्तकर्माचरण करित असतां आवि, व्याधी, उपद्रव,
उल्कापात, अनेक तज्जेतज्जेचीं विघ्ने येऊन छेश होतात. परंतु चालत्या
कर्माने त्याचे निरसन होत नाही, हे सदरी लिहिलेच आहे. आतां संलु-
प्रमाणेच काष्ठानि सलुप्रमाणे तृणानिच इत्यादि वचन वर लिहिले आहे. त्या
प्रमाणेच दुसरे वचन आहे. ते येणंप्रमाणेः—संलुप्र श्वैव पुलकाः संलुप्रश्च
वित्यास्तया असेही स्फुट वचन आहे. या वचनावरून वेदशास्त्रसंपन्न राजमान्य
राजश्री गोपिनाथ द.दा. अगाशे वाईचे चतुःशास्त्रपारंगत अनुपमेय विद्वत्ता
संपादन करून जगत्प्रख्यातीला बहुत वर्षे येऊन हल्लीं कैलासवासी आहेत,
यांनीं ह्या दुसऱ्या लोकांनींल भाव मनांत आणून याच्या आधाराने शास्त्रार्थ
दिया. तो—व.ईमध्ये स्नानसंध्या करण्याकरितां श्रीमन् लोकांनीं
पे.वाईमध्ये पुष्कळांनीं घांट वां विले आहेत. पैकीं सात घांट फार उमळ
आहेत त्यांनही रवि मुंडीचा घांट फार प्रसिद्ध आहे. कारण या घांटावर
गणपतीचे देवालय आहे. त्या देवालयांमध्ये गणपति आहे तो फार मोठा
आहे; यानुळे या घांटाची ख्याति लोकांमध्ये विशेष झाली असावी. सर्व
घांट पाहूं गेले असतां एकापेक्षां एका कांहीं कांहीं अंशाने आपल्याला
श्रेष्ठत्व येऊन आवण प्रथम सलुच्या जाग्याला पात्र व्हावे असे इच्छित
आहेत, असे त्या घांटांमळे लक्ष देऊन पाहिले ह्मणजे ध्यानांत येते. या
प्रत्येक घांटावरून मोठमोठे कृष्णाबाईचे उत्सव होतात. चा-
ळीन वार्तांनीं अगर ९० वर्षांपूर्वी तुनारे रविमुंडीच्या घांटा-
वरच्या उत्सवाप्रमाणे तुनरा उत्सव होत नव्हता. हा उत्सव सर्व

मोठा होता. या उत्सवामध्ये एक दिवस ब्राह्मणभोजन मुक्तद्वाराने होत होते. ह्मणजे सर्व ब्राह्मणांची संख्या सुमारे दहा हजार होत असे. त्या ब्राह्मणांचा भात बारावर एक वाजण्याच्या पूर्वी सर्व शिजून चुलीत राख घातली होती. सुमारे २० पल्ल्यांचा मान होता. ती रास अडीच हात उंचीची व ७।८ हात लांबीची होती. त्या राशीवर एके वाजून एक कुत्रे चढत गेले. ते तीन चार हातांवर जाऊन, त्याचे डावे वाजून वर अंतर ठेवून उतरले (Circumambulation) हे दहा पांच जणांनी पहिले. आणि सदरू लिहिलेले वे० शा० सं० रा० रा० गोपिनाथ दादाशास्त्री अगाशे ह्यांजपाशी जाऊन त्यांस कृप्याचा वृत्तांत सांगितला त्यांनी वृत्तांत सांगणाऱ्या दोन ब्राह्मणांस आपले घरीच बसवून ठेवून, आपले घरचा विद्यार्थी घांटावर पाठविला, आणि त्याला सांगितले की, घांटावरील उत्सवाच्या कारभाऱ्याला सांग की, भाताच्या राशीवर गंगोदक टाकिले ह्मणजे झाले. दोष कांहीं लागत नाही. याप्रमाणे ती भाताची रास शुद्ध करून दहा हजार ब्राह्मण जेवढे आतां हा शास्त्रार्थ सांगितल्याने शास्त्री-वोवांस पाप लागले की पुण्य लागले, याचा विचार करितांना काय लागले हे सांगत नाही. परंतु, संलुग्नश्चैवपुलकाः हे वचन जर सप्रमाण असेल तर वचनावरून सांगणाऱ्या शास्त्री वावांस पाप लागले नाही व पुण्यही लागले नाही. हा निर्वाहक शास्त्रार्थ सांगितला होता. याप्रमाणेच नौकाही काष्ठांनी दांबलेली आहे ही काष्ठे संलुग्न झालेली आहेत. यांत वपून पूर्वी लिहिल्याप्रमाणे आचरण करित विद्यायतेस गेले असतां दोष नाही असे स्पष्ट होत आहे. याप्रमाणे वाईतील दुमरे शास्त्र्यांनी सभा करून गोपिनाथदादा अगाशे ह्यांस प्रश्न केला होता. त्यावर त्यांनी संलुग्नश्चैवपुलकाः संलुग्नश्च शिल स्तया या वचनावरून शास्त्रार्थ दिला तो सप्रमाण ठरत होता. आतां या शास्त्रार्थावरून आलेले दहा हजार ब्राह्मण क्षुधित परत न जातां अन् सतर्पण न सां वन होऊन गेले. या कृत्यांत शास्त्रीवोवांनी सांगितलेला ज्ञान वाचक चार कोठे किंवा पुण्य केले या संबंधाने धन व चा निर्णय करतां अनेक तर्कवितर्काने मन व्याप्त होते. असो. संलुग्नश्चैवपुलकाः नि या वचनावरून काकणांत झोंपळ्यावर अशीशी व शुची असे दोघे वून अशीशी दोष शुची मानित नाही रहाटाला शूद्र वून सांगितल्याने रहाटगाड्यांत जे पाणी वर येते, त्या जळाने स्नान, त्या पूजा वगैरे करितात. त्याचा दोष मानित नाहीत. उसाचे फाटांत किंवा वे वेतां एका बाजूवर अस्पर्श चिथा व दुमरे बाजूवर शुद्ध म्रिय

काम करितात त्या ठिकाणी उसाच्या पात्या परस्पर लागलेल्या असतात. त्याप्रमाणेच मऊयाच्या पात्या परस्पर लागलेल्या असतां स्पर्शदोष मानित नाहीत. विटाळशीचें भांड्यांत आपले भांड्यांतलि पाण्याची घार सोडली असतां त्याचा स्पर्श दोष लागत नाही असा लोकप्रचार आहे. याकरितां जसें झोपाळ्याचें उदाहरण दिलें आहे, त्याप्रमाणें नौका ही आंदोलकच आहे. सैवच तीमध्ये अनेक जर्जांचे; लोक निरनिराळे जागेत वसून भोजनादि पूजनादि संपादन करून नौकेत वसून विलायतेस गेले तर स्पर्श दोष नाही, असें लोकरूढीवल्न स्पष्ट होत आहे. शास्त्रांत जरी स्पर्शदोष कोठें आढळला तथापि शास्त्रपेक्षां, रूढि बलवत्तर मानली आहे. संलुग्रानिच काष्ठानि या वचनाची उदाहरणे या आमच्या लेखांत पूर्वी लिहिलीं गेलीं आहेत पुन्हां येथें त्यांचें लिहिण्याचें कारण नाही. या वचनावरून लोकांमध्ये जो आचार सुरू झाला तो फारच प्रबल आहे, त्या उदाहरणाचें लोकांचे धनानां नेहमीं स्मरण रहावे म्हणून पुनरुल्लेख केला आहे. आतां शास्त्रापेक्षां रूढि बलवत्तर कां होत याविषयी थोडा विचार करित आहों. शकडे श्रोत्यांचें लक्ष पुरें ल गेल अशी आशा आहे.

रूढि म्हणजे लोकांचा प्रघात, मंप्रशय, बहिवाट, पद्धत या लोकांच्या आचरणापासून मन्वादि ऋषींनीं शास्त्रार्थ लिहिले ते लिहिते वेळीं ऋषींना या बहिवाटीच्या किंवा प्रघाताच्या पापराहित्य आहे व आहे तसेंच आचरण चालू ठेवावे, यांत कांहीं उलटापाळट करूं नये व सृष्टि झाल्यापासूनच लोकांचें हें आचरण सुरू आहे, व तें निर्दोष आहे असें वाटून, ऋषींनीं कांहीं प्रतिबद्धय प्रतिबद्धक भाव शास्त्रांत सांगितला नाही, किंवा कांहीं जहापोह केला नाही. तर ह्या अनादिकालापासून चालत आलेल्या प्रघाताला शास्त्र असेंच म्हटलें पाहिजे हा विचार लिहिण्याचा संबंधने संलुग्रानिच काष्ठानि या वचनाची उदाहरणे पुन्हां या लेखांत लिहिलीं गेलीं, तेथें करून चर्चितचर्चणरूप दोष लेखकाच्या माथीं येऊं पावन नाही. नौकेत वसल्यावर आपल्या समाजाच्या व्यवस्थेप्रमाणें दागावे, स्वसमाजबहिर्भूत समाजाच्या लोकांबरोबर वागूं लागले आणि अन्नपानादि व्यवहार केला तर अनाचार होतो, या योगानें मालिन्य येतें, असें पूर्वी लिहिलें आहे त्याला प्रमाणः— अनाचारेण मालिन्यं अत्याचारेण मूर्खता असें प्रमाणवचनही पूर्वी दिलें आहे; परंतु एकंदरीनें विचार करून पाहतां शिष्याचें काम किंवा माळ्याचें काम किंवा घर बांधण्याचें काम ब्राह्मणांनीं केले असतां त्यांना मालिन्य कां यावे यांत त्यांनीं अभक्ष्यभक्षण केले नाही, व कोणाला उपद्रव दिला नाही, कोणाचें

जुकलान केठे नाही तर मग मालिन्य येते याचा अर्थ काय करावा, या विचाराकरितां जरी हे पूर्वी लिहिते आहे, तथापि याचा उल्लेख पुन्हां केला आहे, लगजे बुढाचें काम, सोनागचें काम, वगैरे जीं पूर्वी त्या त्या जातीचीं कामे लिहिलीं आहेत तीं त्यांचा तो धंदा ह्या नात्यानें करित आहेत. त्यांपासून मजूगी मिळून बाहेर उदरपोषण करितात, त्या रीतीनें उत्तम वर्णानें लगजे ब्राह्मणानें कामे केथीं तर अनाचार होऊन मालिन्य येते; परंतु केव्हां केव्हां त्याचे मनांत येऊन तशीं कामे करण्याला मज्जी बुद्धि चालते असें लोकांच्या दाखविण्याकरितां जर एक त्यानें घर बांधलें, आणि मजूगी घेतली नाही, त्याप्रमाणेंच एतत्तेन्याचा दागेना तयार करून दिला आणि कार्याची मजूगी घेतली नाही, अशीं अनेक तऱ्हेचीं कामे लोकांच्या संतोषाकरितां करून दाखविली व त्या संबधानें द्रव्य घेऊन आपला जायदा करून घेतला नाही तर अनाचार होत नाही व त्या योगानें मालिन्यही येत नाही. सारांश, सररी मोनार, बुळड, गिपी वगैरे यांचीं कामे लिहिलीं आहेत तीं त्यांचे धंदे होत. असाच नौकागमनाचा धंदा केला तर दोष आहे. प्रातःस्नान सात दिवस न केठे तर ब्राह्मण शूद्र होतो. याला प्रमाण श्लोक सताहं प्रातरस्नायी द्विजः शूद्रत्वमप्नुवात् । कलिवर्ज्य प्रकरणांत नौकागमन करूं नये असें लिहिते आहे. प्रमाण समुद्रयात्रास्वीकारः । याचें कारण नौकेमध्ये स्नानसंध्यालोप होतो म्हणून नौकागमन करूं नये, असा या वचनाचा लोकां अर्थ करिताने; परंतु नौकेमध्ये वमलें असतां समुद्राचे पाण्यानें स्नान सोमठे नाही तर भस्मस्नान करावें आणि मंत्रमयी देवता हा शास्त्रार्थ पूर्वी या ग्रंथांत लिहिला आहे, त्याप्रमाणें त्या त्या कार्याचे ठिकाणी नियुक्त केलेले मंत्र लगजे, लगजे स्नानसंध्यालोप होणार नाही. या तरितां स्नानसंध्यालोप होतो म्हणून समुद्रयात्रा अस्वीकारः असें कलिवर्ज्यांत घातठे आहे याचें समाधान असें आहे कीं, हा कलिकाल नव्वे द्विपार आणि काले यांचा संधि आहे लगजे अंशतः द्वापारयुग आहे व अंशतः कलियुग आहे, म्हणून याला संध्यंश असें लग्णनात. आतां याविषयी थोडा विचार करितों—त्या ठिकाणीं कालीमध्ये समुद्रतरण करूं नये, असें लिहिते आहे त्या ठिकाणीं पूर्ण कालि व्यावयाचा किंवा अपूर्ण कालि व्यावयाचा, असा संशेह प्राप्त झाल्या लगजे अपूर्ण कालीचे ग्रहण होऊं नये. कारण अपूर्ण कालीवर अप्रयत्नच आहे. याकारितां प्रधानाप्रधानयोर्मुख्ये कार्ये सप्रत्ययः । आणि गौणमुख्ययोर्मुख्ये कार्ये संप्रत्ययः । या दोन न्यायाच्या योगानें अपूर्ण कालीवर कलित्व येत नाही; तेव्हां निषेधक वाक्यामध्ये पूर्ण

कौचीचे ग्रहण केले आहे, तेव्हां गौण कौचीचे ग्रहण अर्थात नाही. तेव्हां
 नौकागमन कालिवर्ज्य आहे असे वदत नाही दुसरा प्रकार हा कालि जर
 संध्यंश काल आहे तर दोन युगांचा हा संधि आहे म्हणजे द्वापार आणि कालि.
 तेव्हां या संध्यंशावर गौण द्वापरत्व व गौण कालित्व आहे, तर द्वापारामध्ये नौकेत
 वसून गमन करू नये, असे लिहिले नाही तेव्हां द्वापरांश घेऊन नौकेत वस-
 ण्याला हरकत नाही असेही म्हणता येईल आतां जर अपूर्ण कालि आणि
 पूर्ण कालि यांचे ग्रहणामध्ये कोणाचे ग्रहण करावे याविषयी पूर्वी दोन न्याय
 लिहेले आहेत, तेणेंकरून मुख्य कालिशब्दाचेच ग्रहण आहे असे मानून
 आणि कल्प्यंशाचे ग्रहण नाही असे म्हटले अर्थात या संध्यंशामध्ये कालि-
 वर्ज्य हा निषेध येऊ पावत नाही. किंवा काहीं प्रकारानें हा संध्यंश काल
 कालि काल आहे, आणि द्वापारकालही आहे असे घेऊन चालले तर द्वापारका-
 लाच्या संध्याने नौकेत वसून समुद्रतरण करण्याचा निषेध नाही
 असा शास्त्रार्थ होतो कल्पंश हा कौचीच आहे असे म्हणून कालिवर्ज्य-
 प्रकरणनिषेध या उदाहरणावर घेऊन पेटवत आहे; तेव्हां नौकेत वसू नये,
 असाही शास्त्रार्थ होत आहे. तेव्हां निम्न मतानें हे दोन्ही शास्त्रार्थ मनांत
 आणून जावे अगर न जावे असा सिद्धांत होत नाही. कल्पंशामध्ये पूर्ण
 कौचीचा प्रवेश होत नाही यामुळे निषेध वाक्ये लागू पडत नाहीत. याक-
 रितां द्वापारकाल घेऊन, जाण्याला हरकत नाही असे सिद्ध होते. आतां कालि-
 मध्ये द्वापरयुगांत नौकासाधनानें समुद्रतरण करावे किंवा न करावे याचा
 विचारच केलेला नाही. मग निषेधवाक्ये नाहीत, तेव्हां द्वापरशब्दानें
 द्वापरगंग ध्यावा अगर घेऊं नये हा विचार करण्याची गरज राहिली नाही.
 अब्धौ नौयातुरसंग्रहः । या वचनानें समुद्रावर नौकासाधनानें तरण करून
 द्वीपान्तरां किंवा दूरप्रदेशां जाऊं नये अशी मनुस्मृति आहे. या निषेध-
 क स्मृतीमध्ये यातुः असे पद आहे या पदाचे प्रकृतिप्रत्ययभावाचा विचार
 केला म्हणजे या ठिकाणी तृज प्रत्यय आहे तो ताच्छील्यार्थी आहे असे
 पूर्वी लिहिले आहेच. तेव्हां नौकासाधनानें सतत गमन कारणाने किंवा
 नौकेला पंचविणारा म्हणजे ललाशाचे काम कारणाने, म्हणजे तो त्याचा
 धंदो किंवा स्वभाव अशा प्रकारचे काम ब्राह्मणादि कर्मात असले तर त्यांचे
 भरतखंडीयत्व जाते; परंतु केव्हां केव्हां काहीं कार्याकरितां द्विगंतरीं
 जाणाऱ्यास हा निषेध लागू होत नाही. कदाचित् कोणी आग्र-
 हानें या स्मृतीची उलटापाट्ट करूनही स्मृतिफलाशाव्यतिरिक्त नौकेतील
 उतारू लोकांस लागू करील तर त्याची ती लुटपट श्रुतीला संमत व्हावयाची

नाही. श्रुतिंत नौकागमन करुं व किंवा न करावें याविषयी स्पष्ट निर्णय नाही. परंतु ज्ञानाचा प्रसार पृथ्वीभर व्हावा, यज्ञभूमि सर्व पृथ्वीभर पसरवी, अशी गजे लोकांची इच्छा होती असें वेदांत आढळते. आफ्रिका, इजिप्त येथपर्यंत भरतखंडच आहे. राजेलोक नौकेन वनून प्रवास करित होणे असा श्रुतीमध्ये गुप्तार लागतो. अर्जुनानें सर्व पृथ्वी जिंकून राजसूयज्ञ केल्या असा भागतांत लेख आहे. पश्चिमात्य प्रदेश म्हणजे अमेरिका, आफ्रिका, रशिया, जर्मनि फ्रान्स, लंडन, आयर्लंड, स्कॉटलंड, वगैरे देशाचा संग्रह पृथ्वीमध्ये न करितां पृथ्वी म्हणजे भरतखंड मात्र, असें म्हटलें तर व्यासाला दूषण येईल. व्यासांनी लिहिलेला भूगोल चुकीचा आहे असें मानिलें तरी व्यासावर दूषण आल्याशिवाय रहात नाही. सदरी लिहिलेले प्रदेश जर पृथ्वी गोलामध्येच आहेत असें व्यासानें मानिलें असलें तर कांहीं तरी त्या प्रदेशाच्या संबधानें किंवा लोकांच्या संबधानें लिहिलें गेलें असतें. व्यासांनी कांहीं लिहिलें नाही यावरून तो प्रदेश त्या वेळीं पृथ्वीतील भाग नव्हता असें झणण्याला सडक कारण दिसत नाही ; आणि हल्लीं हजारों लोक त्या देशांतून जाऊन परत येत आहेत तेव्हां प्रत्यक्ष प्रमाणाला दुसरे प्रमाण देण्याचें कारण नाही. व्यासाला अज्ञानत्वकल्पना करण्याच्या संबधानें मोठी भीति वाटत आहे, तेव्हां याचा विचार असा करावयाचा कीं, व्यासांनीं अनेक पुराणें केलीं, स्मृति केल्या, उपपुराणें केलीं, वेदांच्या मंत्रांची योजना नीट व्यवस्थेनें लावून वेदसंरक्षणार्थ पदाविभागादिक केले, यावरून व्यासांचें माहात्म्य फार मोठें आहे. व्यास हा साक्षात् नारायणाचा अवतार असें सर्व लोकांनीं गृहीत आहे, भाविष्यभूत सांगणारा व्यास होता, याकरितां व्यासाला ह्या भूगोलाविषयी अज्ञान हेंतें व त्यांनीं लिहिलेला भूगोल चुकीचा आहे असें म्हणणें अवश्यक आहे म्हणून जर व्यासांनीं लिहिलेल्या पुराणांतील भूगोलाच्या किंवा दुसऱ्या कोणत्याही संबधानें चुक्या आढळल्या तर व्यासांनीं केलेला मूळचा ग्रंथ चालू पुराणांत राहिला नाही, अशी कल्पना करण्याला योग्य संभवना आहे. याजकरितां व्यासांनीं पुराणें केलीं त्या काळचा लेख गमावला असावा असा सिद्धांत होतो. कोणी दुसऱ्या पण्डितानें स्वदेशस्थाना (हिंदुस्थाना) भिमानानें या भरतखंडालाच पृथ्वी असें कल्पून आपण स्वतः केलेला लेख पुराणांत प्रक्षिप्त केला असावा असें म्हटल्यानें व्यासावर दोष येत नाही. तेव्हां व्यासादिकांनीं लिहिलेल्या पुराणांचा निर्वाह करितां येतो. सारांश, व्यासालाही पृथ्वी सर्व माहित नव्हती, असें न म्हणतां यां

पृथ्वीतील सर्व प्रदेश, द्वीपे, व हल्लीचे राजे ज्या द्वीपांत राहतात ते द्वीपे
एकंदरीने सर्व भूभाग माहित होता. तेव्हां व्यास, मनु, वसिष्ठ, याज्ञवल्क्य,
पराशर व इतर ऋषि यांनी केलेल्या स्मृतिश्रुतींशी जुळतील असाच त्या
स्मृतीचा अर्थ करावा, श्रुतीविरुद्ध अर्थ करूं नये. कारण, जर वेदांत
नौकागमनाविषयी विधिनिषेध लिहिले नाहीत तर नौकेत वमन कोठेही गमन
केले असतां दोषावह किंवा दूषणास्पद व्हावयाचे नाही. स्मृतिकरांनी कोठे
कोठे कल्पिज्य प्रकरणांत नौकागमन घातले आहे, त्याविषयी विचार करितां
हा काल कालिकाल नव्हे, हा संध्यंश आहे, असे पूर्वी सांगितलेच आहे.
असे व्याख्यानकर्त्यांनी थोडकसे बोलून, व्याख्यान संप्राप्त करितो, असे
सांगितले. तात्पर्य, हल्लीजो भूगोल दृष्टीस पडतो, जे प्रदेश त्या भूगोलावरील
माहित झाले आहेत व द्वीपे माहित झाली आहेत त्या त्या द्वीपांत व प्रदेश त
भरतखंडाचे लोक जाऊन परत आले आहेत. त्यांनी प्रत्यक्ष पाहिलेल्या प्रदे-
शाची भूगोलामध्ये व्यासादिकांच्या लिहिण्याचा विचार न करिता गणना
न करणे त्यायविरुद्ध व प्रमाणविरुद्ध होईल. सर्व प्रमाणांमध्ये प्रत्यक्ष प्रमाण
मुख्य आहे. असो. हल्ली विलायतेस जाऊन परत येणाऱ्या लोकांचे दोन वि-
भाग आहेत: धर्मभोळे आणि युक्तिवह धर्मप्रतारक. ह्यांजो धर्म (धर्मावर
श्रद्धा ठेऊन धर्मनिष्ठतेने राहतात ते) त्याविषयी पंडित रघुनाथशास्त्री
शेंड्ये यांनी तारीख १९ मे सन १८८७ रोजी मुक्काम महाबळेश्वर मालकम-
पेठ अगर नर येथील नेटीय लायब्ररीमध्ये विलायतेस धर्मावर श्रद्धा ठेवणाऱ्या
मनुष्य जाऊं झाला असतां त्या मनुष्याच्या संबंधाने उद्देश करून विलायते-
स जाऊन परत आल्यावर प्रायश्चित्त पाहिजे किंवा नको, याचा स्पष्टपणे
लोकांत विचार कठव वा पा होऊने शास्त्रीभोवतीं व्याख्यान दिले. या व्या-
ख्यानाचा सर्वांस उपयोग झाला आहे व सर्वांवर त्यांचे उपकार झाले आहेत
असे आक्षेप मानिले; परंतु एक समाज उठू। त्याने मापण केले ते येणे-
प्रमाणे:— आत्ता लोकांत विलकृत व्यक्तनाचा उपयोग नाही, असे व्याख्यान
समाप्त झाल्यावर एकाने मापण केले. आत्ता शास्त्र पाहण्याची गरज नाही,
आत्ता सफटसम आहे, व द्वीपांत रावा राजा राज्य करीत आहे, त्यावरून
त्याचा राजधानीमध्ये ह्यांजो विलायतेमध्ये जाण्याची आत्ता जरूर आहे
सर्व, आमच्यांतील लोक विलायतेस जातात, परत येतात, परंतु प्रायश्चित्ता-
चा जोव कधी करीत नाहीत, आणि तेण त्या विचारीतही नाहीत व प्राय-
श्चित्त घेत नाहीत. तेव्हां व्याख्यानकर्त्यांचे मागण्याचे फळ आम्हास
काही रिक्त नाही. तसे विद्वान् व पुष्कळ देशाची माहिती झालेली असे

रावबहादुर गंगर प्रांडुंग पंडित यांनी व्याख्यान करणार रघुनाथशास्त्री
 शिष्ये यांचे व्याख्यानाचे तात्पर्य मनांत आणून लोकांच्या समजाविले. ते असे :-
 ज्या मनुष्याची खाण्यापिण्याची व इतर वर्तनाची जशी वहिवाट तशी
 वहिवाट जर विचारयतेस केवी तर त्या मनुष्याचा प्रायश्चित्त पाहिजे
 किंवा नको, हा विचार व्याख्यान करणाऱ्याचा नव्हे. जो कोणी स्वधर्मवर
 श्रद्धा ठेवीत आहे व त्याची स्वधर्मावर निष्ठा आहे, व आपला धर्म
 विघडून नये व आपले धर्म वर्तन रहावे, आणि लोकांच्या निंदेला आपण पात्र
 होऊं नये व आपले हातून अमक्षयाभक्षण झाले असतां रावदण्ड नमला तरी
 यमदण्ड होऊं नये, याविषयी व्याख्यानकर्त्याने शास्त्रमत प्रदर्शन केले हे त्यांचे
 लोकांवर मोठे उपकार झाले आहेत. आतां विचारयतें दारू प्यावी लागते,
 मांस खावे लागते, त्याविषय विचारयतें जीवन होत नाही, असें ह्मणून मांस
 खानात, मद्य पिताना, परंतु विचारयतें ती स्थिति अशी आहे की, गरीबाला
 कधी कधी महिना महिना मांस व मद्य मिळत नाही. किंबहुना धनाढ्य लो-
 कांच्याही मांस मिळत नाही. पुष्कळ लोक धनाढ्य असून मांस भक्षण
 करीत नाहीत व त्यांच्या मांसही मिळत नाही हजारो लोक या दोन पदार्थांचा
 स्वीकार करण्यागिवाय जीवन पावत आहेत, असें रावबहादुरांचे भाषण
 झाल्यावर सना विभर्जन झाले.

परस्परस्पर्शविवरण.

एकाचा दुसऱ्याचा स्पर्श झाला ह्मणजे दोघांतून एकाची किंवा दोघांचीही
 पावित्र्यहानि होते किंवा सौवळेपणा नष्ट होतो, ओंबळेपणा येतो ; यामुळे
 मनुष्यामध्ये अनेक जाति होऊन अनेक समाज व त्यांची अनेक मते
 प्रचारांत आली आहेत. या संबंधाने थोड्यासा व्याख्यानरूपाने ऊहापोह क-
 रितो. प्रथमतः सौवळे व ओंबळे या दोन्ही शब्दांचे प्रकृतिप्रत्ययभाव लिहितो,
 इकडे ताचकांनी लक्ष दिलें असतां पुढील लेखाचा अर्थ म-
 नांत येणारा हाकत होणार नाही. सौवळे हा शब्द
 मूळ या शब्दाचा अवयव आहे. मूळ येथे उलघातु मुख्य-
 र्थ होतो. व ताचे मागे दोन उपसर्ग आहेत. सू आणि उत् मिळून सू-
 उलघात अर्थ झाले यांत सू उत् ता ठिकाणी सूचा गुण होऊन तो झाले, आणि
 ऊ व दोन वाजने अशा तिहींचा उपसर्ग झाला. मिळून सौवळे अर्थ झाले. ह्मण-

जे स्वच्छ वस्त्र नसकेला किंवा स्वच्छतेने राहिलेला अनुज्ज्वल, या ठिकाणी क्षोन जचा मात्र लोप झाला, आणि अ आणि ऊ या दोहों ठिकाणी ओंकार झाला, मिल्हन ओंकारे झाले अन् याचा अर्थ नाही, आणि उंठ लणजे उ-ज्ज्वल=स्वच्छ लणजे एकंदर ओंकारे लणजे अस्वच्छ=मराठीमध्ये निषेधाचा बोध दुसऱ्या शब्दापुढे, लणजे संस्कृत समस्तपद अनश्वः अन् याचा अर्थ नव्हे, याचा बोध अश्वशब्दाच्या पुढे घेऊन घोडा नव्हे असा अर्थ करण्याचा विहित प्रकारच आहे. तेव्हां ओंकारे—(असा शब्द सिद्ध झाला.) एकंदरीने पाहतां स्वच्छतेने असला लणजे झाले. अस्वच्छता चांगली नव्हे असे प्रतिपादित होते. आतां उदाहरण, दोघे ब्राह्मण धर्मकर्म संपादन करित असतां एक दुसऱ्याला शिवन नाही असा प्रचार लोकांत आहे. परंतु विरळ; तथापि दोघे ब्राह्मण भोजन करित असतां एकाचा स्पर्श दुसऱ्यास झाला तर दोघेही अपवित्र होतात किंवा ओंकारे होतात, लणजे त्यांचा सोंवळेपणा राहत नाही असे धर्मशास्त्रांत लिहिले आहे. एकादशीव्रत राखिले गेले. धर्मशास्त्र पाहिले तर असे आहे कीं, नित्यनैमित्तिके प्राप्ते नित्यं नैवतु हापयेत् याचा अर्थ नित्यकर्मदिवशी लणजे एकादशी नित्य आणि श्राद्धकर्म नैमित्तिक याने नित्याचा वाव होत नाही. लणजे उपोषण झाले, व्रत पाहिजे, इकडे श्राद्धशेषान्न भक्षिले पाहिजे लणून अन्नाचे अवघ्राण केले तर अन्नग्रहण केल्याप्रमाणे होते; किंवा अन्नभक्षण न केल्याप्रमाणे होते. तसेच स्पर्श झाला तरी स्पर्श नाही असे समज वयाचे. हे धर्मशास्त्र ज्यांनी लिहिले आहे ते नेहमीं गिरिकंदरांत राहत होते, त्यांना पत्तनवास मुळींच ठाऊक नाही, व सारा दिवस धर्माचरण करित होते. व एकाकी एका स्वळान्मध्ये राहत होते. लणून कोणाचाही स्पर्श म्हणजे जीवजंतूचाही स्पर्श झाला असतां सोंवळेपणा राहिला नाही, असे मानित होते. परंतु पत्तनवासाला आणि वनवासाला फार अंतर आहे. पत्तनवासा-मध्ये अस्पर्श स्पर्श प्रतिक्षणीं घडत आहे. याकरितां सांप्रत स्पर्शदोष लोक मुळींच मानित नाहीत. तेव्हां पूर्वीचे शास्त्राची आज्ञा उल्लंघन करितात. तात्पर्य, ज्या ठिकाणी जनसमूह पुष्कळ आहे त्या ठिकाणी स्पर्शाचा दोष मानित नाहीत. म्हणजे गयेश विष्णुपदावर पिंड देत असतां शूद्र, तांबोळी, तांबट, सोनार, वगैरे सर्व जातींचे लोक एके ठिकाणी वसून पिंड देतात. तेथे अस्पर्श वर्णाचा स्पर्श झाला तरी दोष मानित नाहीत. बाजारांत दोष मानित नाहीत. यात्रेत स्पर्शः जातः अस्पर्शः स्पर्श झाला तरी तो अस्पर्श लणजे स्पर्श नव्हे. शाक्यपार्यिवाप्रमाणे शब्दसिद्धि समजावी. अस्पर्श

आपो वा अशितनशितं आस्वादिननास्वादिनं. आघ्रातमनाघ्रातं पाणि प्याल्ले असतां न प्याल्याप्रमाणे, वास घेतला असतां न घेतल्याप्रमाणे हुंगडे, तरी न हुंगल्याप्रमाणे. श्राद्धदिवशीं एकादशीचे उपोषण प्राप्त झाले आणि श्राद्धामुळे भोजन प्राप्त झाले तेव्हां अवघ्राण करावे, ह्मणजे भोजन झाले तरी न झाले, ह्मणजे स्वर्गस्पर्श दोष मानित नाहीत, किंवा मेळा जेथे भरतो त्या ठिकाणीही स्वर्गदोष मानित नाहीत. याप्रमाणे शूद्रस्पृष्ट उदक प्रायः दक्षिणेकडे म्हणजे वेगुल्यारिपातून किंवा गोंव्यापातून तहत कल्याणनारीपर्यंत घेऊन व्यवहार चालतो. कांहीं वायकांमध्ये स्वयंपाकाच्या संबंधाने उदक वापरण्यांत कांहीं वेद आहे. एक वेळ स्नान करून घेतलं किंवा वस्त्र नेसल्यावर ते घेतलं अग्न वन्न कटीपातून मुटे तोंपर्यंत हजारों मंडळी जरी त्याच शिवची तरी स्वर्गदोष होत नाही. दोन प्रहरचा एक वेळ स्वयंपाक करून सायंकाळचे स्वयंपाकाकरितां भांडी तशीच ठेवतात, त्याला कोणी स्वर्ग केवळ तरी दोष नाही ; परंतु ज्या विहिरीवर स्मार्त व वैष्णव एके ठिकाणी पाणी भरतात त्या ठिकाणी पाण्याची दोरी स्मार्तांनी घेतली असतां तिजवर पाणी घातल्याशिवाय ती दोरी वैष्णव घेत नाहीत. हिंदुस्थानांत अमीर लोकांचे हातचे पाणी घेतात, शूद्र चांभाराला शिवतात, महाराजा शिवतात, त्याचा विटाळ मानित नाहीत. कोचीन बदराकडे रस्त्यांतून चालत असतां दहा हातांच्या अंतरावर महाराजे ब्राह्मणांला पाहिले ह्मणजे त्यानें खाली बसवे. त्याची लया अंगावर पडेल, त्या संबंधाने हा प्रघात तेथे पडला असावा. पश्चिम कोंकणामध्येही महाराजाची सावली लोक घेत नाहीत. कोचीन राज्याच्या प्रांतामध्ये महाराजा पंचम अने ह्मणतात. याप्रमाणे वीम कोनांच्या अंतर्गते ठायीं ठायीं कोणत्याही प्रदेशामध्ये म्हणजे भरतखंडांत स्वर्गस्पर्श दोषाचे प्रकार, प्रचार, प्रघात, वहिदाट, चाल, पद्धति, निरनिराळी सुद्ध आहे. गुजराथेमध्ये ब्राह्मणाचे घरी कुंभार पाणी भरतो. आणि आमचे दक्षिणी लोक गुजराथ्यांच्या घराची पक्की रसोयी मात्र खात नाहीत. काची पुरी खातात. त्याविषयी स्वर्गस्पर्श दोष नाही. परंतु आतां सांप्रत कोंकणस्य लोकांनी प्रायः ताळ टाकित्ता आहे. आत्मी गुजराथेमध्ये काठेवाडामध्ये जामनगरांत गेल्यां होती. त्या वेळीं मोरो गंगाधर गोखले हे ओव्हरमीयर तेथे आहेत त्यांच्या गुजराथी लोकांकडे जेवतांना मी स्वतः पाहिले. असे पुष्कळ लोकांस ठायीं ठायीं पाहिले आहे. परंतु उदाहरणाकारतां एकाच नांव लिहिले आहे. गुजराथेमध्ये असृष्ट स्त्री ह्मणजे विटाळशी तिसरे दिवशीं पाणी आणते, व लोकान्तरच्या पाण्यास

होतं लोहित नाही. ते पाणी दुसऱ्याने घेतलें असतां चालतें. अहचणीकरितां तो तिसरे दिवशीं रजोदर्शनापाहून मुक्त झालें असें मानून स्नान करून घरांत स्वयंपाकादि व्यवहार करूं लागते. मोची वगैरे लोकांचा परस्पर स्पर्शास्पर्श झाला असतां दोष मुळींच मानित नाहींत. याप्रमाणें डाक्तराकडून औषध आलें आणि त्यांत पाणी चांगळानें घातलें असलें तरी त्याचा स्पर्शास्पर्शाचा दोष लोक ग्रहण करित नाहींत. आगगाडीत ब्राह्मण व महार एके ठिकाणीं बसतात व केळीं, चुःमुरे, डाळें, व लाडू वगैरेचा सर्व व्यवहार चालतो. अपस्तंभामध्ये किंवा अपस्तंभ शास्त्रीय ब्राम्हणांमध्ये पत्नी, नक्षत्रदर्शनी चवथे दिवशीं स्नान करून पतीला स्वयंपाक करून वाढते. पात्र परिवेष्टित करते. पतीला चतुर्थ दिवसाच्या रजोदर्शनाच्या संबधानें स्पर्शास्पर्श दोष लागत नाहीं. याप्रमाणें कर्नाटकांत दिवसांही पतीला स्वयंपाक करून वाढण्याचा संप्रदाय आहे. तैलंगणांत गांवास जाणाऱ्या ब्राम्हणाजवळ अन्न शिजवून फडक्यांत बांणून ती गठडी कांठीला सोवळ्याने बांधतात. ती ती कांठी खांद्यवर घेऊन तिला स्पर्श न करतां पांच सहा कोस मार्गक्रमण झाल्यावर क्षुत्समय प्राप्त झाला ह्मणजे एखाद्या नदीवर उतरून एकीकडे किनाऱ्यावर ती कांठी ठरून आपण स्नान करितो. स्नान-संध्या झाल्यावर कांठीला शिवून गठडी काढून भोजन करितो. दण्डस्पर्श मानित नाहा असे पुष्कळ आचार पूर्वतमुद्राकडे आहेत. त्यांपैकीं हे एक उदाहरण देऊन दिक्प्रदर्शन केलें आहे. गवेकडे एक वेळ श्राद्धाला जेवलेला ब्राम्हण दहा ठिकाणीं जेवतो. स्वयंपाक कोणी केला व हा जातीचा कोण आहे त्याचा प्रायः पूसतपास करितांना आढळत नाहीं. काशीमध्ये गंगोदक हातांत घेऊन घांटावरून घरीं येतांना स्पर्शास्पर्शदोष मानित नाहींत पुण्यांत पेशवाईचा अम्मल सरल्यावर इंग्रजी अम्मल सुरू होउन वर्ष झालें नसेल. त्या कालांत राबिन्सन साहेब कभिदनर होते. त्यांचेकडे पोस्टेडिक्ट एजंट हा अधिकार, माजिरट्टेचा अधिकार, डिस्ट्रिक्ट जज्याचा अधिकार, कलेक्टराचा अधिकार, असे प्रायः सर्व अधिकार होते. त्यांच्या घरीं त्यांला भेटण्याकरितां येथील अनिप्रसिद्ध, महाविद्वान्, अनुपमेय ज्ञानी, वेदशास्त्रसंपन्न राजमान्य राजश्री नीलकंठशास्त्रीवावा धत्ते गेले होते. ते त्यांचें घर न्यायस्थान नव्हे व तो साहेब न्यायस्थानारूढ नव्हता, यास्तव तो एक हूणजातीय अगें समजून होते. इंग्रजी अम्मल झाल्या दिवसापासून आजपर्यंत जे मोठे मोठे विद्वान् झाले त्यांना नीलकंठ शास्त्रीवाक्य धत्ते यांचा गुरुशिष्यभावाचा संबंध नसेल असें वादत नाहीं. ते नक्ष्यप्र-

देशामध्ये गुरू अशा पदवीस पात्र होते त्यांचा अद्यापि वंश पुण्यांत आहे. कमिशनर साहेबाकडे शास्त्रीविवा भेदवपरास जाऊन घरी परत आल्यावर शाळजोडी पागोळ्यामुद्दां सर्व वस्त्रे भिजवून त्यांनी स्नान केले. त्या वेळेस पुष्कळ लोकांनी प्रश्न केला की, असे करण्याचे कारण काय ? त्या वेळेस त्यांनी उत्तर दिले ते येंप्रमाणे:—जेव्हां आम्ही कमिशनर साहेबाकडे काहीं कासा करितां किंवा दरवाराकरितां त्याचे कचेरींत जातो, तेव्हां तो कोणी युरोपखंडांतिल मनुष्य आहे असें आम्ही समजत नाही. तो राजप्रतिनिधि आहे असें समजतो. जो कोणी या सर्व हिंदुस्थानचा राज्याधिकार चालविणारा विठायतेंत आहे तो पुरुष विष्णूचा अवतार आहे याविषयी प्रमाणवचन:—[नाविष्णुः पृथिवीपति.] सर्वभौम राज्य ज्याला मिळते तो अष्ट दिग्भागांचा अंश आहे, असें शास्त्रांत सांगितले आहे. याकरितां त्या विठायतेंतिल राजानें आपले स्वामी स्थापित करून, आपले राजकीय हक्क ज्याचे हातीं करून आम्हावर राज्य करण्याचा नाशानें पाठवून दिलेला अंशतः राजाच आहे असें मानणें जरूर आहे, त्याच्या स्पर्शाचा दोष नाही, असें सांगितले म्हणूनच आम्ही दरवारास गेलों असतां पूर्वी त्रिहिल्याप्रमाणें सवस्त्र स्नान करित नाही. शाळजोडी, पागोटें, अंगरखा, वगैरे सर्व वस्त्रे एकीकडे ठेवून स्नान करितों. त्या वस्त्रांवरून एक रात्र गेली म्हणजे ती पुन्हां सांवरण्यांत येतो. इंग्रजी अम्बळ झाल्यावर चार पांच वर्षांनीं वेदशास्त्राच्या शाळा विश्रामवागेमध्ये फक्त संस्कृत शिकविण्याकरितां म्हणून इंग्रज सरकारानें ठेवण्याचे कबूल केले होते. कारण, पेशवाईमध्ये तशा शाळा होत्या. (राज्यक्रांति झाल्यावर नवीन अम्बळ सुरू झाला म्हणजे, मागील व्यवस्थेमध्ये युक्तायुक्त विचार करून उपयुक्त कारखाने व लोकांचे हक्क, इनानें, सरंजाम, देशमुख, देशपांडे, पाटील, कुळकर्णी हे कामदार, आश्रित, राजमंडळांतिल लोकांच्या नौकरांचे हक्क नवीन सरकार रद्द करित नाही. त्या शाळांतून कना अभ्यास चालतो हे पाहण्याकरितां हे कमिशनर रावीन्सन साहेब आले होते. त्या वेळीं मागील गव्हर्नरचा हुकूम त्यांन दाखविला. त्यावरून ते शाळांतून न कितां पुढील चौकाचे आंतले बाजूचे पायगीवरूनच परत गेले. हुकूमान असे लिहिलें होतें कीं, विद्यार्थी तें तिक अम्बळशारांनीं हिंदूच्या देवळांत किंवा दुसऱ्या धर्मसंस्थांचे जमनांत गेले असतां त्यांचा धर्म विध्वंस होत असें असल्यास तेथें पाऊल टेंवू नये, असा इंग्रजी हुकूम कमिशनर साहेबांचे हातांत गेल्यावर त्यांनीं वाचून घेतून तत्काल नाहीं दिले. पाठीमागे वाडा सर्व गोमदानें सारवून शुद्ध

करून शांति करी. इतका स्पर्शदोष मानित होने. या गोष्टीच्या सुमारे
 पन्नास वर्षांवर अधिका वर्षे होऊन गेली आहेत. इंग्रजी अंमल होऊन
 वीस वर्षे सुमारे जालावर मेजर क्यांडी साहेब यांस सुपरिंटेंडेंट संस्कृतशाळेचे
 नेमिले. तेव्हां तो साहेब शाळानपासणी करण्याकरितां वाड्यांत येऊन
 सर्व जागीं हिंडू लागला. त्या ज्या ठिकाणी शाळेंतील विद्यार्थ्यांचा अ-
 भास चालत होता त्या त्या ठिकाणी जाऊन तपासणी करित असे; व जे
 शास्त्री किंवा वैदिक आपले विद्यार्थ्यांस संस्कृत किंवा वेद शिकवीत असत
 तेथे जाऊन विद्यार्थ्यांना बसण्याकरितां जो बैठक घातलेली असे त्या बैठ-
 कींवर आपला एक पाय देऊन उभा राहत असे, आणि काम करणारे
 शास्त्री व वैदिक यांस विचारीत असे कीं, कसे काम चालले आहे? त्या
 वेळीं काम चांगले चालले आहे असे ते उत्तर देत; परंतु त्यांनीं विद्या-
 र्थ्यांना शिकविण्याचे काम साहेब उभा असे तोंपर्यंत चालविले नाही. तेव्हां
 याविषयी साहेबांनीं सरकारास रिपोर्ट करून असा हुकूम आणविला कीं,
 जे शिक्षक किंवा गुरू सुपरिंटेंडेंट साहेबादेखून काम चालविणार नाहीत
 व झालावर काम करणार नाहीत त्यांस बरतफी द्यावी. तेव्हां साहेबांनीं
 सर्वांना प्रश्न करून लिहून घेतले. त्यांत सर्व शास्त्र्यांनीं हटके कीं, आहो
 तुम्ही म्हणतां याप्रमाणें काम करणार नाही. तो सरकारचा हुकूम अमान्य
 केला, हा त्यांजवर दोष देऊन झालेल्या नौकरीप्रमाणें त्यांना पेंशन देऊन
 त्यांस कामावरून काढिले. इतका स्पर्शदोषाचा विचार त्या वेळीं
 होता. आतां हल्लीं म्हणजे सन १८८८ सालांत त्या मानानें पाहतां
 क्ळासामध्ये कोणी सुतकी आहे असे धर्मसंबंधानें कोणाचे लक्षांत येतच
 नाही. कॉलेजामध्ये कपडे घालून जेवण्यास चिंता नाही, व जेवित असतां
 एकाचा दुसऱ्यास स्पर्श झाला तरी त्याचा दोष मानित नाहीत. यावरून
 एक जाति सर्व हिंदुस्थानभर होण्याला फार अवकाश आहे असे वाटत नाही.
 तसें झाले असतां राजाचें हिन होईल असेही पण वाटत नाही. कदाचित्
 अहित होण्याचाही प्रसंग येईल. याकरितां राजानेही दूरवर विचार करून
 निरनिराळ्या जाति आहेत तशाच ठेवणें लाभदायक होणार आहे. म्हणजे,
 हिंदूंमध्ये डिफरंट सेक्ट्स् ठेवावेत. अनेक जाति आहेत व त्यांची अनेक
 मते आहेत, व तन्हेतन्हेचे धर्म आहेत. एकंदरीनें सर्व धर्म मूर्तिपूजकांमध्येच
 आहेत; तथापि, निरनिराळ्या आचणानें एकचित्त हिंदू होत नाहीत, हेच
 राज्याचे हितचिंतक लोकांनीं मनांत आणून आम्हीं लिहिलेल्या पुढील
 मविषयावर लक्ष देऊन विचार ठेवावा, अशी हिंदूंमध्ये जंगम लोक आहेत.

हे शिवान्तरिक्षं देवनेचं पूजन करणाच्या मनुष्याचा अतिद्वेष करितात. या जातीमध्ये विटाळशीचा दोष मुळाच नाही. तसेच वैष्णवस्मार्तांचा द्वेष करितात. म्हणजे, धर्मसंबंधाने त्यांच्या बोलण्यात एक वाक्य आहे. (स्मार्थरत्नमुद्रवारदु) (बह्नेरत्नमुद्रिदरुचितीइह्या) ह्या म्हणीप्रमाणे त्यांची वर्तणूक आहे. म्हणजे, स्मार्थांला शिवू नये महाराष्ट्र शिवले तरी चालेल. महाराष्ट्र भाषेमध्ये शिवणे म्हणजे (सुइंग) हा शब्द शिवदेवतेकडे लागतो म्हणून वापरोत नाहीत. काही दुसरा शब्द वापरतात. घरामध्ये समार्जन करितांना आहुंव समार्जन करित नाहीत. उभे करितात. रामानुज ब्राह्मण त्यांचे अन्नावर हाणजे स्वयंपाकावर स्मार्त लोकांची दृष्टि पडू देत नाहीत. हाणजे, दृक्स्पर्श हाही अस्पर्श आहे असे समजतात. घोड्यावर बसून प्रवास करणारा मनुष्य ब्राह्मण कंठाळीमध्ये फराळाचे घाळतो व त्याला शूद्रस्पर्श झाला तरी त्याचा स्पर्शदोष मानीत नाहीत. वैष्णव लोक आगगाडीत बसून एका स्टेशनावरून दुसऱ्या स्टेशनास गेले असता ज्या स्टेशनावरून निघतात त्या स्टेशनावर धोतरे वाळवून सांबळी करून हरणाच्या कानड्याच्या संदुकीमध्ये घालून कुळप लावून दुसऱ्या स्टेशनावर आल्यावर स्नान करून त्या संदुकीतून धोतरे काढून ती नेमून भोजन करितात. स्पर्शदोष मानीत नाहीत. गुजराथेमध्ये किंवा कर्नाटकातून दह्याच्या हंड्या विरजलेल्या गवळ्यांनी विक्रावयास आणलेल्या स्मार्त, वैष्णव, रामानुज, वगैरे सर्व ब्राह्मण विकत घेऊन खातात. वैष्णव हे दहीपे हे (अवलक्षी मसरु) खातात. हे पेहे प्रायः हिंदुस्थानी पुढ्याचे लोकांकडून भात भाजलेले डंगावर कुटलेले असतात. ते खाण्याचा सर्वांचा संप्रदाय आहे. विवाहामध्ये किंवा फारशोभनामध्ये स्पर्शदोष मानीत नाहीत. बऱुन दिवस झालेल्या लग्नाच्या वायका पतीबरोबर एका पात्रांत जेवावयास बसतात, स्पर्शदोष मानीत नाहीत. या प्रकारे पुढ्याचे लिहावयाचे आहे, परंतु धर्मसंबंधाने विशेष वक्तेचन करणे चांगले प्रशस्त दिमत नाही याकरिता स्पर्शस्पर्श दोषांचे निरूपण पुरे करितो. पाहिले असता सृष्टि उत्पन्न होण्याच्या वेळी परमेश्वराने मनुष्य उत्पन्न केले. म्हणजे, मानवत्वाकांत जीव उत्पन्न केले. त्यांना उत्पन्न होण्याबरोबर मनुष्य असे म्हणत होते किंवा दुसरे हंत असे नांव होते, असे भागवतांत अतराच्या स्क्रंधांत लिहिले आहे. भागवतश्लोकप्रमाणे. पुत्र कृतयुगे वर्गो नृणां हंस इतीरितः । याचा अर्थ हंत हाणजे पापराहित्यविशिष्ट, स्वच्छ, पवित्र, देवदृश, देव असा आहे. हा अर्थ जनांमध्ये लिहिता आहे

श्याप्रमाणे पाश्चिमात्य प्रजेजन परमेश्वराने आपला पुत्र लोकांचे पापानिःसर्ग-
करितां भूमंडलावर पाठविला. तो गगनांन खाली उतरतांना खूबतर-
रुमाने उतरला असे त्यांचे धर्मग्रंथांत लिहिले आहे. तात्पर्य,
स्वच्छतेच्या संबंधाने देवांस जेव्हां पृथ्वीतळावर अवतरतात तेव्हां अशीं नांवे
घेतात. आम्हाला भूदेव असे म्हणतात. म्हणजे, कर्मदेव कर्म केल्यावर
कर्मांचे फल भोगणारे स्वदेव आहेत. जेव्हां आम्ही भूमावर उत्पन्न झालो
तेव्हां आम्हांस हंस असे म्हणत होते, असे पूर्वी लिहिलेच आहे. पुढे कांहीं
दिवसांनीं वर्णविचार झाला, आणि पुढे ज्ञानिविचार झाला. पुढे वेद उत्पन्न
झाले. वेदांत धर्म सांगितले आहेत. पुढे मानवधर्म झाला. अनेक ऋषींनीं
धर्म कथन केले. त्या वेळेस स्पर्शाच्या दोषांचे कांहीं माहात्म्य नव्हते.
होत होते समाजब्राह्मण झाल्यावर समाजाच्या व्यवस्थेप्रमाणे आपल्या आप-
ल्यामध्ये स्पर्शाच्या दोषाची व्यवस्था चालवितात. त्याला मूत्रधर्माचा संबंध
कांहीं असेल असे वाटत नाही कारण, ब्राह्मणाचे घरी शूद्र स्वयंपाक
करण्याकृतिं आश्रित करून ठेवले होते. शूद्र हे वेदही त्या वेळीं अभ्यस्त
करीत होते. स्त्रियाही वेदभ्यास करीत होत्या. त्या वेळेपामून आजकालच्या
वेळेपर्यंत पाहिले म्हणजे अतिअन्तर दृष्टीस पडत आहे त्याला कारण संस्कृतांत
जे आमचे धर्मग्रंथ आहेत त्यांच्या अज्ञानाशिवाय दुसरे कांहीं दिसत नाही.
हल्लीं लोकांची धर्मावर प्रवृत्ति नाही, म्हणजे आर्यधर्मावर प्रवृत्ति नाही, असेही
म्हणतां येत नाही. हल्लींचा धर्म व वैदिक धर्म निराळा आहे असे मानितात.
या धर्मात फेरफार करावा असे पुष्कळांचे मन आहे. असे. स्पर्शास्पर्शांचे
विवरण क्विती केले तरी संपावयाचे नाही. याकरितां विशेष स्वधर्मांचे संबंधाने
परिस्फुट करणे योग्य नाही. सामाजिक व्यवस्था ज्या ठिकाणीं जशी
चालत आहे ती आचार धर्मच म्हणावा यांत ठीक आहे.

॥ श्री ॥

दांपत्यसंबन्धि धर्म्याचारविवरणम्.

तत्र,

प्रथमाख्यानम्.

श्रीगणेशायनमः ॥ श्रीशंकरे ॥ अनेकविधसृष्ट्यन्तर्गतजरायुजसर्जनविधौ
महेश्वरेण लिगांका भगांका पशवो मनुष्याश्च निर्भे ॥ तदन्तःपातिस्त्रिमनुष्य-
योर्द्वयोः शुक्रशोणितसंयोगजन्येषु प्रजा जरायुजा लिगांका भगांका माहेश्वरीति
वदन्ति ॥ “ प्रजनार्थं स्त्रियः सृष्टाः संतानार्थं च मानवाः ” इत्यादिप्रका-
रकसृष्ट्यन्तरं कियता कालेन मानवं वर्मशास्त्रं प्रादुरभूदिति न जाने ॥ ताव-
ताप्यत्यन्तं दीर्घकालानतरं पशुजन्तुष्येष्वपि कामचारविहारतया उपभोगपथं
दृष्ट्वा तत्प्रतिबंधार्थं स्त्रीपुरुषाणां नैतर्गिकाऽवाराऽनुत्तये श्रुत्यर्थमवलोक्य
स्वयमपि “ तस्मात्साधारणो धर्मः श्रुतौ पत्न्यासहोदित ” इति स्मृतिः
स्त्रीपुंयर्भप्रकरणे प्रथमतो मनुनोदीरिता । तद्वत् ‘पत्नी’ शब्दस्योच्चारणादेव पत्नीस-
न्नियोगेन पुरुषमुदिश्य वर्मस्योदितत्वात्तच्छास्त्रीयसूत्रोक्तविधिविहितविवाहसंब-
धवद्भ्यां स्त्रीपुरुषाभ्यां वर्णितव्यमिति सूचितम् ॥ तस्यामेव स्मृतौ ‘ पत्न्यासहो-
दित ’ इत्यत्र पत्नीशब्दोत्तरं अप्रधाने तृतीयाभवजान् ‘ प्रातरग्निहोत्रं तंडुलैर्हो-
प्याजी ’ त्यत्र हुवातूपात्तक्रियायां पत्न्याः स्वातंत्र्येण विवक्षितार्थरूपेणाऽन्वया-
ऽनापत्या अकर्तृत्वात्स्वातंत्र्यं नास्ति ॥ अतएवाग्रे ‘ अन्योऽन्यस्ये ’ त्यादि
‘ अस्वन्त्राः स्त्रियः कार्याः पुरीः स्यैर्दिवानिश ’ नित्यन्तं तिसृभिः स्मृतिभि-
र्विवाहं सूचयित्वा विवाहजनकदांपत्यसंबधवद्भ्यां परस्परं न्याय्यपथाच्छ्रुत्यमा-
वरूपं रक्षणं यथासंभवं भरणादिरूपं रक्षणं स्वकर्तृकमुक्त्वाऽनंतरं दांपत्यसंब-
धवतोरुभयोः कौमारे वा बाल्यावस्थायां तत्पितृकं रक्षणमाह मनुः ॥ “ पिता
रक्षति कौमारे भर्ता रक्षति यौवने । रक्षन्ति स्याविरे पुत्रा ” इत्येवमि रक्षणप्र-
कारभुक्त्वा चतुर्वचरणेन ‘ न स्त्री स्वातंत्र्यमर्हती ’ न्यनेन पत्न्यां ‘ तस्मात्सा-
धारणो धर्मः श्रुतौ पत्न्यासहोदित ’ इत्यनया स्मृत्या पूर्वमुपपादितं अस्वातंत्र्यं
स्मारयति मनुः ॥ इदानींतु ‘ प्रजनार्थं स्त्रियः सृष्टा ’ इत्यारभ्य ‘ न स्त्री स्वा-
तंत्र्यमर्हती ’ त्यन्तं पंच वचनानि व्याख्यायते ॥ यद्यपीमानि पंच वचनानि

तत्तच्छ्रौखीयसूत्रोक्तविधिना विहितविवाहं संपाद्य तज्जनकदांपत्यसंबन्धवद्भ्यां ई-
 पतोभ्यां व्यभिचरणं न कर्तव्यमिति निषेधे कृते निषेधपाठनाऽकरणे प्रत्यवाय-
 जननात् तौ स्त्रीपुंसौ प्रायश्चित्तमर्हेतान् ॥ इतरथा अविवाहितस्त्रीपुंसयोरने-
 कशरं परस्परं व्यभिचारो न कर्तव्य इत्युक्तावापि विवाहजनकदांपत्यसंबन्धविशिष्टौ
 स्त्रीपुंसौ इत्युद्दिश्योक्तनिषेधस्य शास्त्रे प्रतिपादनात् प्रकृते तथात्वाऽभावात्
 निषेधाऽप्रवृत्त्या शास्त्रस्य तदुक्तनिषेधस्य शास्त्रकथितपापप्रायश्चित्तयोश्च भी-
 त्यभावान् नैतर्गिकाचारस्य वा सहजाऽचारस्याऽव्याहतत्वान् स्वानंद्यस्य जाग-
 रूतत्वान् स्तंत्राऽविवाहितौ स्त्रीपुंसौ शास्त्रोक्तनिषेधाऽपरिभाषनेन पापप्राय-
 श्चित्तयोः पात्रतां नार्हेतान् ॥ अनद्य स्वानंद्येण स्वेच्छया कामचारविहारतया
 स्त्रीपुंसयोरायरणं दृष्ट्वा तदनुकूले विवाहः स्थापितो मनुना ॥ तस्मान् स्वतंत्रा-
 ऽविवाहितौ स्त्रीपुंसौ इत्युद्दिश्य व्यभिचाराभावो न विधीयतामस्मां स्मृत्याम् ॥
 तथा मनुनात्पूर्वाऽभावात् ॥ तथाच विवाहजनकदांपत्यमवधेयोः स्त्रीपुंसयोरन्यो-
 ऽन्यस्य आमरणतिकव्याभिचाराभावविवानं व्याप्यं भवति । श्रुत्यानुकूल्यंच ॥
 स्त्रीपुंसयोः केवलं अन्योऽन्यस्येत्यनेनान्वये कृते वाध्यार्थो न भविष्यतीति न ।
 तथाऽर्धकरणस्थानुपयोगात् ॥ यतो दांपत्यसंबन्धाऽनन्विताद्देश्यस्य स्मृतावप्र-
 हगान् वाच्यस्तत्पर्यस्य लक्ष्यभावान् वचनवैपर्ययान्वाऽनुपपत्त्या विवाहपदा-
 क्षेपेण आसिद्धविवाहजनकदांपत्यसंबन्धन्यधेन स्मृतिवचनस्य सार्थकमेव स्यात् ॥
 तथापि ' अन्योऽन्यस्ये ' ति स्मृतिवचनस्य द्विवारं वाक्यार्थकरणेन गौरवं ।
 तस्माच्छ्रान्तान् श्रुतितात्पर्येणोपस्थितदांपत्यसंबन्धस्याऽनन्यकरणे श्रुतिविरोध-
 रूपावहत्वात् उपस्थितपरित्यागे मानाभावान् प्रकरणविरोधाच्च दांपत्यसंब-
 धान्वितस्त्रीपुंसयोरित्यस्याऽन्योऽन्यस्येत्यनेन संबन्धान् वाक्यार्थस्यैचित्येन स्मृति-
 वचनस्य शास्त्रनाऽपलत्वेन सार्थकत्वम. सुकरः ॥ दांपत्यसंबन्धस्य विवाहजन-
 कदांपत्यसंबन्धविधिनादिनविवाहजनोः स्त्रीपुंसयोः परस्परं व्यभिचाराऽभाव आ-
 मरण निवृत्तौ भवेदित्येवं स्मृत्यर्था निरूपितो भवत्येवं ॥ इदानीं लुप्तिया
 व्याख्यायते ॥ तथा नित्यं यतेयातां स्त्रीपुंसौ १ ' कृत्विथौ । यथा नाभि-
 चरेतां तौ त्रिपुक्तावितरेतम् ॥ ३ ॥ " ' कृत्विथौ ' इत्यस्यामुक्तत्वात्
 तत्तच्छ्रौखीयसूत्रोक्तविधिना संपादितविवाहसंज्ञानित्यर्थाः ॥ तथाच सूचितविवाह-
 जनकदांपत्यसंबन्धवन्नी स्त्रीपुंसौ ' तथा नित्यं यतेयातां ' यथा तौ इतरेतरं
 त्रिपुक्तौ भूत्वा वा इतरेतरं प्राप्त विवोगौ नाभिसरेतां व्यभिचाराभावं विदध्या-
 तावत्यर्थः ॥ ' श्रुतौ पत्न्यात्तदोदिन ' इति प्रथमस्मृतौ पत्नीशब्दादे-
 केपस्थितविवाहसूत्रकदांपत्य संबन्धस्य संबन्धोऽस्मां न भवति ॥ कृत्विथोविति-
 धेनेन विवाहसंज्ञास्येत्वा तज्जनकदांपत्यसंबन्धेन अन्यथाहि श्रुतो भवति ॥

प्रकारगोपयित्तुं संस्वसंभवत् अनुभिनत्वं वर्तते इति कृत्वा अटित्युपस्थित्या
 स्मृतिस्वपदेनोपस्थितसंस्वसंभवेनान्वयं कृत्वा स्मृत्यर्थकारणे प्राशस्त्यम् । 'श्रुता-
 नुभिनपोः श्रुतसंबंधो बन्धीया'मिति न्यायान् ॥ तथाचाऽनया विवाहः
 सूचितो भवति ॥ अत्रैवं संज्ञाने । प्रकृतस्मृतेरुत्तरार्थाथोहे बाधितो भवति ॥
 तथाहि । यथा तौ इतरेतरं वियोगं प्राप्य वा आज्ञाभंगं कृत्वा परस्परं व्यभि-
 चारं न विदध्यातां वा आज्ञाभंगं न कुर्याताम् ॥ इदमसंभवनीयं । भुक्तवन्नंप्रति
 मा भुङ्क्वाः कृतभोजनं न भुञ्जीतेतिवत् वक्तृयोग्यत्वात् बाधकबाध्यत्वात् ॥
 बन्धुभागांस्तु वक्तुं शक्येन । यथा विधुञ्जन्तौ वियोगं कुर्वन्तौप्रति वियोगं न कुर्यातां
 तथा गच्छन्तौ न गच्छेतामिति । तथापि ग्रामं गतौप्रति ग्रामं न गच्छेतामिति
 वक्तुर्व्याघातातिरिक्तं नान्यत्किञ्चित् ॥ वियोगभास्या वियोगं नाप्नुयादिति बाधित-
 एवाप्यर्थः व्याकरणशास्त्रविरोधान् ॥ तथाहि भिन्नक्रियायोः कर्त्रेभ्ये भूतकाले
 क्त्वा प्रत्ययो भवति ॥ उदहरणं तु 'भुङ्क्वा व्रजति' अत्र भुञ्जि व्रजि क्रिययोः
 कर्त्रेभ्यान् भुञ्जि क्रियासंपादितः पुरुषो गभिक्रियाकर्ता वर्तते वा भवति ॥
 तथापि इतरेतरं विपुज्य वा वियोगं प्राप्य वा आज्ञां भस्त्वा वा परस्परं आज्ञां
 न भङ्ग्यादिति क्वं केन वक्तुं शक्येन ॥ भूतकालिकभञ्जिक्रियासंपादितः
 पुरुषः क्रियान्तरे अन्येतुं योग्यो भवति ॥ न पुनर्भूतवर्तमानकालिकक्रियायां
 एकवानुवात्तायां अन्येतुं एक एव कर्ता योग्यो भवति क्रियैक्यात् ॥ भिन्नक्रिया-
 सत्ये एव क्त्वाप्रत्ययविधानान् ॥ अतः "तथा नित्यम् यनेयाताम्" "यथा
 नामिचरेतां" वा आज्ञोल्लंघनाभावं विदध्याताम् ॥ एनमर्थं विजडीकरोति ॥ स्मृ-
 तिचतुर्ध्वरणेन इतरेतरं विपुक्तौ भूत्वा न वर्तेतामिवेव स्मृत्यर्थो युक्तो भवेत् ॥
 पूर्वोक्तस्मृतिवचनैः पत्नीशब्दोच्चारणादिना विवाहे सूचितेति 'अस्वतंत्राः
 स्त्रिय' इत्यनेन विवाहवचनं 'कार्या' इति विधायकपदेन स्पष्टप्रतिपक्ष्य-
 मयथा "द्विर्वद्वं सुवद्वं भवती" ति न्यायमनुनंवाय वा ॥

अधुना चतुर्थस्मृतिर्ज्याख्यायते ॥ "अस्वतंत्राः स्त्रियः कार्याः पुरुषैः
 स्वैर्दिवान्तिरां । द्विवयेषु च सज्जं तथा संस्थाया आत्मनो वशे ॥ ४ ॥
 'अस्वतंत्रा' इति ॥ इतराऽनवीनत्वं स्वतंत्रत्वं तच्च विवाहरूपनियमाभावे एव
 दृश्यते ॥ यतःप्रपृति मानवं धर्मशास्त्रं प्रवृत्तं ततो विवाहरूपनियमोत्पत्तिः ॥
 एवंच विवाहस्यापनेन इतरेतरं विपुक्तौ न भवेताम् ॥ तथाच तत्तच्छास्त्रीयसूत्रो-
 क्तविधिना विवाहं संपाद्य विवाहितौ भूत्वा परस्परमनुमोदनंतरा न वर्तेयानामिति
 नियमेन पशुनीनत्वानिवृत्त्या पर्यवशगत्वेन अस्वतंत्रत्वम् ॥ प्रकृते 'अस्वतंत्रा' इति
 प्रतिपादनात् विवाहिता इत्यर्थं कथितो भवति ॥ तृतीयस्मृतिगत 'कृतक्रिया'
 इत्यनेन उपस्थितविवाहपक्षे 'स्त्रिय' इत्यनेनाऽन्वयात् विवाहजनकशांपत्य-

संबन्धस्यः पुत्रस्यैतत्त्वान् पुरुषा अपि॥ एवं च स्त्रियः पुरुषाश्च अस्वतंत्राः विवाहिताः
 कार्यः सैः पुरुषैः पित्रादिभिर्वा मात्रादिभिः विवाहस्थापनात्प्रागपि पित्रादीनां
 सत्त्वात् ॥ एतावताऽनया स्मृत्या ' अस्वतंत्रा ' इति पदस्वारस्यात् स्त्रीपुंयमा-
 रूपप्रकरणवशान् विवाहः कर्तव्य इति प्रतिपाद्यते ॥ " अस्वतंत्राः स्त्रियः
 कार्यः " इति वचनान्पूर्व तिसृषु स्मृतिवचनेष्वपि विवाहबोधकलिङ्गस्य मनुना-
 भिद्वानात् ॥ ' अस्वतंत्रा ' इत्यस्य ' तथा नित्यं यतेयाता ' मित्यनेन वचनेन
 सहैकताकथनया विवाहिताः स्त्रियः पुरुषाश्च नित्यं यतेरन् । यथा इतरेतरं विपुक्ता
 नाभिपरेषुः ॥ अनया रीत्या स्त्रियः पुरुषाश्च अभिचाराऽभावं दधानाः अ-
 न्योऽन्यरक्षणं विवाहोत्तरं विदधुः ॥ एवं विवाहात्प्राग्बाल्यावस्थायां यथा स्त्र्य-
 पत्यानि पुमपत्यानि पित्रादिभि रक्षितानि स्युः तथैव विवाहोत्तरमपि बाल्या-
 वस्था चेत् विवाहितानि स्त्र्यपत्यानि पुमपत्यानि रक्षयन्ताम् । यौवनावस्थायांतु
 दांपत्यसंबन्धतोः स्त्रीपुंनयोर्दंपत्योर्वा परस्परं स्वयं कर्तृकं रक्षणं पूर्वोक्तं न वि-
 स्मर्तव्यम् ॥ दांपत्यसंबन्धस्य प्रकरणोपस्थितत्वाद्विवेके वा उद्देशे अन्वयं कृत्वैवं
 स्मृत्यर्थः प्रतिपाद्यः ॥ अन्यथा उपस्थितत्यागे बीजाभावेन प्रकरणविरोधः कथं
 निवार्यताम् ॥ तस्मान् ' पिता रक्षति कौमारे ' इति स्मृतिवचने उपस्थितदांप-
 पत्यसंबन्धोहे ' भार्या रक्षति यौवने 'ऽत्र यथान्वियते तथैव ' मध्यमणि ' न्यायेन
 ' पिता रक्षति कौमारे ' ' रक्षन्ति स्थाविरे पुत्रा ' इति स्वल्द्वयेऽपि संनियोग-
 शिष्टत्वात्साहचर्याच्चान्वियेत ॥ ' कौमारे ' इत्यनेनाऽनुद्दिष्टोद्देशस्य ग्रहणे वि-
 निगमनाविरहादुभयोः कन्यापुत्रयोर्वा स्त्र्यपत्यपुमपत्ययोर्वा ग्रहणे कृते उपस्थि-
 तदांपत्यसंबन्धस्य ' भार्या रक्षति यौवने 'ऽत्राऽऽन्यथत्वं संनियोगशिष्टयोः पि-
 ता रक्षति कौमारे ' ' रक्षन्ति स्थाविरे पुत्रा ' अत्रान्वयस्याऽवश्यकत्वात् ॥ प-
 श्यनान्वयो यथोपपन्नो भवति ॥ दांपत्यस्य विवाहजन्यत्वेन विवाहस्यच प्रकरणे-
 उपस्थितत्वेन विवाहजनकदांपत्यसंबन्धवन्ति स्त्र्यपत्यानि पुमपत्यानि च पिता रक्षेत् ।
 बाल्यावस्थायां विवाहितानि तानि चेत् स्युः ॥ विवाहे जाते स्त्र्यपत्यं यौवनवि-
 शिष्टं पत्नी रक्षेदेव ॥ तथैव यौवनविशिष्टं पुमपत्यंप्रति पत्नी रक्षेत् ॥ ' रक्षन्ति
 स्थाविरे पुत्रा ' अत्रापि उद्देशस्यऽनुद्दिष्टत्वात् सामान्यप्रतिपत्या पितरं मातरं-
 च रक्षेयुः । रक्षणप्रकारो विविर्वा पूर्वमुक्तएव ॥ तथापीदानीं पुनर्विशद्यते ॥
 तथाहि दंपतीभ्यां यौवनाऽवस्थापन्नाभ्यां परस्परं रक्षणमुच्यते तत् दृश्यताम् ॥
 भर्तृकर्तृकं पत्नीरक्षणंतु न्याय्यपथादनपेक्षत्वम् । अन्नादिना पोषणं, वस्त्रादिना
 तोषणं, शिक्षणादिना शुश्रूषणं, ततस्त्वज्जन्यचानुर्वेण पत्न्यां पत्युत्पादित संतो-
 पत्त्वं रक्षणं भवति ॥ पत्नीकर्तृकं भर्तृरक्षणंतु न्याय्यपथाच्छ्रुत्यभावरूपम् । पाका-
 क्रियाकौशलेन पक्तपदार्थभात्रेण पत्युद्दरणम् । उत्तमरक्षादिना संतोषजननं

स्वर्गान्निध्यंमात्रेण ज्योतिष्टोमादियागकर्मणि प्रवृत्तिजननेन स्वर्गभोगंमुखंप्रापणं
 विभिरुपायै रक्षणं।।पिमानृक्तं स्त्रियंयदुमत्यान्वतरकर्तव्यं रक्षणम् । अन्नपाना-
 दिना अज्ञाननिरसनार्थं शालाप्रेषणम्, प्रेननिंबवनमूलकाचारवर्धनरूपं रक्षणम् ॥
 पुत्रकर्तृकं मान् रक्षणं अन्नादेना भरणम् । अपेक्षितं चेत् पितृ रक्षणं पूर्ववत्।।
 न्याय्यपथाच्चयुत्यभावरूपं रक्षणंच ॥ वार्यक्ये प्रायो बुद्धेर्माद्यजननात् ॥ बाल्या-
 वस्थायां विवाहितापत्यरक्षणं पिता कुर्यात् । यौवनास्थायां भर्ता कुर्यात् । वार्य-
 क्ये पुत्राः कुर्युः । एतावता विवाहितानां रक्षणचित्तानिरासप्रदर्शनं मनुरवदत् ॥
 विवाहजनकगार्हस्थ्यानेरिक्ताऽऽश्रमांगीकारे क्लेशबाहुल्यं दर्शितम् ॥ अनया री-
 त्या ' पिता रक्षति कौमारे ' इति वचनं व्याख्यातम् ॥ एवंच 'तस्मात्माधारणो
 धर्मः श्रुतौ पत्न्यासहोदित' इत्यादि 'अस्वतंत्रा' इत्यन्तं सूचिनविवाहधारकदंप-
 तीरक्षणप्रघात इति पंचस्तृतिवचनार्थानुरोधेन प्रथमाख्यानं निरूपितं यथा
 बुद्ध्या लुटं ॥

द्वितीयाख्यानम्

इदानीं शास्त्रसूत्रोक्तविधेना विवाहं कृत्वा विवाहजनकदांपत्यसंबन्धेन येषां
 नैतर्गिक्ताचाराणां वा सहजादाशणां वा धर्माचारत्वं प्रतिपादितं तद्विधकस्मृति-
 वचनेषु 'तस्मात्माधारणो धर्मः' इत्यादि वचनेषु प्रायः स्त्रीशब्दः प्राथम्येनोपादि-
 ष्टो दृश्यते ॥ अथवा स्त्रीशब्दप्रतिपाद्यार्थवाचकशब्दः पञ्चगानो जायते ॥
 यथा ' प्रजनार्थं स्त्रियः सृष्टा ' इत्यारम्भ ' न स्त्री स्वातंत्र्यमर्हती ' त्यादिमानव-
 धर्मशास्त्रान्तर्गतस्त्रीसुंभर्त्विप्रकरणे पुरुषं विहाय स्त्रीशब्द एव गीयते ॥ ' सा-
 धारणो धर्मः श्रुतौ पत्न्यासहोदित ' इति स्मृतावपि पत्नीशब्दस्य ग्रहणं प्राथ-
 म्येन कृतम् ॥ एवं 'अन्याऽन्वस्वाऽव्यधीचारी भवेदामरणान्तिकः । एष धर्मः
 सतातेन ज्ञेयः स्त्रीपुंसयोः पर ' ॥ २ ॥ " तथा नित्यं यनेवानां स्त्रीपुंसौतु
 कं कुर्यात् । यथा न मिचरेतां तौ विदुक्तावितरेतर'मि त्युपपद्यन्स्थ 'स्त्रीपुंसा'
 विधि समागवउक्तदे स्त्रीशब्दस्यैव प्रधानतः पाठ उदीरितो भवति ॥ " अस्व-
 तंत्रा स्त्रियः कानाः पुं जे सौर्दिशतिशम् ! विषयेषु च सज्जन्त्या संस्थाप्या
 आत्मनो वरो " ॥ अस्यां तु 'पुंस' शब्दं वा पुरुषशब्दप्रतिपाद्यार्थवाचकशब्दं
 विहाय केवळ 'स्त्रिय' इति शब्दभेदोच्चारितवान्नुः ॥ एवमेव दांपत्यसंबन्धेन वि-
 श्विहितकर्तृणि निरनुष्ठानकर्तृणिच धर्माचारोपदेशाधारकस्मृतिवचनेषु वा-
 क्येषु । स्त्रीशब्द एवोदिति । तमुद्दिश्यैव श्रुत्यर्थं विवायाऽनुरोधेन स्मृतिप्रतिपा-
 दिताधर्मशास्त्रप्रवृत्तिरहितप्रकारेण दृश्यते ॥ स्त्रीशब्दसहायवेदुक्तं पुरुषशब्दं

या पुरुषप्रतिपाद्यार्थवाचकशब्दमुद्दिश्य कस्यांचित्स्मृती प्राथमिकत्वेन कचिद्ध-
 र्म्याचारबोधनं मन्वादयो नाकुर्वन्ति न । तथापि तद्विरलम् ॥ स्त्रीशब्दस्य
 प्रथमतो ग्रहणं क्तवैव केवलं स्त्रीशब्दमुच्चार्यैव दांपत्यसंबन्धिवर्माचारबोधाय प्रा-
 इतेन ऋषयः ॥ तस्मात्प्रामाण्यतः स्मार्ते श्रौते वा निरनुष्ठानानुष्ठानकर्मणि दांप-
 त्यसंबन्धवद्भक्तोपुंसावित्युद्दिश्य विवाहजननात्पूर्व तयोः सहजाचारस्य धर्म्याचारत्व-
 बोधनायारब्धस्मृतिवचनेषु स्त्रीशब्दं वा स्त्रीशब्दप्रतिपाद्यार्थवाचकशब्दमुच्चार्य
 धर्म्याचारप्रतिपादनं कुर्वतां ऋषीणां गूढाशयोहि इतउत्तरमग्रे 'तस्माद्यद्विषये'
 त्पारभ्य 'व्यभिचाराभावं विदधति ऋषयः' इत्यवधि अक्षरदिन्यासभूतेन वाक्ये-
 न विज्ञायताम् ॥ क्तौ स्त्रीणां स्थलविशेषे श्रुतिस्मृतिविहितकर्मणि मंत्रपठने
 चान्वाग्ब्यकर्मणि समिद्धवनादौ तदंगभूताचमने पर्वणि अन्याधानसंबन्धिविद्वितीय-
 दिवसे एवमेतत्सदृशान्वास्मिन् कर्मणिच पत्न्याः पतिद्वारा यागांगकर्मकर्तृत्वावि-
 कारान् । आचमन मंत्रपठनपूर्वकं पत्नी आचामति ॥ आचमनस्य मंत्रः ॥
 " पयस्वतीरोपधयः । पयस्वद्विरुधां पयः । अयां पयसो यत्पयस्तेन मानिह
 सःसृज " ॥ अनेन मंत्रेण सकृदाचमनं द्विस्नुष्णीम् ॥ पतिद्वारा
 प्राप्ताविकारेण पयस्वतीत्यादिमंत्रपठनपूर्वकाचमनोत्तरं पत्नीकर्तृकं समिद्धवनं
 प्रथम दिवसे पत्नी समिद्धवनहोममाचरति ॥ हवनमंत्रः ॥ " अग्ने ब्रह्मपते
 ब्रह्मं चरिष्यामि तच्छक्रेयमेतन्मे राज्यताश्स्वाहा " ॥ अग्ने इत्यनेन वाष्पादी-
 नामुपलक्षणतया ग्रहणम् । आस्तां तावन् ॥ एवरीत्या पूर्वोक्तस्थले कचिदन्यत्रापि
 पत्न्या मंत्रपठनादौ तन्मंत्रप्रतिपाद्यकर्मणि पतिसाहाय्येन मुख्यकर्मांगकर्तृत्वा-
 विकारसत्त्वेऽपि साकल्येन यागकर्तृत्वाऽनधिकारात्पत्नीकर्तृकयागानुत्पत्तिरेव ॥
 पश्यत तद्यथा पतिः स्वर्गकामोऽहं ज्योतिष्टोमेन यक्ष्ये इति पत्नीसान्निध्य-
 मात्रेण पत्या कर्त्रा यागसंकल्पः क्रियते ॥ एवं पतिसहायया पत्न्या कर्त्रा
 स्वर्गकामोऽहं ज्योतिष्टोमेन यक्ष्ये इति यागसंकल्पो न क्रियेत । कदाचित्पति-
 द्वारा प्रधानांगकर्तृत्वेऽपि प्रधानकर्मकर्तृत्वाभावात् यागारंभे ज्योतिष्टोमादियाग-
 कर्मणः संकल्पकरणस्य पत्न्याः स्वतः कर्तृत्वाऽनधिकाराच्च ॥ यः कर्ता
 स स्वतंत्रः । यः स्वतंत्रः स कर्ता । 'स्वतंत्रः कर्ता' इतिपाणिनीयदर्श-
 नात् ॥ कर्तृत्वाऽभावात् स्वतंत्रताया अभावात् ॥ ज्योतिष्टोमेन यक्ष्ये इत्यत्र
 यजुषस्तुपात्तक्रियायां स्वतंत्रत्वेण विवक्षितार्थरूपेण पत्न्या अनन्वयात् यागाऽ-
 नुत्पत्तिर्वाच्या भवति ॥ तस्मात्पतिद्वारा यागांगकर्मकरणे मंत्रपठने चाधिकार-
 संपत्तये पत्नीसान्निध्यमात्रेण यागारंभादिकर्मणि पत्युः प्रवृत्तिमुत्पादयितुं
 प्रवृत्तासह धर्म्याचारं कथयितुं वचनानि आरेभिरे ऋषयः ॥ पत्युस्तु स्वयं

सदैव श्रुतिस्मृतिपठनपाठनादौ अधिकारो वर्तत एव । तथा दांपत्यसंबन्धे
 सत्यमति वा श्राद्धोत्सर्जनोपाकर्मादौ अधिकारस्तत्कर्तृकत्वं च वर्तत एव ।
 पत्न्यास्तु तथा नास्ति ॥ तस्माच्च द्विपदे यदनवाप्तं तंप्राते तत्प्रापयितुं प्राथ-
 म्येन तद्गृहणस्यावश्यकत्वं भवति । शास्त्रे उद्देश्यकौटौ तस्यैव प्रवेशो भवति ॥
 यतो नैर्गमोऽपूर्वभोधार्थं शास्त्रप्रवृत्तेर्न्याय्यत्वात् ॥ अस्वतंत्रां स्त्रियमुद्दिश्य
 पुनरस्वानंत्रयविधानात्करणेन शास्त्रेण पत्न्यां प्रधानयागकर्मणि सर्वथा
 स्वातंत्र्याऽभावस्य पूर्वबोधनं क्रियते ततएव ॥ धर्माचारबोधकस्मृति-
 वचनेषु प्रथमतः स्त्रीशब्दं गृह्णन्ति धर्मवेत्तारः । अपरंच श्रुतिस्मृ-
 तिविहितयागांगकर्मणि पतिद्वारा स्त्रिया अधिकारस्तत्कर्तृकत्वं च
 प्राप्यते ॥ एवंच प्राप्ताधिकारजनकस्वानंत्रयाभावात् भार्यायां विद्यमानत्वात् अ-
 स्वातंत्र्यम् ॥ तेनच यक्ष्ये इत्यत्र यद्भवत्तूपात्तक्रियायां पतिवत्कर्तृत्वनाऽनन्वयान्
 अप्रधानत्वं पतिद्वारा पत्न्याः स्थलविशेषे यागांगकर्मकर्तृत्वेषु यागारंभे साक्षा-
 त्प्रधानक्रियायां स्वयं स्वकर्तृत्वेनाऽन्यथाऽदर्शनादप्रधानत्वं वाऽस्वातंत्र्यं स्त्रियः
 ॥ एवंचाप्रधानत्वाऽस्वानंत्रयाभ्यां हेतुभ्यां पत्न्यां यत्रांगकर्माऽकर्तृत्वात् पति-
 द्वारा तस्यां कर्तृत्वमुत्पाद्यते दांपत्यसंबन्धेन । नतूदीयते पतिवत् ॥ तथाच अ-
 प्रधानत्वाऽपरपर्यायत्वाऽकर्तृत्वगर्भाऽस्वातंत्र्यविशिष्टं स्त्रीशब्दं वा स्त्र्याशब्दप्र-
 तिपाद्यार्थवाचकशब्दं प्रथमतः उच्चार्यैव प्रत्यक्षं धर्मिचारानन्वं विदधाति ऋष-
 यः ॥ नच पत्नीसान्निध्यमन्तरा दांपत्यसंबन्धेन विधीयमानकर्मणि ज्योतिष्टोमादौ
 ऊहकरणेऽपि पत्न्युरधिकाराभावेन संकल्पानुदयात् । ज्योतिष्टोमयागोत्पत्तिरेवो-
 च्छिन्नास्यादिति वाच्यम् ॥ पत्नीसान्निध्याभावस्य यागानुत्पत्तिजनकत्वे प्रगक्ते
 पत्नीसान्निध्यं पतिं यागारंभादिकर्मणि प्रवर्तयतिमात्रम् । तथैव पत्न्यौ अनुद्धता-
 वयवत्वेन विद्यमानं श्रुतिस्मृतिविहितकर्मकर्तृत्वं उदाययति बोधयं प्रापयति ॥
 तथापि अपूर्वं न विदधाति वात्पादयति ॥ पत्नीसान्निध्यमात्रेण पत्न्यौ अनुपयु-
 क्तत्वेन विद्यमानं कर्तृत्वं यागे उपयुज्यते केवलम् । नोत्पाद्यते ॥ दीपो यथा
 प्रभाद्वारागृहे तमसाऽच्छादितानि वस्तूनि दर्शयति । नतु गृजति । चुंबकः
 स्वनिष्ठाकर्षणशक्त्या लोहमात्मानं बाह्यानि प्रापयतीत्यर्थः । न लाह उत्पन्नं क-
 रोति ॥ तथैव भूमिरपि आत्मनिष्ठाकर्षकत्वेन गगनप्रक्षिप्तां वृष्टिं आत्मानं निव-
 र्तयति ॥ परंतु यतो यशरुष्यते ततो न नज्जनयति ॥ एवं वायुर्वृक्षो
 विद्यमानानि पत्राणि धुनोति । परं न तानि निर्माति वा जनयति ॥ त-
 थाच पत्नीसान्निध्यं पत्न्युर्यागकर्मणि प्रवृत्तिं जनयति वा यागं कर्तुं
 पतिं प्रवर्तयामिति बोधयति अथवा यागार्थं पतिं प्रेरयति ॥ नतु
 पत्न्यौ कर्तृत्वं निर्माति वा निर्निगीते ॥ कर्तृत्वादि पत्न्यौ विद्यमानं

कर्तुं एव ॥ नच दांपत्यसंबन्धातिरिक्तसंध्याकर्मणि श्रुतिस्मृतिपठनपाठनादौ
 आद्वेषाकर्मोत्सर्जनादि कर्मणिच पत्यौ कर्तृत्वस्य दृष्टत्वात् अत्यन्ताभावाभावात्
 दांपत्यसंबन्धेऽसति अत्रापि पत्यौ कर्तृत्वस्य विद्यमानत्वात् दांपत्यसंबन्धेऽसति
 'अपत्नीकत्वेऽपि अग्निमाहरे'दिति श्रुतिप्रामाण्यात् पत्यौ सदैव कर्तृत्वं तिष्ठ-
 त्येव ॥ दांपत्यसंबन्धेन यागकर्मणि प्रवृत्तस्य पत्युः प्रकृतयागकर्मकर्तृत्वस्य पत्नी-
 सान्निध्याभावरूपावकाशाध्यत्वे प्रवृत्ते पत्नीसान्निध्याहे केवलं स्वाभावरूपं बाधकं
 निवर्तयति ॥ निवृत्ते बाधके पत्यौ विद्यमानाऽविच्छिन्नकर्तृत्वस्याऽपहारः केन
 क्रियताम् ॥ यथा सूर्ये विद्यमानप्रकाशे मेघपटलेनाच्छादिते जातेऽसति उद्धृतं
 प्रकाशमहिमं पटलनिवृत्त्या निवृत्तं भवति ॥ एवंच कथमपि तात्कालिकबाधक-
 बाधितं वाऽन्यत्र दृष्टकर्तृत्वमथवा सर्वथाऽभावाऽभावरूपं पत्यौ कर्तृत्वं नेति को
 भ्रूयात् ॥ पत्न्यांतु तथा नास्ति ॥ तथाहि विवाहजनकदांपत्यसंबन्धवद्वा स्त्री
 स्वविवाहितपुरुषेण वा पत्यासह श्रुतिस्मृतिविहितकर्मणि नियुक्ताऽसति मंत्र-
 पठने समिद्धवनादौ चाधिकारं प्राप्नोति ॥ पतिद्वारा स्वनिष्ठोत्पादितकर्तृत्वे-
 नाऽचमनमंत्रं समिद्धवनमंत्रांश्च पठति खलु ॥ तथापि पतिद्वारा विनापत्युः
 प्राप्तेः प्राग्भा भर्तारि प्रेते कुत्रापि श्रुतिस्मृतिविहितवैवे कर्मणि कर्तृ-
 त्वस्याऽनवाप्तेः स्त्रियां कर्मकर्तृत्वाभावात् क्रियायां स्वातंत्र्येण विवक्षितार्थ-
 रूपेण अनन्वयात् शास्त्रप्रामाण्येनैवाऽकर्तृत्वजन्यस्वातंत्र्यराहित्यं स्पष्टमेव
 स्त्रियाम् ॥ पत्नीसान्निध्यमात्रेण पत्युर्यागकर्मणि प्रवृत्तिजननमात्रं । पत्यौ
 कर्तृत्वंतु विद्यमानमेव वर्तते ॥ यतः क्रियायां स्वातंत्र्येण विवक्षितार्थरूपेण
 पत्युरन्वयात् कर्तृत्वं पत्यौ । कर्तृत्वाऽपरपर्यायकं स्वातंत्र्यंच ॥ पत्न्यांतु
 शास्त्रप्रमाणसिद्धं यागकर्माऽकर्तृत्वम् । अकर्तृत्वाऽभिप्रायकमस्वातंत्र्यम् ॥ वेदवेदा-
 गपठनेऽकर्तृत्वम् ॥ एवंच पतिसहायमन्तरा कुत्रापि श्रुतिस्मृतिविहितवैवे क-
 र्मणि पत्न्याः कर्तृत्वं नास्ति ॥ तथाचाऽकर्तृत्वाधारकं अस्वातंत्र्यं स्त्रियां स्थितं
 तद्विशिष्टां स्त्रियं प्रथमतः उद्दिश्यैव स्मृतौ 'न स्त्री स्वातंत्र्यमर्हती'त्येवं
 टीकाकारा वदन्ति ॥ तद्यथा स्त्री स्वातंत्र्येण विवक्षितार्थरूपेण क्रियायामन्वयं
 नार्हति न प्राप्नोतीत्येवमर्थः ॥ वस्तुनः विचार्यमाणे यदेव भाति तदेवोक्तमत्र ॥
 पत्यौ सत्यपि कर्तृत्वे ज्योतिष्टोमादियागकर्मणि पत्नीसान्निध्यमन्तरा यागे प्रवृत्त्यभा-
 वान् पत्नीसान्निध्यद्वारा यागे पत्युः प्रवृत्तिजननमात्रेण पत्यौऽस्वातंत्र्यं तदस्वातंत्र्य-
 मादाय 'न स्त्री स्वातंत्र्यमर्हती' त्रिवाक्यगतस्त्रीशब्देन विनिगमनाविरहात्
 उभयोः स्त्रीपुरुषयोर्ग्रहणं कृत्वा उभावपि स्वातंत्र्यं नार्हत इति वाच्यम् ॥ विवा-
 हितस्त्रीपुरुषयोर्मध्ये स्त्रियामस्वातंत्र्यं शास्त्रप्रमाणसिद्धाऽकर्तृत्वापरपर्यायकम् । प-
 त्यौतु यागमात्रकर्तृत्वमविच्छिन्नमव्याहृतं सार्वकालिकम् ॥ कर्तृत्वापरपर्यायकं

शास्त्रप्रमाणसिद्धं स्वातंत्र्यम् ॥ पतिकर्तृकयागारंभस्य अध्वर्वादिऋतुत्वगधीनत्वधत्
 पत्नीसान्निध्यमात्रजनकपत्युर्यागप्रवृत्तिजननेहेतुकपारतंत्र्यापरपर्यायकमस्वातंत्र्यं च ॥
 एवं च पत्यौ स्वातंत्र्याऽस्वातंत्र्ये वर्तते । पत्यांतु अस्वातंत्र्यं केवलम् । उभयधर्म-
 वैशिष्ट्याल्लुभूतं ॥ शिष्यो यथा याज्यकुलानि गत्वाऽग्रासनादि लभते गुरुंच
 शुश्रूषते । तद्वत्प्रकृतेऽपि ज्ञेयम् ॥ पतिर्यजमानो यागकर्ता पत्नीतु यज्ञफलमोक्षत्रीः ॥
 प्राप्तेः पत्नीसान्निध्याभावहेतुकाऽस्वातंत्र्यात् स्त्रीवत् क्रियायां स्वातंत्र्येण विवक्षि-
 तार्थरूपेण अन्वयं न प्राप्नोति ॥ यागमात्रकर्तृत्वेन पत्यौ स्वातंत्र्याधिष्ठानं वर्तत-
 एव ॥ तथाच स्वातंत्र्यमस्वातंत्र्यं त्वोभयं भर्तुरि । तद्वत्प्रकृतेऽपि ज्ञेयं ॥ न तु
 यागकर्त्री ॥ सिद्धंतस्तु “ न स्त्री स्वातंत्र्यमर्हती ” स्यादिस्मृतिवचनेषु स्त्री-
 शब्दं वा स्त्रीशब्दप्रतिपाद्यार्थवाचकशब्दं बोद्धव्यं धर्माचार उपदिश्यते ।
 तत्र स्त्रीत्वाविवक्षया स्त्रीशब्देन पुंसो ग्रहणेऽपि प्राथम्येन स्त्रीशब्दग्रहणं यागे
 कर्तृत्वाभावाऽभिप्रायककेवलास्वातंत्र्यबोधनार्थं ॥ वस्तुतस्तु उभयोरपि अस्वा-
 तंत्र्यम् ॥ तथापि पत्यौ स्वातंत्र्यसहिताऽस्वातंत्र्यात् केवलाऽस्वातंत्र्यस्य अस्वा-
 तंत्र्यपदेन ग्रहणस्य न्याय्यत्वम् ॥ यथा शुक्लवस्त्रं परिदधीतेत्यत्र पाटलं न
 गृह्णाति न्यायविदः ॥ तथापि विवाहितस्त्रीपुरुषौ श्रुतिस्मृतिविहितकर्मणि
 पुरुषस्य स्त्रीसान्निध्यमंतरा ग्रहकर्मणि उभयोः परस्परमनुमोदनेनविना च स्वा-
 तंत्र्यं नार्हत इति गूढाभिप्रायः ॥ प्रकृतमनुसरामः ॥ किञ्चिद्वैविध्येन मनुष्य-
 सर्जनविधेः प्रागीश्वरेण लोकेषु स्वाविर्भावसमये भगचिन्हचिन्हितां शालुंका
 स्वाधारतया प्रथमतो निर्माय तस्यां लिंगचिन्हचिन्हितात्मलिंगस्य स्थापनं वि-
 धाय जगति प्रादुर्बभूवेश्वरः ॥ सर्वसृष्टेः पूर्वं स्वाऽवरणान्तर्गतमायाऽवरणरूपां
 त्रिगुणात्मिकां स्वशक्तिं स्वतःपरत उत्थाप्य उद्भव्य वा सर्वसर्जनविधौ तां
 नियुयुजे सर्वात्मा । महेश्वरपत्न्यादीनां पार्वत्यादीनां आदिमायात्वेन आदिमायां-
 शत्वेन वा लोके प्रसिद्धिः ॥ द्वैविध्यमनुष्यान्तर्गतस्त्रीणामपि मायाप्राचुर्येणो-
 त्पत्तिविधानात्तमोगुणब्राह्मण्याच्च । तामसत्त्वादप्रधानत्वम् ॥ अप्रधानत्वाऽपरपर्या-
 येण स्त्रीषूपादितस्वातंत्र्याभावविशिष्टस्य स्त्रीशब्दस्य वा स्त्र्यपरपर्यायस्य
 शब्दस्य ग्रहणं हि अनुवादे लाघवाऽभिप्रायम् ॥ सर्वत्र दांपत्यसंबन्धेन सत्
 आचारस्य प्रायो धर्माचारप्रतिपादकऋषिवचनेषु स्त्रीशब्दग्रहणमथवा स्त्रीश-
 ब्दापरपर्यायग्रहणं कृत्वैव सहजाऽचारस्य धर्माचारबोधनविधौ उद्देश्यविधेय-
 भावविधानाद्वैधकर्मणि स्त्रियः साकल्येन कर्तृत्वाऽनधिकारेणाप्राधान्यम् ॥
 एतदपरपर्यायकस्वातंत्र्याऽभावे विधिविहितकर्मणि सत्यापि विधिविहितकर्मात्ति-
 रिक्तगृहकर्मादी विवाहितस्त्रीपुरुषयोः परस्परमनुमोदनादते कार्ये प्रवृत्त्यभावेन
 उभयोरपि स्वातंत्र्यमथवाऽस्वातंत्र्यं वाच्यम् ॥ ‘ श्रुतौ पत्न्यासहोदित ’ इत्यत्र

'कर्त्तृ' शब्दोत्तरं पाणिनिसूत्रेण अपत्राने तृतीयाभवनात् शास्त्रोक्तमप्राधान्यं ज्ञा-
 त्वा धर्म्याचारप्रवर्तकऋषयो व्यवहरन्ति तत् ॥ एतावता स्त्रियोऽप्राधान्येन
 स्थितस्वातंत्र्याऽभाववैशिष्ट्येनच अस्वतंत्रां स्त्रियमुद्दिश्य स्वातंत्र्याभावविधाने
 अनुवादे लाघवात् प्रथमतः स्मृतिवचनेषु स्त्रीग्रहणं ऋषिभिः कृतमिति दृश्यते ॥
 एवं पतिरपि स्वतंत्रताभावं धत्ते खलु । तथापि पत्नीसान्निध्याभावमूलकयाग-
 प्रवृत्त्यभावजनकस्वतंत्रताभावेऽपि नायं यागकर्त्तेति लोके व्यवहारो भवति ॥
 तस्माद्यदि पतिः कर्त्तेति व्यवहारस्तर्हि स्वतंत्रो नास्तीति वदतुर्व्याघात एव ॥
 यः स्वतंत्रः स कर्त्तेति पाणिनीयदर्शनात् । कर्त्तृत्वात्स्वातंत्र्यात् पत्नी पत्न्यसान्नि-
 ध्यमूलकस्वातंत्र्याभावेनाऽस्वतंत्रं पतिमुद्दिश्य स्मृतौ स्त्रयपेक्षया प्रथमतः पुरुष-
 ग्रहणं उच्चार्य स्वातंत्र्याभावविधानेऽनुवादे लाघवात् इति वक्तुमशक्यम् ॥ यतोऽ-
 कर्त्तृत्वापरपर्यायकस्वातंत्र्याभावाऽभावस्य विद्यमानत्वेन स्त्रीवत्पतिः कर्त्ता नेति
 वदतोऽन्याय्यत्वम् ॥ स्त्री पतिकर्त्तृकयज्ञफलभोक्त्रो भवति । तथापि न याग-
 कर्त्तृ ॥ पत्नी पत्नीसान्निध्याभावेन यागकर्त्तृत्वं न व्याह्रियेत ॥ सान्निध्याभावरूप-
 बाधकबाधितत्वेन तावन्मात्रं यागे प्रवृत्त्यभावेऽपि बाधकानिवृत्तौ भूतपूर्वकर्त्तृत्वमादा-
 यैव शास्त्रवेत्तारोऽयं यागकर्त्तेति दधते ॥ स्त्रिणां तु यागांगकर्मकर्त्तृत्वेऽपि त्रिकालबाध्यं
 यागकर्त्तृत्वमिति सा सदैवाऽस्वतंत्राः ॥ एवंच त्रैकालिकां अस्वतंत्रां स्त्रियं स्मृतौ प्राय-
 ष्येनोच्चार्योद्दिश्यच स्वातंत्र्यभावविधानमनुवादहेतुकं लघुभूतमिति ऋषयो मन्वते ।
 स्त्रीवत्पतिविषयेतु त्रैकालिकबाधकबाध्यकर्त्तृत्वाभावाऽभावात् सदैव अविच्छिन्नकर्त्तृ-
 त्वात् स्वातंत्र्यात् अनुवादहेतुकलाघवाभावेन स्मृतौ स्त्रयपेक्षया प्रथमतः पत्युर्ग्रहणस्य
 अन्याय्यत्वम् ॥ पत्नीसान्निध्याभावजनकपत्युर्यागप्रवृत्त्यभावेन यागारंभानुत्पत्ति-
 द्वारा तावता अस्वातंत्र्यं पत्युः स्यादेवेत्युक्तावापि तदस्वातंत्र्यं अकिञ्चित्करम-
 शास्त्रीयं लौकिकम् ॥ पत्नीसान्निध्यमात्रं हि स्वजनकपतिकर्त्तृकयागप्रवृत्तिजन्यपति-
 मिष्ठानुद्भूतावयवकर्त्तृत्वोदयं प्रापयति । ततः पत्नीसान्निध्याधीनमस्वातंत्र्यं परं-
 परया प्राप्तं गृहीत्वा अस्वतंत्रं पुरुषमित्युक्त्वा स्मृतौ प्रथमतः पार्थक्येन पुरुष-
 ग्रहणं कृत्वा स्त्रीवदनुवादे लाघवात्तदुद्दिश्य स्वातंत्र्याभावविधानं क्लिष्टं भवति ॥
 तथाहि पूर्वोक्तानेकगुणवैशिष्ट्यपरंपरया प्राप्ताऽस्वातंत्र्यवैशिष्ट्यपुरुषमुद्दिश्य स्व-
 तंत्र्याभावविधाने न शास्त्रनिरोधो भवति ॥ पुरुषगतकर्त्तृत्वस्याऽव्याहृतत्वात्
 कर्त्तृत्वगर्भस्वातंत्र्यस्य तस्मिन्विद्यमानत्वादनीचिलं दुर्वारम् ॥ तस्मात्स्त्रीशब्देनो-
 पलक्षणतया पुरुषग्रहणां हि पुरुषत्वेन पुरुषग्रहणं न भवति ॥ स्त्रीशब्दस्य शाक्ता-
 र्थस्य उपलक्षणतया वर्धनेन स्त्रीत्येनेन स्त्रीशब्दप्रतिपाद्यार्थवाचकत्वेन पुरुषग्रहणं
 कृत्वा स्त्रीपुरुषौ स्वातंत्र्यं क्रियायां स्वातंत्र्येण विवक्षितार्थरूपेण अन्वयं न प्राप्नुत
 इति वाक्यार्थकरणस्य प्रशस्ततरत्वम् ॥ एवंच शक्तार्थं गृहीत्वा पुरुष इति

शब्दस्य क्रियायां यदाऽन्वयः क्रियते तदा कर्तृत्वं । तद्र्भगतं स्वातंत्र्यम् ॥ य-
दाच स्त्रीशब्दप्रतिपाद्यार्थवाचकशब्देन पुरुषग्रहणं तदा अस्वातंत्र्यमिति फलि-
तम् ॥ नच 'प्रधानाऽप्रधानयोः प्रधाने कार्यसंप्रयय' इति न्यायेन वा
'गौणमुख्य'न्यायेनच प्राधान्यमुख्यत्वाभ्यां न्यायसिद्धप्रमाणाभ्यां पत्युः प्रधान-
त्वान् मुख्यत्वाच्च स्मृतिषु तस्यैव प्रथमतो ग्रहणस्यौचित्यान् स्त्रियो ग्रहणं स्मृ-
तिषु प्रथमतः कथमापि न भवतीति वाच्यम् ॥ 'गौणमुख्य'न्यायस्य पद-
कार्याविषयत्वात्प्रकृते तथात्वाभावान् न्यायाऽप्रवृत्तिं बोधन्तां विद्वांसः । किंच
विवाहजनकदांपत्यसंबन्धादृते तत्तत्कर्मनियुक्तानां मंत्राणां पठनाऽनधिकारात्सा-
कल्येन यागकर्मणोऽनधिकाराच्च येन यदनवाप्तं तत्तेनावाप्तं यतितव्यमिति
सिद्धान्तात् अपूर्वबोधनार्थं शास्त्रप्रवृत्तेर्न्याय्यत्वात् । पत्यौ विद्यमानकर्तृत्वं पुन-
र्विधानशतेनापि भूतपूर्वाऽविच्छिन्नं सार्वत्रिकं न नश्येत् ॥ भार्यायांतु स्मार्ते
श्रीते वा कर्मणि अविद्यमानकर्तृत्वाऽवाप्तये विरलतया पतिद्वारा यागादिकर्मणि
कर्तृत्वमुत्पाद्यते । ततस्तर्हि 'गौणमुख्य'न्यायः कथं प्रवर्तेत? ॥ न्यायोदाहर-
णं गौर्वाहिक इति । अत्र जाड्यादिगुणवैशिष्ट्येन वाहीके गोत्वम् ॥ गत्रि
गोत्वंतु स्वतःसिद्धम् ॥ उभयगतजाड्यादिगुणानां समत्वात् गामानयेत्युक्तौ
'गौणमुख्य'न्यायेन वृषभस्यैवाऽनयनं भवति । न ग्राहीकमनुप्यस्य ॥ वृष-
भग्राहीकयाहेभयोरपि विद्यमानगोत्वाऽक्रांतत्वात् 'गौणमुख्य'न्यायप्रवृत्ति-
र्भवति ॥ प्रकृतेतु दांपत्यसंबन्धेन पतिद्वारा पत्न्यां कर्तृत्वं साध्यते वा उत्पाद्यते
। पत्यौतु दांपत्यसंबन्धे सत्यसार्ते श्रुतिस्मृतिपठनपाठनादावधिकारात्तद्विहितकर्म-
णि यागेच कर्तृत्वात्सर्वत्र कर्मकर्तृत्वाऽनपायान् सिद्धसाध्यकर्तृत्वाक्रांतयोर्मध्ये
इदं ग्राह्यमग्राह्यं वेति न विशिनष्टि ॥ 'प्रधानाऽप्रधान'न्यायोऽपि अत्र न
प्रवर्तते । उभयोर्न्यूनाधिकभावेनापि गुणैक्यमपेक्षत एव ॥ एवंचाप्रधानगौण-
शब्दोभयप्रतिपाद्यार्थवाचकशब्दस्याऽभावादुभयोरपि न्याययोः प्रवृत्तिर्न भवति ॥
तस्मात्स्त्रियः यागकर्मकत्वाऽभावात्स्वातंत्र्याभावात् स्वातंत्र्याभावविशिष्टां स्त्रिय-
मुद्दिश्य 'न स्त्री स्वातंत्र्यमर्हती'त्यनेन पुनः स्वातंत्र्याभावकथने अनुवादे
लाघवात् ॥ स्मृतिवचनेषु प्रथमतः स्त्रीग्रहणं कृत्वैव उद्देश्यविधेयभावो दृश्यते
॥ अपरंच अग्न्याधानादियागसंकाशसमये दांपत्यसंबन्धेति वा सपत्नीकत्वे-
सति यागारंभं कर्तुमनसा पत्या तर्धिद्वारतोऽतर्भूमौ यज्ञशालायां पत्नीसान्नि-
ध्यमात्रेति ॥ पश्यत कथमूह्यते ऊहः क्रियते । श्रीपरमेश्वरप्रीतये दर्शपौर्णमा-
सेन हविषा सद्या यजे । स्वर्गं कामप्रमानेन मया ज्योतिष्टोमेन यक्ष्ये ॥ एवं
सर्वत्रोद्दर्शनात् विवाहितस्त्रीपुरुषयोः पुरुषस्यैवोक्तप्रकारेण यागकर्मणः संक-
ल्पेऽधिकारात् । 'अपत्नीकोऽपि अग्निमाहरे'दिति शास्त्रसिद्धांतात् अग्न्या-

धानादिवेदाध्ययनाध्यापनादिश्राद्धोत्सर्जनोपाकर्मादिबहुषु कर्मसु केवलं पुरुषस्यै-
 वाऽधिकारात् भाव्यमानयागोपत्युरेव कर्तृत्वेन यजे यजेत यक्ष्ये इत्यादि यज्धातू-
 पात्तप्रधानक्रियायामन्वयाद्यागारंभो भवति ॥ समित्कुशादिसामग्रीवत्पत्नीसान्निध्य-
 स्याऽवश्यकत्वात्पत्नीसान्निध्यमन्तरा यज्धातूपात्तक्रियायां केवलं पत्युः कर्तृत्वे-
 नाऽन्नयाऽनापत्या यागोत्पत्तिरेव भवितुं नार्हति ॥ समित्कुशादिहविषां प्रति-
 निधित्वेन ग्रहणस्यांक्त-वेपि पत्न्याः प्रतिनिधित्वेन ग्रहणस्याऽनुक्तत्वादत्यंतावश्य-
 कत्वं समित्कुशादिसामग्रीवत्पत्नीसान्निध्यस्य सामग्न्यन्तर्भूतत्वेऽप्यत्यन्ताऽवश्यं-
 कतया यज्ञशालात्रहिर्भूतया वा तीर्थद्वारतोऽतर्भूवहिर्गतया पत्न्या दांपत्य-
 संबन्धमापन्नपत्युर्यज्ञभूमौ तात्कालिकपत्नीसाहचर्याऽभावाद्यागारंभाऽभाव ए-
 वोत्पद्यते ॥ यागसंकल्पमारभ्य यागाऽवतानाऽवाधे पत्नीसान्निध्यस्य क-
 र्मविशेषे बाधकबाधितत्वेनविना सर्वत्राऽअवश्यकत्वात् यागे यागारंभे तदव-
 साने स्थलाविशेषे कचिन्पत्न्याः स्वयं कर्तृत्वेन कर्मणि योगेऽपि साकल्येन कर्म-
 कर्तृत्वाऽयोगात्पतिसन्नियोगेनैव पत्न्यां यागकर्मणि कर्तृत्वाधिकारसंपत्या स्त्रिया-
 मप्राधान्यम् ॥ एतदेवाभिप्रेत्य स्वातंत्र्याऽभावं स्त्रीषु वदन्ति धर्मप्रवर्तकमन्वादि-
 ऋषयः ॥ एवंच साकल्येन यागकर्मकर्तृत्वाभावात्स्वयं यागकर्मण ऊहकर्तृत्वाभा-
 वादनधिकाराद्वा पतिद्वारकतयैव स्त्रियो वैधकर्मण्यधिकारबोधनात् श्रुतिस्मृति-
 विहितयागकर्मणि साकल्येन स्वातंत्र्येणाऽधिकाराऽभावेनच 'श्रुती पत्न्या
 सहोदित' इत्यत्र 'सहयुक्तेऽप्रधाने' इति पाणिनिनियमेन तृतीयाभवनाच्च
 'न स्त्री स्वातंत्र्यमर्हती'ति स्मृत्यैकदेशगतवाक्यस्थस्त्रीशब्दस्यायमर्थः ॥ तथाहि
 स्त्री श्रुतिस्मृतिविहितवैधकर्मयागप्रातिपादकक्रियायां स्वातंत्र्येण विवक्षितार्थरूपेण
 अन्वयं प्राप्तुं नार्हति योग्या न भवति । एतदतिरिक्तगृहकर्मादौ उभयोरपि
 स्वातंत्र्यमथवाऽस्वातंत्र्यं वाच्यम् ॥ यतः परस्परमनुमोदनमंतरा कार्यप्रवृत्त्यभावात्
 तथाच शास्त्रीयाऽप्राधान्यजनकस्थितस्वातंत्र्याभावविशिष्टस्य स्त्रीशब्दस्य प्रथमतः
 स्मृतौ गृहणेऽनुवादे लाघवादांपत्यसंबन्धेन धर्म्याचारबोधकस्मृतिवचने प्राथम्येन
 स्त्रीग्रहणं दृश्यते तन्न्यायमिति भाति ॥ एतावता दांपत्यसंबन्धेन धर्म्याचारबो-
 धकस्मृतिषु पुरुषापेक्षया बाहुल्येन प्रथमतः स्त्रीशब्दग्रहणं कृत्वा धर्मबोधकऋ-
 षिभिर्धर्मप्रातिपादनत्राजं यथाशक्ति प्रकटीकृत मात्सर्यमुत्सार्यावगंतव्यमित्यलम् ॥

तृतीयव्याख्यानम्.

एवंच पूर्वं व्याख्यातपंचस्मृतिवचनप्रामाण्येन विवाहोत्तरं दांपत्यसंबन्धबद्धाभ्यां
 स्त्रीपुरुषाभ्यां परस्परमात्सर्यं न कर्तव्यं वाज्ञापरिपालनेन धर्म्याचरणं कर्त-

ष्यमिति प्रतिशादिनेम् ॥ 'अस्वतंत्राः त्रिवः कार्या' इतिवचनेन शास्त्रांस्तरां-
 क्तविवाहरूप आचारेः धर्म्य इति प्रतिपादितम् ॥ आचारः प्रथमो धर्मः श्रुत्युक्त
 स्मृत्युक्त एव वा ॥ वावानयमाचाररूपो धर्मः स सानुष्ठानो निरनुष्ठानश्च ॥
 सच द्विधा ॥ प्रत्यवायजनकत्वेन नियः प्रत्यवायाजनकत्वेनानियः काम्यो
 वा ॥ अहरहः संध्यामुपासीतेत्येवं नित्योऽकरणे प्रत्यवायजननात् ॥ दांश्यत्त-
 बंधजनको विवाहस्तु काम्य ऐच्छिको वाऽनित्यश्चाकरणे प्रत्यवायाभावात् ॥
 ज्योतिष्टोमेन स्वर्गकामो यजेतेत्येवमनित्यो वा काम्य ऐच्छिकश्चाऽकरणे प्रत्य-
 वायाजननात् ॥ विवाहर्षात्रस्य काम्यत्वात् ॥ योहि विवाहं कामयमानो भवति
 स आत्मानमुद्वहेत् ॥ एवमेव विवाहं कामयमाना वधूरात्मानं वरं प्रापयेत् ॥
 ऐच्छिकप्रकारस्य काम्यप्रकारेण सहैकवाक्यताकरणेन विवाहाष्टप्रकारान्तर्गत-
 गांधर्वमात्रे इच्छाया उक्तत्वेऽपि सर्वविवाहविषये इच्छापेक्षितत्वं बोध्यम् ॥ श्रुतौ
 विवाहकालो न नियमितः ॥ विवाहः कर्तव्य इत्यपि नाक्तम् । तथापि सभार्यस्य
 स्तुतिर्गीयत एव वेदे ॥ विवाहहोमोत्तरं विवाहितस्त्रीपुरुषौ रात्रावधःशायिनौ
 ब्रह्मचर्यव्रताचरिणौ स्यातां । त्रिरात्रं द्वादशरात्रं वेत्युक्तत्वादुपभोगक्षमा वधूरवश्यं
 भवेदेव ॥ ततश्चतुर्थीकर्मण आपस्तम्बसूत्रे विवाहाच्चतुर्थे दिवसे रात्रेश्चतुर्थयामे-
 'विधानादिह रतिरिह रमध्व'मिति मन्त्रेण रतिप्रार्थनाविधानाच्च रजोदर्शनसमये-
 ऽथवा ततः प्राग्वा विवाहकाल इत्यनुमीयते ॥ अतएव मनौ षोडशाब्दाविति
 पाठः संगच्छते ॥ रजोदर्शनोत्तरं वा विवाहः कर्तव्यो यदीच्छेदिति
 स्मृतिवचनैरेव बोधितं भवति ॥ स्मृतौच यावत्तदृतुसंख्या गा ब्राह्मणाय दत्त्वा
 विवाहयेत् । कन्यापिताऽशक्तश्चेदेकापि गौर्ब्राह्मणाय देयेत्युक्तं भवति ॥ 'दद्यां
 द्वादशवार्षिकीं षोडशाब्दां बोद्धहे' इति मनुः ॥ उद्धृतावयवेच्छावत्वंच प्रायः
 षोडशाब्दसमये वा ततः प्राग्वाऽऽषोडशाब्दं अनागतात्वा संभव-
 ति ॥ तत्राष्टौ विवाहप्रकाराः ॥ वरमाहूय कन्यामलंकृत्य दानं ब्राह्मः ॥
 वितते कर्मणि ऋत्विजेऽलंकृत्य कन्यादानं देवः ॥ वरार्देकं गोमिथुनं गृहीत्वा
 कन्यादानमार्पः ॥ सहधर्मं चरतं विवाहोत्तरं चतुर्थीश्रमो न स्वीकर्तव्य इति
 समयं कृत्वा कन्यादानं प्राजापत्यः ॥ कन्याज्ञातिभ्यो विपुलं धनं दत्त्वा ग्रहण-
 सामुरः ॥ वरवध्वोः समयं कृत्वा परस्परेच्छया गांधर्वः ॥ सुमानां प्रमत्तानां
 वा कन्यामपहरेत् स पैशाचः ॥ हत्वा भित्वाच शीर्षाणि रुदतीं रुदद्भ्यो
 हरेत् स राक्षसः ॥ राक्षसभिन्नाः सप्त ब्राह्मणस्योक्ता भवन्ति ॥ वरवध्वोरिच्छया
 विवाहो गांधर्व इत्युक्तावपि वरार्थिनीं वरं कामयमानामुद्वहेदिति स्मृतेः सर्वविवाहं
 इच्छाप्रधान इति हेतोरुद्धृतावयवेच्छावत्वंच षोडशाब्दाः प्रागसंभावि ॥ तथा-
 चैवंरीत्योक्तयोग्यकालात्पूर्वमज्ञानदशायामनिच्छया जातविवाहस्य गौणत्वात्सां-

भावेवाहाविध्यनुष्ठानेनच विवाहसंबन्धस्यानिष्पन्नत्वात्तज्जनकदांपत्यसंबन्धस्याथा-
 देवानुत्पत्तैर्यथा नाभिचरेतां तौ वियुक्तावितरेतर'मिति स्मृतिवचनस्य मंथरं प्रवृ-
 ष्णरेतस्मृत्युक्तधर्म्याचारभंगो न भवति ॥ एवंचैतादृशगौणपतित्यागेन पतित्यागो
 न भवति ॥ यथा श्राद्धोपविष्टब्राह्मणो यदि वमेत्तर्हि पुनः श्राद्धं कर्तव्यं भवति
 ॥ यतः सांगश्राद्धकर्मणोऽभावात् ॥ तथैव सांगविवाहाभावात्प्रधानपतित्वाभा-
 दात्तत्यागेन पतित्यागो न भवति ॥ पुनः पत्यन्तरान्वेषणं चारुतरमिति विज्ञा-
 यते ॥ इच्छया विवाहे जातेऽपि विवाहोत्तरमननुकूलो गुणहीनो वा यदि
 पतिरुत्पद्येत तर्हि स्याज्य एव ॥ अनुपभोग्यः प्रव्रजितादिर्यादि भवति तर्हि
 स्याज्य एवेति पराशरेणोक्तवत्पराशरोक्तधर्म्याचारस्यैव कलौ प्राशस्यबोधनात्पु-
 नर्विवाहो विधिवोधित एव ॥ एवं सानुष्ठानविवाहजन्यदांपत्यसंबन्धोत्तरमुभाभ्यां
 यथा चरितव्यं तथा "प्रजनार्थं स्त्रियः सृष्टा" इत्यारभ्य "वियुक्तावितरेतर"मि-
 ति मुख्यत्वेन प्रतिपादितविवाहजनकदांपत्यसंबन्धधर्म्याचारस्याप्युत्तरोत्तरं यथा-
 पेक्षं स्मृतिवचनैस्तत्र तत्र प्रसंगानुसारेण विशेषतो दांपत्यसंबन्धसहितोऽपि नि-
 रनुष्ठानाचारो बोधित एव ॥ यथा "पिता रक्षति कौमारे" "बाल्ये पितुर्वशे
 तिष्ठेत्" "रक्षेत्कन्यां पतिर्विन्ना"मित्यादि वचनत्रयेणाऽचारोऽनित्यः काम्यो
 निरनुष्ठानश्च प्रपंचीकृतः ॥ "अस्वतंत्राः स्त्रियः कार्या" इति वचनेन
 सूचितशास्त्रान्तरोक्तविधिविहितविवाहरूपधर्म्याचारोहि सानुष्ठानः ॥ अत्रानुष्ठा-
 नोत्तरं दांपत्यसंबन्धस्य जनने सति यदनुष्ठानं कर्तव्यं तत्र पत्न्याः पतिद्वाराऽनुष्ठा-
 नेऽधिकारात्स्त्रियः स्वातंत्र्येणाधिकारो नास्ति ॥ अनुष्ठानातिरिक्तकर्मणि लौकिक-
 कर्मणि गृहकर्मादौ वा उभयोरनुमोदनमन्तरा कार्ये प्रवृत्तिर्न भवति ॥
 तदेवोच्यते ॥ "न स्त्री स्वातंत्र्यमर्हति" ॥ वस्तुत इदं विवाहविधाय-
 कं न भवति खलु ॥ तथापि "स्त्रीपुंसौतु कृतक्रिया" इति वच-
 नेन सहैकवाक्यताया अपेक्षितत्वात् 'स्त्रिय' इत्यनेन शास्त्रान्तरोक्तसानुष्ठान-
 विधिना संपादितविवाहसंबन्धवन्त्यः स्त्रियस्तथैव पुरुषाश्च ॥ तथाच संपादित-
 विवाहसंबन्धवान्ति स्त्रियपत्यानि तथा पुमपत्यानि च स्वैः पुरुषैर्दिवानिश्चमस्वतं-
 त्राणि कर्तव्यानित्यर्थस्य स्पष्टीकरणं "पिता रक्षती" त्यादिना भवति ॥
 तथैव स्वीयपुरुषानपि प्रतिपादयति पितेति ॥ एवंच "न स्त्री स्वातंत्र्यमर्हती"-
 त्यत्राऽपि पुता ग्रहणं कर्तव्यमेव ॥ तस्मात् "न स्त्री स्वातंत्र्यमर्हती" इत्यनेन
 पुरुषोऽपि विधिविहितकर्मातिरिक्तकर्मणि गृहकर्मादौ स्वातंत्र्यं नार्हति ॥ "यथा
 नाभिचरेतां तौ" तथे भाभ्यां वर्तिष्यम् ॥ तथाच पार्थक्येनानुष्ठानातिरिक्तगृह-
 कर्मादौ स्वातंत्र्यं नास्ति ॥ न्यान्यस्यानुमोदनं गृहीत्वैवाचरितव्यम् ॥ तथापि
 श्रुतेस्मृत्युक्तानुष्ठाने केवलं स्त्रिय एव स्वातंत्र्यं नास्ति तत्र वैदिककर्मण्यनधिकारात्

पतिद्वाराऽविकारबोधनात् "श्रुती पत्न्यासहोदित" इत्युक्तेर्वर्णानुष्ठाने स्त्रियोऽप्राधान्यम् ॥ लौकिककर्मणि पुरुषवत् स्त्रियोऽपि प्राधान्यमप्राधान्यं वा ॥ 'पिता रक्षति कौमारे' इति वचनोक्तरक्षणरूपाचारोहि निरनुष्ठानोदांपत्यसंबंधाभाववांश्च ॥ तत्तदवस्थायां पितृभर्तृपुत्रादिभी रक्षणं सति सभवेव कर्तव्यम् ॥ न ह्यत्र स्त्रियमुदिश्यैव रक्षणमुक्तं ॥ अतः स्त्रयपत्यपुमपत्यसाधारणमिदं वाक्यम् । लोके तथैवानुभवात् ॥ बाल्ये पित्रा पुमपत्यस्य यथा रक्षणं भरणादिना क्रियते तथैव स्त्रयपत्यस्य ॥ यौवनदशायां पत्न्या रक्षणं भर्त्रा कर्तव्यमिति युक्तमेवापरंतु भर्तृ रक्षणं पत्नीकर्तृकंच न्याय्यपथाच्च्युत्यभावरूपमकार्यकरणादपेतत्वम् ॥ स्वेच्छाचारित्वस्याभावोहि पत्नीमन्तरं न घटते ॥ वृद्धावस्थायां पितृवृद्धेः प्रायो मांशान्यायपथाच्च्युत्यभावरूपं रक्षणं कर्तव्यमेव पुत्रेण । मातुस्तु भरणादिनाऽपि ॥ " न स्वातंत्र्यं क्वचित्स्त्रिय " इत्यत्र स्त्रीत्वाविवक्षायामुपलक्षणतया वा स्त्रीशब्देन पुंसोऽपि ग्रहणं कर्तव्यमेव ॥ एवंच " स्त्रीपुंसौ तु कृतक्रिया " इति वचनानुरोधात् स्त्रिय इत्यनेन संपादित-विवाहसंबंधवत्स्त्रयपत्यस्य तथा पुमपत्यस्यच ग्रहणं कर्तव्यमेव ॥ अनया रीत्या " बाल्ये पितुर्वशे तिष्ठे " इत्यापि व्याख्यातम् ॥ ' रक्षेत्कन्या ' मियत्रापि स्त्रीत्वाविवक्षायां पुमपत्यस्यापि ग्रहणं युक्तमेव ॥ याज्ञवल्क्यशौनःश्रौत-पुरुष-वत् स्त्रीणामप्यतिदेशेन दण्डादिविधानमुक्तमेवास्ति ॥ एवमेव यत्पुंसः परदारेष्वित्यत्राप्यातिदेशतुल्यं व्याख्यानं कृतमेवास्ति ॥ एवंच " न भजेत्स्त्रीं स्वतंत्रता " मत्रापि स्त्रीतिपदं स्त्रीपुरुषसाधारणपरमिति वाच्यम् । तथैव लोकप्रतिज्ञेः ॥ लोके एतादृशसंप्रदायस्यैव दृष्टत्वादित्यलम् ॥

॥ चतुर्थव्याख्यानम् ॥

॥ दाम्पत्यसंबंधविचारः ॥

इतरेतरं दाम्पत्यसंबंधजन्यप्रतिबन्धवद्भवनेच्छावतां प्रायः सर्वेषांच दांपत्यस्य विवाहसंबंधजनकत्वाद्विवाहनियमानां वृत्तपत्रद्वारा व्याख्यानयोगेनच बोधोऽभूदेवास्मिन्संदेहो नास्ति ॥ अथापि स्मृतिवचनान्यादाय परस्परं दर्शितप्रमाणानां यथाशक्ति शास्त्रप्रक्रियया निर्णयं कर्तुमनाः स्वबुद्ध्यारूढाभिप्रायाविष्करणार्थं यते ॥ दाम्पत्यशब्दे जायाच पतिश्चेति समासे पाणिनिनियमेन जायाशब्दस्य दंभावादेतच्छब्दासिद्धिः ॥ दम्पतीत्यनेन जायापती वा विवाहितस्त्रीपुरुषौ गृह्येते ॥ आभ्यां संपादितविवाहसंबंधवद्वाभ्यां पतिद्वारा पत्न्याः श्रुतिस्मृतिसूत्रोक्तविहित-

कर्मकर्तृत्वं संसाध्योभाभ्यामविरुद्धाचरणेन लौकिककर्मणि वर्तितव्यम् ॥ एवं
 जातनियमोत्तरं परस्परमुभयोरनुमोदनमन्तरा न व्यवहर्तव्यम् ॥ श्रुतिस्मृति-
 प्रतिपादितविधिविहितकर्मणि पत्युः स्वातंत्र्येणाधिकारोऽस्ति तथैव श्रुतिस्मृ-
 त्योः पठनपाठनादावापि स्वातंत्र्येणाधिकारबोधनं वर्तते । पत्न्यास्तु तत्रानधि-
 कारत्वं पतिद्वारा क्वचिद्विशेषवचनेन बाधकेन बाध्येत चेन्नयाप्यमेवैतत् ॥
 अत्र प्रमाणं मनुः ॥ “ प्रजनार्थं स्त्रियः सृष्टा ” इत्यारभ्य “ विपुक्तावितरेतर ”
 मित्यवाधे धर्म्याचारकथनं निवाहोत्तरमेवेति सर्वैरङ्गीकृतमेवास्ति । तत्र
 परस्परं व्यभिचाराभावोहि निरनुष्ठानो लौकिकतंत्रमात्रजन्यः । “ श्रुतौ पत्न्या-
 सहोदित ” इत्यत्र ‘ पत्नी ’ शब्दोत्तरं सहशब्दयोगे तृतीयाविधानादप्रधानत्वा-
 द्विवाहोत्तरमपत्योत्पत्तौ तृतीयमासमारभ्य गर्भलंभनादिसंस्कारजनकयावद्धर्म्यक-
 र्मानुष्ठानं तत्सर्वं स्त्रियोऽप्राधान्येनैव ॥ “ प्रजनार्थं स्त्रियः सृष्टाः संतानार्थं च
 मानवा ” इति मनुष्यद्वैविध्यनिर्माणनोत्तरं यथा यथा दीर्घकालेन मन्वादयो
 धर्म्याचारबोधनार्थं प्रावर्तन्त ॥ मन्वादिऋषिप्रणीतधर्म्याचारबोधनात्प्राक्
 पद्धतयः संप्रदायाः स्वेच्छाचारविहारा उपभोगा इन्द्रियसंतोषजनका विषयाः
 पाकादिक्रिया मांसाद्यन्नभक्षणादीनि व्याधिशमोपाया वस्त्रधारणं केशवपनं
 स्नानपानादीश्वरभजनाद्यनेकाविधाक्रिया आसन्नेव । नेति को ब्रूयात् ॥ एवंच
 पूर्वं मनुष्यजातेः स्थितान्नाचारस्य वा साहजाचारस्य नियमनं मन्वादिभिः कृतमिति
 सर्वैर्ज्ञानिभिर्ज्ञायत एव ॥ तथा गर्भात् तृतीये मासि गर्भलंभनं पुंसवनमनवलंभनं ।
 चतुर्थे मासि सीमंतोन्नयनमपत्योत्पत्त्यनंतरं पष्ठे मास्यन्नप्राशनं । तृतीये वर्षे
 नूडाकर्माऽष्टमे वर्षे उपनयनं । द्वादशसंवत्सरायवि वेदाध्ययनार्थं गुरुगृहे
 वासस्तदुत्तरास्मिन्काले यदीच्छेत्तर्हि विवाहः पुरुषस्य ॥ “ त्रिंशद्द्वर्षोद्धेत्कन्यां
 ह्रद्यां षोडशवर्षिकी ” इति मनुवचनात् ॥ कन्याविवाहस्तु षोडशे वर्षे यदी-
 च्छेदथवा कल्पतिरिक्ते काले वा युगांतरे ब्रह्मचर्यव्रताचरणेन स्थेयम् । कलौ
 तु भजनपूजनयोगाभ्यासवेदांतश्रवणपुराणश्रवणादिना वा कालो यापनीयः अत्र
 प्रायः संस्काराः पूर्वमुक्ताः सानुष्ठाना निरनुष्ठानाश्च । तंत्रमात्रजन्या वा पुंसवन-
 वत् ॥ यथा यज्ञशेषं हुतावशिष्टमेव मांसमश्रियादिति नियमेन हुतावशिष्टाति-
 रिक्तं मांसं पूर्वं लोका आशुत् ॥ तं च लौकिकाचारं मन्वादिऋषयः प्रत्यवध-
 न् ॥ एवं रीत्या स्थले स्थले नियमाः कृताः पूर्वं स्थितलौकिकाचारस्य धर्म्या-
 चारता यथा स्यात्तथा मन्वादिऋषिभिः प्रतिपादिता ॥ आस्तां तावत् ॥
 श्रुतिस्मृत्युक्ताविधिविहितकर्मणि स्त्रियः स्वातंत्र्येणाधिकारो नास्ति । तदेवोपपाद-
 यति ॥ “ न स्त्री स्वातंत्र्यमर्हति ” ॥ स्त्रीपुंसावित्युद्दिष्टा “ साधारणो धर्म ”
 इत्युक्तौ विशेषविहितवचनेन बाधकेन स्वातंत्र्याभावो बाध्यो भवति “ तत्तत्कौण्डि-

ष्य” न्यायात् ॥ तस्मात्कचित्स्त्रीणां यजनादौ प्राधान्येनैवाधिकारदर्शनात् “न
 स्त्री स्वातंत्र्यमर्हती” यत्रोपलक्षणतया वा “साधारणो धर्म” इत्युक्त्या वा
 पुंसो ग्रहणं विवक्षितम्। पुरुषस्य तु श्रुतिस्मृत्योः पठनपाठनाध्ययनाध्यापनादिकर्मणि
 सदैवाधिकारदर्शनेऽपि प्रजनसंतानहेतुभ्यामुभयोः समत्वादांपत्यसंबन्धेन “साधा-
 रणो धर्म” इत्युक्तं मनुना ॥ किं च कलौ तु “स्त्रीशूद्रौ सहधर्माणा” वि-
 त्यक्तवाच्छ्रवस्त्रियः श्रुतिस्मृतिविहितकर्मण्यनधिकारात् श्रुतिस्मृत्योरुच्चारणपठ-
 नपाठनानाधिकाराच्च। श्रुतिस्मृत्योरुच्चारणादौ तद्विहितकर्मणि च स्त्रीणां पतिद्वारा-
 ऽधिकारदर्शनादप्राधान्यं स्त्रियः ॥ तथा चैतत्गृहीत्वैव मन्वादि ऋषयो लौकिककर्मणि
 गृहकर्मणि वा स्त्रीणां स्वातंत्र्याभावं बोधयन्ति खलु । तथापि हेत्वभावाच्च यमेवेतदिति
 सुधीभिराकलनीयम् ॥ “यतेयातां” “नाभिचरेता” मियत्र स्त्रीपुंसाविति समा-
 सनिर्दिष्टपदमुद्दिश्य क्रियायामन्वयात्समत्वेन कर्तृत्वेनोभयोरैकाक्रियायां “नाभिचरे-
 ता” मियत्रान्वयेन व्यभिचारराहित्यं व्यभिचाराभावो वा स्त्रीपुरुषयोरुभयो-
 विधीयते ॥ एवं चैकेन यथेच्छं कर्तितव्यम् । द्वितीयेन नियमितेन भाव्यमिति शां-
 द्यप्रक्रिया विरुद्ध्यते ॥ किंच “तथा नियं यतेयातां स्त्रीपुंसौ तु कृतक्रियौ ॥
 यथा नाभिचरेतां तौ वियुक्तावितरेतरमिति प्रधानीभूतनिरनुष्ठानधर्म्याचारप्रति-
 पादकस्मृतिवचनं व्यवच्छिद्येत ॥ अपरंच स्त्रीपुंसाविति समस्तपदैकदेशस्य
 पार्थक्येन क्रियायामन्वयस्याशक्यत्वेनोभाभ्यां परस्परमाज्ञापारिपालनरूपो निरनुष्ठा-
 नो धर्म्याचारो व्याह्रियेत ॥ तथैव पदार्थः पदार्थेनान्वेति नतु पदार्थैकदेशेनेति
 न्यायोऽपि परिभूयेत ॥ समस्तस्त्रीपुंसावितिपदावयवगतसमानकर्तृकत्वेनैकक्रिया-
 यामन्वये सत्यापि स्वातंत्र्यास्वातंत्र्यभेदेनान्वयस्त्वानौचित्यात् ॥ पत्न्या पत्या
 वोभाभ्यामितरेतरमाज्ञापारिपालनरूपधर्म्याचाररक्षणेन व्यवहियताम् ॥ समास-
 घटकपदयोरैकाक्रियायां द्वयर्थाभूतायां भेदेनान्वये देवदत्तस्य हन् धातूपात्त-
 गतिक्रियायामन्वयेन यज्ञदत्तस्य तन्मात्रधातूपात्तहिंसायामन्वयमाश्रित्य देवदत्तो
 गच्छति यज्ञदत्तो हतीत्यर्थाभिधायिनी देवदत्तयज्ञदत्तौ हत इति प्रयोगापत्तिः ॥
 एवमेव धवत्सदिरौ छिन्वीत्यत्र क्रियायां समानकालस्यैवान्वयापेक्षत्वाद्धव-
 त्पदानां खदिरं कालांतर इति छेदस्य व्यवस्थां मनसि निधाय
 धवत्सदिरौ छिन्वीति प्रयोगापत्तिर्दुर्वारा ॥ श्रुतिस्मृत्योस्तद्विहितकर्मणि
 चानाधिकारात् पत्नीशब्दोत्तरं सहशब्दयोगेऽप्रधाने तृतीयाभवना-
 त्पुराणेक्तकर्मातिरिक्तश्रुतिस्मृत्युक्ततानुष्ठानकर्मणि केवलं स्त्रियोऽप्राधान्यदर्शनेन
 लौकिककर्मणि गृहकर्मणि वोभयोः स्वातंत्र्याऽस्वातंत्र्यस्य स्त्रीपुरुषयोस्तुल्यत्वा-
 दकार्यकरणञ्चयुतिर्न्याय्यथाच्चशुत्यभावो वेतरेतरं रक्षणाय एवाप्यद्यपि विवाह-
 नेनानित्यतात्कार्यत्वाच्च विवाहो ऽकरणे प्रत्ययायाऽभावेऽपि स्वेच्छया कृते विवाहे

विवाहितस्त्रीपुरुषाभ्यां विवाहजनकदांपत्यसंबंधजन्यनियमानां भंगे लोकदण्डादि-
 त्रयं भवेदेव ॥ न तत्र विवादः ॥ तावतापि स्वातिरिक्तपित्राद्यन्येच्छुया जातवि-
 वाहस्य व्यंगत्वाद्दीणत्वात् नाभिचरेतामिति क्रियायां स्त्रीपुंसाविति समस्तपदस्य
 कर्तृत्वेनान्वयादितरेतरं येनकेनाऽपि स्वेतरेणाभिचाराभिचाराभावरूपाचरणेन
 हेतुना स्वातंत्र्येण कार्यादौ प्रवृत्तिं कृत्वा विवाहकाले जातनियमाननुकूलतया
 यद्याचर्येत तदा विवाहसंबंधो निवृत्तो भवति । तेनच पतियागो भार्यात्यागः
 केन वार्यते ॥ भार्यात्यागस्तु तत्र तत्र स्मृतिषु निरूपित एव । पतियागे कृते
 पसंतरान्वेषणं कर्तव्यं ब्रह्मचर्यव्रताचरणेन वा स्थेयमियादि कल्यतिरिक्तयुग-
 विषयकमेवैतत् ॥ कलौतु वेदांतश्रवणयोगादिना वा स्थेयम् ॥ स्त्रियो विवाहिता
 वा ब्रह्मवादिन्यश्चेत्युक्तत्वादार्हस्थं ब्रह्मचर्यं वेदांतश्रवणं वाश्रयेत् ॥
 भार्याभिशंसनसमये नीचाभिगमनं गर्भपातनं भर्तृहिंसनमित्यादिमहा-
 पातकानां गणनाप्रसंगे पूर्वोक्तरीत्या जातपतियागस्य संग्रहः केन
 ऋषिणा कृत इत्यद्य यावन्न जाने ॥ ' यतेयातां ' ' नाभिचरेता ' मितिक्रि-
 यापदप्रतिपाद्यक्रियायां समासघटकस्त्रीपुंसयोरन्वयाद्धर्मप्रतिपादने साधारण्येनो-
 भयोरुद्देश्यत्वाद्दिवाहोत्तरं विहितविधावेव स्त्रियः स्वातंत्र्यं नास्तीति बोध्यते ॥
 " श्रुतौ पत्न्यासहोदित " इत्यत्र ' पत्नी ' शब्दोत्तरं ' सह ' शब्दयोगे तृतीयाभ-
 वनात्पतिद्वाराविना श्रुतिस्मृतिसूत्रप्रतिपादितकर्मणि स्त्रियोऽप्राधान्यमात्रस्योक्त-
 त्वाद्यस्मिन्कास्मिंश्चिकर्मणि गृहकर्मण्यपि पत्न्या अप्रधानत्वापरपर्यायेण मन्वाद्य-
 स्मृतिषु " न स्त्री स्वातंत्र्यमर्हती " ति प्रकटितम् ॥ किमिदं विधिवाक्यमाहो-
 स्त्रित् स्त्रयपेक्षया विधिविहितकर्मणि पुरुषस्याधिकतरत्वेन प्राधान्यबोधनपरम् ॥
 नाऽयं विधिर्विधिलिङ्गाऽनिर्दिष्टत्वात् ॥ " किञ्चित्कार्यं गृहेष्वपी " तत्र
 यनुस्मृतौ ' अपि ' शब्दप्रयोगादर्थवादोऽयं बाधकात्प्रधानः ॥ यथा " आत-
 तायिनमायांतं हन्यादेवाविचारयन् " " अपि वेदांतपारग " मत्र वेदांतपा-
 रगवधो नेष्टस्तद्व्यतिरिक्तवधे दाढ्यबोधनमात्रं । तथैव ब्रह्मापि वेदार्थं न जाना-
 तीति वाक्ये ब्रह्मदेवावृतेऽन्यो वेदार्थं न जानातीति निश्चीयते ॥ " किञ्चित्कार्यं
 गृहेष्वपी " त्यादौ सानुष्ठानविधिविहितातिरिक्ते कर्मणि गृहकर्मणि वा स्त्रीणां
 पुरुषसमं स्वातंत्र्यं वर्तत एव ॥ यतः स्त्रीपुंसयोः समत्वेन कर्तृत्वेन
 धर्म्याचारपालनप्रतिपादकक्रियायामन्वयात् स्त्रीभिर्यत्तुवचः कार्यमित्यनेन न
 केवलं स्त्रियैव पत्यनुकूलतया (वर्तिव्यम्) ॥ किन्तु भर्त्रापि स्त्रियो
 वचनं कार्यमेवेत्युपलक्षणतया व्याख्येयं भवति ॥ तथाहि काकेभ्यो दाधि
 रक्ष्यतामियत्र दध्युपघातकेभ्यो दाधि रक्ष्यतामित्यर्थस्यैव लोके प्रतीतिस्तस्माच्चत्र
 यत्र स्मृतिषु व्याभिचाराभावविधावुद्देश्यस्त्रीपुरुषयोरन्यतरस्य ग्रहणं वर्तते तत्र

तत्रोपलक्षणतयाः स्वातिरिक्तस्य ग्रहणमुचितं भवति ॥ इतरथा समासघटके-
स्त्रीपुंसोः साधारण्येन धर्म्याचारप्रतिपादनं भज्येत ॥ यथा स्त्रियां पतिर्देवत्वपू-
ज्यस्तथा भार्याऽपि पत्या लक्ष्मीवत्संमाननीया ततस्त्रिवर्गस्तत्र वर्धत इत्येवं स्मृता-
वेवोक्तत्वात् ॥ एकेनान्यस्मै महत्त्वं देयमिति प्रतिपादनाद्विधिविहितकर्मणाविनो-
भयोः स्त्रीपुरुषयोः साम्यं सर्वत्रैवावबुध्यते ॥ पत्या यथा पत्नीत्यागः क्रियते
तथा पत्न्या पतिस्त्यज्येत यदि गुणहीनोऽननुकूलो वा भवेत् ॥ पत्नीकर्तृकप-
तित्यागोत्तरं ममेयं पत्नी गुणहीनमननुकूलं मां मत्वां स्वातिरिक्तापित्राद्यन्यच्छया
पतित्वाय वृतमिति वदंति त्यजति मां मद्ब्रह्मसार्थं नागच्छति तर्हि राज्ञा सा
पत्नी मदधीना यथा भवेत्तथा क्रियतामिति स्त्रीपुमाख्यं विवाहपदं राजसभायां
पत्या नीयेत नवेति विचारः सांप्रतं कर्तव्यो भवति ॥ ४ ॥

॥ पंचमाख्यानम् ॥

इदानींतने वा प्राचीनकाले वा यदा कदा वा यदीच्छेद्ब्रह्मस्यं तर्हि
आत्मानमुद्बहेत् ॥ अन्यथोपायांतरेण योगादिना कलौ ब्रह्मचर्यव्रंता-
चरणेन कल्पतिरिक्ते काले मोक्षे मनो नियोजयेदित्युक्तं बहुभिः ॥
विवाहस्याष्टप्रकारांतर्गतैश्छिकविवाहस्य मुख्यत्वाद्यदेच्छेत्पद्येत तदोद्बहेत् ॥
एवमैच्छिकविवाहनियमनादिच्छयैव जाते विवाहे विवाहोत्तरं परस्परमननु-
कूलत्वेन गुणहीनत्वेन च ' नाभिचरेता ' मित्यादि शःस्त्रोक्तमार्गाननुयायित्वं च
संभवति । तेन च परस्परं त्यागो भवति तद्विषये चोभयोः सांगविवाहाभावेन
पातकराहित्यात् प्रजादण्डादिरपि कथं संभाव्येत ॥ राजदंडस्तु न भवत्य-
पराधाभावादेच्छिकविवाहाभावात् सांगविवाहाभावाच्च ॥ नचाष्टप्रकारान्तर्गतै-
च्छिकविवाहस्यैव मुख्यत्वेन प्राशस्त्यबोधनेन चैच्छिकविवाहस्यैव सर्वत्र प्रवृत्त्या
स्वातिरिक्तापित्राद्यन्यच्छया विवाहस्योच्छेदात्कन्यादानकर्तुः पितुर्द्वादशावरान्
द्वादशपरान् पुरुषांश्च पुनातित्यादिकलप्रादिपादकवचनानां विलयापत्तिभीत्या
सर्वत्रेच्छाया अन्वयं कृत्वा प्रायः सर्वे ऐच्छिकविवाहा इति वाच्यम् ॥ कन्यया
पुत्रेण वा स्वच्छया निर्णीते पत्यौ वा निर्णीतायां भार्यायां सति संभवे पित्रा
कन्यादानकरणेन च फलविधायकवचनानां सार्थकता वर्तत एव ॥ किंच भार्या-
यास्त्यागे पत्युर्दण्डविधानेऽपि पत्युस्त्यागे प्रत्यक्षतया पत्न्या दण्डविधानाभावा-
देतादृशपतित्यागस्यापत्ताद्यस्य भावाच्च राज्ञा दण्डो न क्रियताम् ॥ अपरंचान्ना-
संपादिनीमित्यादिप्राज्ञात्कर्मप्रतीतिं भार्यास्त्यागे यथा प्रत्यक्ष पुरुषस्य दण्डो

निहितस्तथा स्त्रिया पत्युस्त्यागे साक्षादंडविधानाभाव एव दृश्यते ॥ नच
 “ आशुद्धेः संप्रतीक्ष्योहि महापातकदूषित ” इत्यादिस्मृतिवचनेः पूर्वोक्तरीत्या
 पतित्यागरूपमहापातकेन भार्या दूषिता भवति । यथा भार्यात्यागान्यमहापातकेन
 दूषितपतिवदिति वाच्यम् ॥ महापातकादिशब्दप्रतिपाद्यत्वेन तत्तत्स्मृतिषु पति-
 त्यागशब्देन वा पतित्यागरूपपातकस्य कथनाभावात्पतित्यागरूपपातकस्य महा-
 पातकाद्यंतःपातित्वराहित्यात् पतित्यागरूपं पापमुपपातकं महापातकं वा न
 भवतीत्येवं मन्ये ॥ यावत्स्मृतिवचने पत्युस्त्यागे पापमेवाश्रियत इत्युक्तेरदर्शनात्
 पतित्यागरूपं पापं नैव भवति । तस्मात्पतित्यागस्यापराधत्वेन ग्रहणं कृत्वा
 राज्ञा दंडः कार्य इत्येवं रीत्या अद्यापि वचनानुदयात् ॥ या पत्युस्त्यागं करोती-
 त्यथवा तस्य गृहे वार्या न गच्छति तथेदं पापमाचरितमिति कुत्रापि धर्मप्र-
 तिपादकेषु वचनेषु वा स्मृतिषुक्तं न दृश्यते । पतित्यागे पुरुषस्य प्राजापत्यरूपं
 प्रायश्चित्तं तृतीयांशो दाप्यो गृहान्तिकं वास इत्यादि पत्युर्विषयकमुक्तं भवति ॥
 तथा स्त्रिया पत्युस्त्यागे तृतीयांशो दाप्य इत्युक्तेरनुत्पत्त्या महापातकादिपापाच-
 रणेन पतितानां स्त्रीणां पुरुषवदातिदेशेन दंडविधानादिकमुक्तं खलु । तथापि
 पतित्यागरूपपापस्य कुत्रापि निर्देशाभावान् तत्पापमेव न भवतीतिकृत्वा तेन
 स्त्रीणां पातित्यं कथनायास्याति ॥ ततश्च पतित्यागान्यभर्तृहिंसनगर्भपातननी-
 चाभिगमनादिपातकेन पतितानां स्त्रीणां पुरुषवदातिदेशिकं दंडादि भवेदेवेति
 पूर्वमुक्तमेव ॥ तथैव पतितपतित्यागे प्रायश्चित्तादि नोक्त्वा पत्यंतरान्वेषणं कर्त-
 व्यमेवेति पराशरेण पुनरुद्वाहनिधेरेव प्रतिपादनादननुकूलो गुगहीनो वाऽनिच्छया
 संपादितपतिर्भवति तत्त्यागे दोषो नास्तीति प्रतीयते ॥ कामचारविहारिस्त्रीपुरु-
 षाभ्यामव्याहतगत्या प्रजोत्पादनेन सांकर्यादिदोषोद्भावनेन च दुष्टप्रजोत्पादनं
 भवति ॥ तद्दोषापनुत्तवे विवाहविधिना विवाहितौ भूत्वा वर्तितव्यमिति मनुः
 “ प्रजनार्थं स्त्रियः सथाः ” “ विवृक्तावितरेतर ” मित्यवधि “ अस्वतंत्राः
 स्त्रियः कार्याः पुरुषैः स्वैर्दिवानिश ” मित्याद्युक्तवान् ॥ अत्र ‘ स्त्रिय ’ इत्यनेन
 पुरुषस्यापि ग्रहणं यथा कर्तव्यं भवति तथोक्तमेव पूर्वम् । तत्रापि “ अनावृताः
 किल पुरे ’ त्यस्मिन्भारतवचने स्त्रिय इत्यनेन पुरुषस्यापि ग्रहणं कर्तव्यमेव ॥
 एवंच स्त्रियः पुरुषाश्च विवाहिता कर्तव्या इति प्रतिपादितं भवति ॥ स्त्रियः
 पुरुषाश्च पूर्वमनावृताः एवास्तन् नाहि केवलं वक्तुं शक्यते स्त्रिय एव आस्तन् न
 पुरुषा इति ॥ एतद्विषये प्रमाणं शपथाद्वये न किञ्चित् ॥ अपरंच स्त्रीपुरुषावि-
 ति समासघटकपदमुद्दिश्यान्योन्यसंबन्धिव्यभिचाराभावो हि विधीयते ॥ एत-
 त्प्रामाण्यादुभयोः स्त्रीगुरूपयोरनवृत्तत्वं चासीदिति गम्यते । अतएव विवाहोत्तर
 “ मन्योन्यस्याऽव्यभिचारे भवेशागणान्तिक ” इति मनक्तं संगच्छते ॥ “ अपि-

ता रक्षति कै मारः ” इत्यत्र कन्यापुत्रयोर्ग्रहणं कर्तव्यमेव । प्रकरणस्याभिधानियामकत्वादन्वयतरस्य विशेषतोऽभिधानात् सामान्यप्रतिपत्त्या स्त्रियपत्यपुमपत्यसाधारणपरमिदं वाक्यम् ॥ सतिसंभवे वाल्यावस्थायां कन्यापुत्रयोस्तत्तद्वैस्थायां च तत्तत्कर्तृकं रक्षणपोक्षितामीति प्रशंसापरमिदं वाक्यं । नतु रक्षाविधायकम् ॥ रक्षाविधायकमेवेदमिदं सतिसंभवे पित्रादिभो रक्षा विधीयेतेत्यनेनानिन्यत्वप्रतिपादनात् प्रत्ययायाजनकत्वादकरणे दोषो नास्तीति प्रतीयते ॥ किंच विधिलिङ्गाऽनिर्दिष्टत्वं चात्र वर्तते ॥ नचोभयोः स्त्रीपुरुषयोर्वा विवाहितस्त्रियपत्यपुमपत्ययोर्मुख्यानियमप्रतिपादकक्रियान्तपातित्वात् “ पिता रक्षती ” त्यस्यापि विधायकत्वमिति वाच्यम् ॥ “ पिता रक्षती ” त्यस्य भवेदादिक्रियान्तर्भावो न संभवति ॥ नहीदं रक्षणं विवाहितस्त्रीपुरुषंपरं पित्रादिकर्तृककन्यापुत्रादिरक्षणस्यानेन वचनेन प्रतिपादनात्सामान्याविशेषाभावादन्योन्यविरोधात् तदन्तःपातित्वं कथं घटेत् ॥ “ अनावृताः किल पुरे ” त्यस्मिन्वचने ‘ स्त्रिय ’ इत्यनेनावृत्या तंत्रेणोपलक्षणतया वा प्रकरणस्याभिधानियामकत्वेन च पुरुषस्यापि ग्रहणं वाच्यम् ॥ अन्यथा कामचारविहारित्वं स्त्रीणामेव गृहीतं चेदत्यन्तरिसुखभोगाद्यभावेन केवलमितस्ततोऽनावृत्तादिना भ्रमणमात्रेण लेह्यचोष्यपानादिना यथाकथंचिदात्मसंतोषे सद्यपि पुरुषेणसहालापनाद्यभावेन कामचारविहारित्वं न संभवति । तस्मात्स्त्रीपुरुषविवयकमिदं वचनमवश्यमङ्गीकर्तव्यमेव ॥ कामचारविहारित्वं तदिच्छावत्त्वं च स्त्रीपुरुषयोर्ग्रहणमंतरा न संभवति ॥ अतः ‘ अनावृता ’ इति वचनं स्त्रीपुरुषसाधारणमिति वाच्यम् ॥ सर्जनविधावप्युभयोः समत्वप्रतिपादनं “ प्रजनार्थं स्त्रियः सृष्टाः संतानार्थं च मानवा ” इति वचनेनेक्तं तस्मात्कामचारविहारित्वमितरेतरं विना न घटते । अतः ‘ स्त्रिय ’ इत्यनेन पूर्वोक्तरीत्या पुरुषस्यापि ग्रहणेन ‘ अनावृता ’ इति वचनस्य ‘ स्त्रिय ’ इत्यनेनापि स्त्रीशब्दप्रतिपादस्य ग्रहणमथच पुरुषस्यच ग्रहणं बोध्यम् ॥ यतः पूर्वं स्त्रीपुरुषसाधारण्येन कामचारविहारस्य प्रसिद्धत्वात् ॥ एवंचोभयोः स्त्रीपुरुषयोः कामचारविहारितया प्रवृत्त्या सांकर्यादिदोषस्य सुस्थत्वादभीष्टं न संगृहीतं भवतीति मनसि निधाय मनुरब्रवीत् “ अस्वतंत्राः स्त्रियः कार्याः पुरुषैः स्वैर्दिवानिज ” मिति ॥ एवंचास्मिन्वचने ‘ स्त्रिय ’ इत्यनेन ‘ अनावृता ’ इति श्लोकव्याख्यावत् स्त्रीपदं स्त्रीपुरुषसाधारणपरं बोध्यम् ॥ स्त्रीमात्रस्यैवाऽऽवृत्तत्वेहेतुना स्वातंत्र्यमस्वातंत्र्यं वा स्त्रीपुरुषोभयगतं न परिहीयते ॥ एवंचोभाभ्यां विवाहसंबन्धेन वद्धाभ्यां वर्तितव्यमिति ॥ ग्राह्यविषयासक्तत्वंतुभयोः सममेवेति भाति ॥ “ अस्वतंत्राः स्त्रियः कार्या ” इत्यनेन पूर्वोक्तरीत्या स्त्रीपुरुषयोर्ग्रहणं कर्तव्यमेवेति निश्चयबोध-

जात् स्त्रियः पुरुषाश्च स्वतंत्रा आसंस्ते इतउत्तरमस्वतंत्राः कर्तव्या नाम स्मृत्य-
 न्तरेण सूत्रोक्ताविधिनाच विवाहिताः कर्तव्याः ॥ ' यथा नाभिचरेतां तु वियुक्ता-
 वितरेतरमित्यत्रान्वयं कर्तुं सौकर्यमेव ॥ एवरीत्या विवाहसंबंधोत्तरं कामचारवि-
 हारित्वस्य प्रतिबंधे जातेऽपि सर्वथा सर्वत्र कामचारविहारस्याभावो न प्रतिपद्येता-
 यतो विवाहाविधेरनित्यत्वाकाम्यत्वाच्च ॥ तथापि कामचारविहारः क्षीणतां गच्छेदेवेत्य-
 सशयम् ॥ " पिता रक्षति कौमारे " ऽत्र रक्षणं त्वकार्यकरणादपेतत्वं न्याय्यप-
 थादनपेतत्वरूपरक्षणं कर्तव्यम् ॥ पुरुषस्यापि यौवनदशायां न्याय्यपथाच्च्युत्तमा-
 षरूपरक्षणं तद् विवाहितस्त्रियमन्तरा न घटते ॥ स्त्रियाऽपि यौवनदशायां भर्ता-
 रायेनाऽकार्यकरणादपेतत्वं न्याय्यपथादनपेतत्वंच न संभाव्येत ॥ " न स्वातंत्र्यं
 क्वचित्स्त्रिय " इत्यत्रापि " नाभिचरेता " मित्यनेन सहैकवाक्यतया पुरुषस्य
 ग्रहणं युक्तमेवेति पूर्वमुपपादितमेवासीत् ॥ एवंचानेन पथा " अनावृताः
 किल पुरा " इति महाभारतमापि व्याख्यातम् ॥ " अस्वतंत्राः स्त्रियः कार्या " इति
 मनुरपि व्याख्यातः ॥ तथैव " पिता रक्षति " ति वाक्यस्य विधिविहित-
 सानुष्ठानकर्मविधायकत्वाभावेन विधिलिङ्गाऽनिर्दिष्टत्वेनच विधिबोधकं नास्तीत्यु-
 क्तमेव पूर्ववत् ॥ " रक्षेत्कन्यां पिता विन्ना " मिति वाक्ये लिङ्गनिर्दिष्टत्वाद्विधि-
 वाक्यत्वाङ्गीकारेपि रक्षणाकरणे प्रत्यवायस्यानुक्तत्वात् संभवाभिप्रायं काम्यमानित्यं
 चेदं वाक्यम् ॥ कन्यापुत्रयोरुभयोरपि रक्षणं पित्रादिना कर्तव्यमिति प्रार्थयते
 नतु विधीयते ॥ रक्षेदिति तु रक्षत्वेतदभिप्रायकम् ॥ " बाल्ये पिनुर्वशे तिष्ठे " इति
 द्वित्यत्रापि ' तिष्ठे ' दिति तु तिष्ठत्येतदभिप्रायकमेव ॥ अत्रापि स्त्रयपत्यपुमपत्य-
 साधारणपरामेदं वाक्यम् ॥ " पिता रक्षति कौमारे " " रक्षेत्कन्यां पिता विन्ना " " बाल्ये
 पिनुर्वशे तिष्ठे " इत्यादि सर्वेषां स्मृतिवचनानां " अस्वतंत्राः स्त्रियः
 कार्या " इतिवत् सानुष्ठानविधिविधायकत्वं नास्ति । किंतु तत्तदवस्थायां
 स्त्रयपत्यपुमपत्याभ्यां कस्यचिद्वशे स्थेयम् ॥ यस्य कस्यचिदधीनतया
 रिथतिरुक्ता ॥ पित्रादिना तत्तदवस्थायां रक्षणं स्मृत्युक्तमापि स्थितिरक्षगदीनां
 लौकिककर्मण्यन्तर्भावात् तद्विषयेऽनुष्ठानस्य नोक्तत्वान्निरनुष्ठानोऽयमाचारस्तंत्र-
 मात्रजन्यो वा पुंसवनवत् ॥ पुंसवनकर्मणि तंत्रमेव वर्तते । वैदिकमंत्राणां वि-
 नियोगो नास्ति ॥ तथाचायमाचारो निरनुष्ठानः काम्योऽनित्यः प्रत्यवायान-
 पेक्षितत्वात् ॥ " पिता रक्षति कौमारे " इतिवचनस्य " भर्ता रक्षति यौ-
 वने " इति तथा " पतिविन्ना " मिति ॥ तथाच " पाणिग्राहस्य यौवने " इत्येवमंशत्रयस्य
 विवाहितस्त्रीपुरुषौ " नाभिचरेता " मिति वाक्येन सहैक-
 वाक्यतया रक्षतीत्यादि क्रियाया " नाभिचरेता " मित्यत्रान्वयान्निरनुष्ठानव्याभि-
 चाराभावविधौ यदीच्छेत्तर्हि अन्वयस्य सौकर्यात् स्यादेव विधायकत्वं । तथापि

सर्वेववनविषये विधायकत्वंतु न संभाव्येत ॥ दांपत्यसंबंधादृते ' नाभिचरेता ?
मित्यत्रान्वयानापत्तेः । स्वतो विधायकत्वंतु न संभवतीति पूर्वमेवोक्तत्वात् ॥
“ पिता रक्षति कौमारे ” “ भर्ता रक्षति यौवने ” “ बाल्ये पितुर्वशे ति-
ष्ठेत् ” “ पाणिग्राहस्य यौवने ” “ रक्षेत्कन्यां पिता विन्वा ” मित्यादि-
वाक्यैकदेशानां स्थले स्थले विवरणं कृतमेवास्ति तत्र तत्र दृष्टिर्देयत्यलं बहुना ॥
इदानीं मन्वाद्यः सत आचारस्य नियमनार्थं प्रवृत्ता वा मनुष्यद्वैविध्यनिर्माण-
समकालमेव तेषां सहजाचार एव शास्त्रमिति वा ? ॥ अत्रेत्यं बोध्यम् ॥ उ-
त्पत्त्यनंतरं मनुष्याणां नैसर्गिकाचारस्तु आसीदेव । तत्र युक्तायुक्तं धर्माधर्मं
नित्यमानित्यं काभ्यामित्यादि ऋषिभिः ज्ञात्वा निर्माय प्रतिपादितम् ॥

षष्ठं आख्यानम्

इदानीं स्त्रीणां क स्वातंत्र्यं क्वच स्वातंत्र्याभाव एव पुरुषाणामपि क स्वा-
तंत्र्यं क्वच स्वातंत्र्याभाव इत्येवं विविच्यते ॥

अस्वतंत्राः स्त्रियः कार्याः पुरुषैः स्वैर्दिवानिशम् ॥
मित्रेषुव सज्जंत्यः संस्थाप्या आत्मनो वशे ॥ १ ॥
पिता रक्षति कौमारे भर्ता रक्षति यौवने ॥
रक्षति स्थाविरे पुत्रा न स्त्री स्वातंत्र्यमर्हति ॥ २ ॥
रक्षेत्कन्यां पिता विन्वां पतिः पुत्रास्तु बार्द्धके ॥
अभावे ज्ञातयस्तेषां न स्वातंत्र्यं क्वचित् स्त्रियः ॥ ३ ॥
बाल्ये पितुर्वशे तिष्ठेत्पाणिग्राहस्य यौवने ॥
पुत्राणां भर्तारि भ्रते न भजेत् स्त्री स्वतंत्रताम् ॥ ४ ॥
प्रजनार्थं स्त्रियः सृष्टाः संतानार्थं च मानवाः ॥
तस्मात्संधारणो धर्मः श्रुतौ पत्न्या सहोदितः ॥ ५ ॥

साधारणत्वं च तन्मात्रवृत्तित्वेसाति तदितरावृत्तित्वमतो विवाहितस्त्रीपुरुषमा-
त्रवृत्तित्वेसाति तदितरावृत्तित्वात्सानुष्ठाननिरनुष्ठानसाधारणधर्मकर्मण उभयोः स्त्री-
पुरुषयोर्दांपत्यसंबंधविशिष्टयोर्दृश्यत्वात्प्रामाण्यत्स्यत्तंत्र्यास्वातंत्र्यबोधकस्मृतिवच-
नेषु स्त्रीशब्दप्रतिपाद्यार्थवाचकशब्दे अशक्यापात्रायोग्यत्वसंभवाद्यपवादराहित्ये-
साति स्त्रीत्वगविवक्षया पुंसो ऽपि महणं स्वीकर्तव्यमेव ॥ तथैव पुरुषशब्दप्रति-
पाद्यार्थवाचकशब्देऽपि योजनीयमेव प्रकरणस्याभिधानियामकत्वात् ॥ स्त्रीपुरु-
षाविति समासनिर्दिष्टपदमुद्दिश्य तत्तच्छास्त्रीयसूत्रोक्ताविधिपूर्वकाविवाहसंबंधजनक-

द्वांपत्यसंबंधजननोत्तरं “ अन्योऽन्यस्याव्यभिचारो ” मनुना वक्ष्यमाणवचनै-
 र्विधीयते ॥ तथाहि-“ प्रजनार्थं स्त्रियः सृष्टाः संतानार्थं च मानवाः ॥ तस्मा-
 त्साधारणो धर्मः श्रुतौ पत्न्यासहोदितः ॥ ‘ अन्योन्यस्ये ’ स्यादे ‘ त्रियुक्ता-
 वितरेतर ’ मियवधि वचनानि मनुस्मृतौ वर्तन्ते ॥ एवं च विवाहितस्त्रीपुरुषा-
 विव्युद्दिश्य परस्परं व्यभिचाराभावविधानात् निश्चयेन पुरुषाः स्त्रियश्च कामचा-
 रविहारिण्य आसन्निति स्पष्टमेवाभिहितं भवति ॥ तथाचोभयोः कामचारविहा-
 रतया प्रवर्तनाद्दुष्टप्रजननोत्पत्त्यमानसांकर्यादिदोषापनोदार्थं स्त्रीपुरुषाभ्यां विवा-
 हिताभ्यां भवितव्यमिति तात्पर्येण सूचनार्थं “ अस्वतंत्राः स्त्रियः कार्या ”
 इति वचनकारेणे मनुः ॥ अत्र यदि ‘ स्त्रिय ’ इत्यनेन पुंसो ग्रहणं न क्रियेत
 तर्हि केवलं स्त्रीभिः कथं बोद्धेत ॥ ततश्च स्त्रीपुरुषयोरव्याहतगत्या कामचा-
 रविहारस्य प्रवर्तनात् सांकर्यदोषाभावाद्यारब्धवचनस्य “ अस्वतंत्रा ” इत्यस्य
 वैच्यर्थ्यापत्तेः । नच स्त्रिय इत्यनेन स्त्रीशब्दप्रतिपाद्यार्थवाचकशब्दमात्रग्रहणेन
 स्त्रिय इत्यस्यैदोद्देश्यत्वात् स्वातंत्र्याभावरूपविधेयोत्पत्तेः “ अस्वतंत्राः स्त्रियः
 कार्या ” इति वचनस्य सार्थक्यमिति वाच्यम् ॥ स्त्रीपुरुषयोरुभयोरुद्देश्यविधेय-
 भावाभावात्केवलं स्त्रीमात्रस्वैव स्वातंत्र्याभावविधानेन पुनः सांकर्यादिदोषो वेनाल-
 वन् परावर्तेत ॥ तस्मादस्वतंत्रा इति वचनस्य वैच्यर्थ्यान्यथानुपपत्त्या वचनारं-
 भात्स्त्रिय इत्यनेन पुंसोऽपि ग्रहणं वाच्यमेव ॥ तथाच सूच्यते ॥ स्त्रियः
 पुरुषाश्चाऽस्वतंत्राः कर्तव्या इति वचनेन तत्तच्छास्त्रीयसूत्रोक्तविवाहविधिना
 विवाहिताः कर्तव्याः ॥ इतरथोभयगतस्वातंत्र्यास्वातंत्र्ययोर्विरुद्धधर्मत्वात् स्त्रिय
 इत्यनेन स्त्रीपुरुषयोरुभयोरग्रहणमंतरां मनुः सांकर्यादिदोषापनोदं कथं विधास्यते ॥
 तस्मात् स्त्रिय इत्यनेन स्त्रीपुरुषयोरग्रहणं कृत्वा सम्यंतरेण शास्त्रंतरेण प्रयो-
 गपद्धत्या वा सूत्रोक्तेन विधिना वा संपादितविवाहसंबन्धेन संबद्धौ भूत्वा स्त्रीपु-
 रुषाभ्यां वर्तितव्यमिति मनुः संगच्छते ॥ अपरंच द्वयोः कपालयोः संयोगेन
 घटो भवति नान्यथेति ज्ञायत एव लोकैः ॥ “ श्रुतौ पत्न्यासहोदित ” इति
 ‘ पत्नी ’ शब्दस्वारस्यादेव विवाहोत्तरमन्योन्यस्याव्यभिचारबोधनं मनुना क्रि-
 यतेत्यसंशयम् ॥ आस्ता तावत् ॥ शब्दमर्यादया नेदं विवाहनिधायकं । तथा-
 प्यर्थापत्त्या सूचितविवाहविधायकमेवेति वाच्यम् ॥ “ अस्वतंत्राः स्त्रियः कार्याः
 पुरुषैः स्वैर्दिवानिहान् ॥ विषयेषु च सज्जन्तव संस्थाप्या आत्मनो वशे ॥
 अस्यार्थः—विवाहविधायकशस्त्रोत्पत्तेः पूर्वं विवाहसंबन्धानिष्पन्नत्वेन पत्यभावेऽपि
 स्त्रीपुरुषाणां स्वेच्छाविहारित्वेन कामचारविहारिस्त्रीपुरुषयोरुभयोरत्युपभोगजन्य-
 फलस्य प्रायः सत्त्वात् अपत्यजननेन यत उत्पत्तिर्भवेत्तयोर्मातृत्वपितृत्वसंबन्धः
 स्यादेव । तथाऽप्यानां परस्परं भ्रातृत्वभागनीत्यादिसंबन्धस्यापि सत्त्वात्पिता, माता,

कन्या, पुत्रः, पौत्रः, प्रपौत्रो वा दुहिता, पौत्री, प्रपौत्रीत्यादिषु परस्परमुक्तर्त्त-
 बंधोहि दुर्वार एव ॥ पित्रादिशब्दव्यवहाराभावेऽपि जन्यजनकभावस्य दनि-
 वारत्वेन शब्दांतरेण व्यवहारस्यापेक्षितत्वात् स्वीयाः पुरुषाः स्त्रियश्च भवेयुरेव ॥
 तैः स्त्रैः पुरुषैः स्त्रीभिर्वा स्वनिरूपितापत्यसंबंधवतां स्त्रीपुरुषाणां वा स्त्र्यपत्य-
 पुमपत्यानां वा विवाहविधिना स्वानंत्र्याभावं संपाद्य विवाहजनकदांपत्यसंबंध-
 विंशष्टा आत्मनो वशे संस्थाप्याः ॥ विषयासक्तत्वं भूयोः समं । वा पुरुषस्याधिक-
 तरत्वेन बाह्यविषयेषु प्रवृत्ते र्गोके दर्शनान् पुरुषस्याप्यात्मनो वशे वान्यावस्यायां
 संस्थापनम् ॥ स्त्रियस्तु पुरुषापेक्षया कामस्याधिकतरत्वेऽपि विषयेषु प्रवृत्तिस्तु
 लज्जया न्यूनत्वेनैव ॥ तैः स्त्रैः पुरुषैः स्त्रीभिर्वा विवाहितावुभौ आत्मवशे
 क्रियत्कालं संस्थाप्यावित्युक्तं ॥ तत्कालनियमं ततश्च तान् स्वीयान् पुरुषान् स्वय-
 मेव मनुराह ॥ “ पिता रक्षति कौमारे भर्ता रक्षति यौवने ॥ रक्षति स्थाविरे
 पुत्रा न स्त्री स्वातंत्र्यं मर्हति ” ॥ अत्यक्षमत्र विशेषोद्देश्यस्याप्रतिपादनात् स्त्र्यप-
 त्यपुनपत्यान्यतरं साधारण्येन तत्तदवस्थायां सातिसंभवेऽपि पित्रादिभ्यो रक्षयेतेति
 प्रार्थ्यते । नतु विधीयते विधिलिङ्निर्दिष्टत्वात् ॥ तथात्वांगीकारेऽपि तत्तद-
 वस्थायां तैस्तैः स्त्रैः पुरुषै रक्षणाकरणे प्रायश्चित्तस्यानुपदेशात्केवलं योग्यसंप-
 टायकयनमात्रमाभिहितम् ॥ अकरणे प्रत्यवायाजनकत्वेनानित्योऽयं विधिर्ननुष्ठा-
 नः ॥ इदं मनोः “ पिता रक्षति कौमारे ” इति वचनं “ अस्वतंत्रा ” इति
 वचनसूचितशास्त्रोक्तविधिना विवाहितस्त्रीपुरुषावित्युद्दिश्यान्योन्यस्याव्यभिचारो य-
 था भवेत् “ तथा निश्चं यतेयातां स्त्रीपुंसौतु कृतक्रियौ ॥ यथा नाभिचरेतां तौ
 वियुक्तावितरेतर ” मिति यन्मनुत्रकीत्तद्वचनप्रपञ्चार्थमित्यवगतं व्यम् ॥ “ पिता रक्षति ”
 इति सर्वं वचनं प्रपञ्चार्थमिति वक्तुं न शक्यते । “ पिता रक्षति ” त्यत्र वा
 “ पुत्रा रक्षति ” त्यत्रच पित्रपत्ययोर्वा मातापुत्रयोः पितापुत्रयोश्च दांपत्यसंबंधासं-
 भवाद्विवाहितस्त्रीपुरुषयोरुद्देश्ययोरन्योन्यस्य व्यभिचाराभावविधौ अन्वयानुपप-
 त्या प्रकृतोदाहरणद्वये मूलभूतस्य “ अन्योन्यस्याव्यभिचारो भवेदाम-
 र्णतिक ” इति वचनस्याव्याप्त्या पूर्वोक्तोदाहरणद्वयेनेदं प्रपञ्चार्थं
 भवेत्तुमर्हति ॥ तथापि तद्वचनैकदेशस्य “ भर्ता रक्षति यौवने ” इत्युक्त
 मूलभूतवचनस्य सुतरां प्रपञ्चाभिधानं कर्तुं शक्यत एव । एवं
 “ बाल्ये पितुर्वशे तिष्ठे ” इति वचनैकदेशस्य वा “ पुत्राणां भर्तारि प्रेत ”
 इत्येकदेशस्यच तथैव “ रक्षेत्कन्या पिते ” एकदेशस्य वा “ पुत्रास्तु वार्धकं ”
 इत्येकदेशस्य वा मूलभूतेन “ अन्योन्यस्याव्यभिचार ” इति वचनेन सहैकवाक्यता-
 पन्नत्वेन तस्यायं प्रपञ्च इति वक्तुं शक्यम् दांपत्यसंबंधराहित्यात् ॥ तथापि
 “ प्राणिग्राहस्य यौवने ” अथवा “ पतिर्विन्ना ” मित्यत्रतु “ भर्ता रक्षति

प्रवृत्तमित्याख्यायिकायाः सत्वात् पुगणं मानवो धर्म इत्युक्तत्वाद्यन्मनुरब्रवति
तद्भ्रमजं इति श्रुनेश्च श्रुत्युद्भवोत्तरमल्पकालेनेत्र स्मृतेरप्युद्भवस्य बहुशः सं-
सतत्वात् स्मृत्युदयकालमारभ्य वर्तमानकल्पंतावधि तथा श्रुत्यवसानावधिच स्मृते-
सत्वात्तत्काले विशेषधर्मस्योक्तेः कलौ स्त्रीणां श्रुतिस्मृतयोः पठनपाठनानाधिः
कारा “तस्मात्साधारणो धर्मः श्रुतौ पत्न्यासहोहित” इत्यनेन पतिद्वारा श्रुतिस्मृ-
तिविहितकर्मण्यधिकारदर्शनं कृतम् ॥ कल्पतिरिक्तकाले “पुरा कल्पेतु नारीणां
मौजोबंधना” त् स्त्रीणां श्रुतिस्मृतयोः पठनपाठनादौ तद्विहितसानुष्ठानकर्मणिच
पुरुषवदाधिकारसत्त्वस्य निर्विवादे सत्यापि ‘पत्नी’ शब्दोत्तरं तुतोयाविधानात्
कर्मकर्तृत्वं तस्या नास्ति । कर्मकर्त्रातिहाविकारबोधनात् ॥ कर्मकर्तृत्वानधिकारेपि
पठनपाठनादौ स्वत एवाधिकारदर्शनेनच ब्रह्मव्यवनाचरणं कर्तुं शक्यते ॥
कलौतु पठनपाठनानधिकारात्तथा कर्तुं न शक्यतेति पूर्वमेवोक्तमासीत् । परंतु
पुराणश्रवणादिकं तत्रापि कलौ श्रुतिस्मृत्युक्तानेकधर्म्याचारान्तर्गमविधिविहित-
सानुष्ठाने धर्म्याचारप्रतिपादककर्मणि पतिद्वारा तत्तद्विधिविहितश्रुतिस्मृत्युक्तकर्म-
णि स्त्रीणामधिकारदर्शनाद्धेतोः स्वातंत्र्येण पूर्वोक्तानुष्ठाने पत्न्याः कर्मकर्तृत्वेना-
धिकाराभावात् कश्चित् अन्वारब्धकर्मणि समिद्धवनेऽन्यस्मिन्नापि कर्मणि कर्म-
कर्तृत्वाधिकारेऽपि साकल्येन सर्वयागकर्मणि अनधिकारान् स्वसाहाय्यमात्रेण
पत्नौ यागकर्मणि उत्पादकत्वेन योजनामात्रं भवति । स्त्री स्वातंत्र्यं नार्हति ॥ ए-
वमेव विवाहितस्त्रीपुरुषोद्देश्येन साधारणधर्म्याचारकथनात्पत्न्याविना पत्युः
श्रुतिस्मृतयोः पठनपाठनादावधिकारसत्त्वेऽपि स्त्रीपुरुषसाधारणधर्म्याचारविषयक-
सानुष्ठानकर्मणि स्वातंत्र्येण पुरुषमात्रस्याधिकाराभावात् पुरुषोऽपि तत्तत्कर्म-
णि स्वातंत्र्यं नार्हति ॥ पत्नीसाहाय्यमंतरा स्त्रीपुरुषावित्युद्दिश्य विवाहितस्त्री-
पुरुषसाधारण्येन धर्म्याचारकथनात् तत्तत्कर्मणि स्त्रियः कर्तृत्वानर्हत्वेऽपि
पत्न्याविना केवलपत्नीकस्य पुरुषस्याग्न्याधानादिकर्मसु कर्मकर्तृत्वानधिकारात्
तत्तत्कर्मणः सर्वथैव विलयापत्तेस्तत्तत्कर्मकर्तृत्वेऽप्यनुपयोन् ज्योतिष्टोमादीनि
कर्माण्येतत्कर्तृत्वानि नोत्पन्नानि भवन्ति। तस्मात् “न स्त्री स्वातंत्र्यमर्हती” तिवाक्य-
गत ‘स्त्री’ इत्यनेन शब्देन पुरुषोऽपि ग्राह्यो भवति ॥ तथाचोभयोः स्त्रीपुरुषयोः
श्रुतिस्मृत्युक्तविधिविहितकर्मणीतरेतरंविना स्वातंत्र्यं नास्ति ॥ यावत् पुरुषस्य
स्वातंत्र्यं वाच्यं तावत् स्त्रियोऽपि वाच्यम् ॥ स्त्रीणामपि कश्चित्स्वातंत्र्येण वि-
धिविहितकर्मण्यधिकारात् ॥ एतावता स्वातंत्र्यास्वातंत्र्येन उभयगतसाधारण्येन
वाच्ये इत्यर्थः ॥ नच स्मृतिवचनेषु सर्वत्र स्त्रीशब्दमुच्चार्यैव स्त्रियः स्वातंत्र्याभा-
वविधानं मनुनाऽन्यत्रापिभिश्च कृतमिति दृश्यते ॥ स्वातंत्र्यास्वातंत्र्य
संबन्धेनोद्देश्याविधेयभावात्तन्ने कास्मिन्नापि स्मृतिवचने पुरुषशब्दं वा तच्छब्दप्र-

तिपाद्यार्थवाचकशब्दमुद्दिश्य स्वातंत्र्यविधानमथवा स्वातंत्र्याभावविधानं कुत्रापि कृतमित्येतद्विषये दर्शनायोगात् प्रकृतस्मृतिवचनस्थ " न स्त्री स्वातंत्र्यमर्हती " इत्यादि स्मृतिवचनैरदेशस्ये स्त्रीशब्दे स्त्रीत्वाविवक्षया पुंसो ग्रहणस्यानौचित्यात् स्त्रीपुरुषयोरुभयोरपि " न स्त्री स्वातंत्र्यमर्हती " इत्यनेन स्वातंत्र्यास्वातंत्र्यभावविधानं धर्म्याचारप्रवर्तकं कर्माणां नेष्टमिति वाच्यम् ॥ कलौ स्त्रीणां श्रुतिस्मृत्योः पठनपाठनानधिकारोत्पात्तद्वारा विधिविहितकर्मण्यकर्तृत्वेन केवलं पत्नीत्वेनच साहाय्यमात्रेणाधिकारबोधनात् श्रुतौ पत्न्यासह साधारणधर्मस्योदितत्वात् सहयुक्ते प्रधान इति तृतीयाभवनादप्रधानत्वाच्चाप्रधानत्वापरपर्यायेण सिद्धस्वातंत्र्याभावविधानस्यानुवादे लाघवात् स्त्रीशब्दमुच्चार्यैव स्वातंत्र्याभावविधानमृषिभिः प्रतिपादितमपि प्रकृते दास्यसंबन्धवद्दयोरुभयोर्धर्म्याचारविधायकशास्त्रे उद्देश्यकोटौ अत्यंतमावश्यकत्वात् स्त्रीशब्दे स्त्रीत्वाविवक्षया पुंसो ग्रहणेन धर्म्याचारप्रवर्तकानामृषीणां स्त्रीपुरुषयोरुभयोरपि " न स्त्री स्वातंत्र्यमर्हती " इतिवचनेन स्वातंत्र्यास्वातंत्र्यविधानमभिप्रेतं भवतीति मन्यते ॥ एवं स्त्रीणां स्वातंत्र्याभावविधायकस्मृतिवचनषु बाधकवाध्यानापन्नेषु वचनेषु प्रायः स्त्रीशब्देन पुंसो ग्रहणं पुरुषशब्देन स्त्रीग्रहणं कर्तव्यमिति स्मृतिवचनैरेवायं वास्तवार्थ उपलभ्यते ॥ शास्त्रीयप्रक्रियया धर्म्याचारप्रवर्तकमन्वाद्यस्मृतिवचनस्थपदपदार्थानां सूक्ष्मविचारेण वा क्षोदक्षमविचारेण वा अन्वयान्वयीभावेन स्मृत्यर्थकरणस्य प्राशस्त्याद्वा स्तवार्थप्रतीत्या धर्मकथनं चारुतरं भवतीति हेतोर्मन्वाद्यस्मृतिभाष्यकारैरनया रीत्या स्मृतिव्याख्या न कृता ॥ तस्मादेतादृशव्याख्यां नाङ्गेकुर्म इत्यनाघ्रातशास्त्रगंधा ईर्ष्याया वा मात्सर्यप्राचुर्याद्वा जल्पार्थमिच्छंतो वदंतुनाम न तत्रास्माकं हानि ॥ तथापि तत्त्वबुभुत्सया वादार्थं प्रवर्तेरश्चेदहमीप प्रवर्तेया ॥ वादे जयाजयभित्या वादं परित्यज्य स्वनिर्मितपत्रे पटुवचनैर्वाक्यसमूहरचना यदि क्रियेत बोध्येत टीकाकाराणां मध्ये केनाप्यनया रीत्या स्मृतिवचनानां व्याख्यानं न कृतम् इतीदं हेयमेवेति मूर्खप्रल्पितं स्याच्चेत्तत्र मौनधारणापेक्षया समाधानांतराभावेनैकशरणेन पुरुषेण भवितव्यमिति विज्ञाप्यते ॥ टीकाकारैरनया रीत्या व्याख्येयं न व्याख्यातमपि मनोः स्मृतिगतपदपदार्थयोः सूक्ष्मरीत्या मनने कृतेसति मनुनैवेदं बोधितमिति पंडितानां बोधो भवेदेव ॥ शास्त्रप्रक्रियया शास्त्ररीत्या वा अन्वयान्वयीभावेन प्राक्प्रवृत्तलोकाचारानुभवानुरोधेनच निष्पन्नार्थो हि पटुप्रवचनैः शतासिधारापातैरपि न नश्येत् ॥

॥ अष्टमोऽध्यायः ॥

संप्रति कानिचित् स्मृतिवचनानि व्याख्येयानि व्याख्यायन्ते ॥ श्वेतकेतुशब्दः—
 “ व्युच्चरंत्याः पतिं नार्यः अद्यप्रभृतिपातकं ॥ भ्रूणहत्यासमं वोरं भविष्यत्यसु-
 खावहम् ” ॥ अत्र स्मृतिवचनस्य पतिशब्दस्वारस्याद्विवाहसंबन्धेन दांपत्यसंबन्ध-
 जनोत्तरं दांपत्यसंबन्धवतोः स्त्रीपुरुषयोरेक्यतरस्योद्देश्यविधेयभावे ऽन्वेतुमिच्छन्
 प्रावर्तत । अद्यप्रभृति पतिं व्युच्चरन्ति नारी भ्रूणहत्यासमं पापं प्राप्नुयात् ॥ अत्र
 नारीमुद्दिश्य भ्रूणहत्यासमं पापं विधीयते ॥ भ्रूणः स्त्रीकुक्षिगतगर्भ उत्पत्स्यमान-
 स्तस्य हननं नाशो वा ऽनुत्पत्तिः ॥ एवंच यदि नारी पतिं व्युच्चरेदथवा ऽभिचरे-
 च्चेदुत्पत्स्यमानभ्रूणहननात्मकपातकसमं पातकमावहेत् ॥ एवमेव नारीशब्दे स्त्री-
 त्वाविवक्षया पुंसो ऽपिग्रहणात् स्त्रियमुच्चरतः पत्युः स्मृत्युदयदिनप्रभृति भ्रूणहत्या-
 समं पापं भविष्यतीत्यर्थस्याभिधानमपि श्वेतकेतुना स्वयमेवोक्तमिति समाधेयम् ॥
 “ व्युच्चरंत्याः पतिं नार्यः ” इति दांपत्यसंबन्धं गृहीत्वैव श्वेतकेतुनोद्देश्यविधेय-
 भावदर्शनात् शब्दमर्यादया पुंसो ग्रहणस्यालाभे ऽपि वाक्यार्थापिर्था पुंसो
 ग्रहणं विवक्षितमेव ॥ नारीशब्दप्रतिपाद्यार्थवाचकशब्दमुच्चर्यैव स्मृतिवचनउद्दे-
 श्यविधेयभावो विधीयते लाघवात् ॥ यदि बाधकाबाधितं चेद्बाधकाबाध्यस्मृति-
 वचने यत्र स्त्रीग्रहणं तत्र पुंसो ग्रहणं युक्तमेव ॥ “ अन्योन्यस्या-
 व्यभिचारो भवेदामरणांतिक ” इति परस्परं व्यभिचाराभावविधायकमूल-
 वचनेन सहैकवाक्यतायाः शास्त्रोक्तत्वालाघवाच्च ॥ संभवति स.मानधिकरण्ये
 व्यधिकरणस्यान्याय्यत्वाद्भेदेन वाक्यतायाः स्त्रीकारे गौरवात्पौनरुक्त्यदोषाच्च ॥
 “ व्युच्चरंत्याः पतिं नार्यः ” इतिवचने सूचितविवाहाज्ञावलोकनेन सूत्रोक्तप्र-
 योगपद्धत्या विवाहविध्यनंतरं नारी पतिं व्युच्चरेदथवा स्त्रियं पतिरुच्चरेच्चदुभयो-
 रपि भ्रूणहत्यासमं पापं स्यादेवमर्थस्य प्राशस्त्यमेवायाति ॥ पूर्वं स्त्रियः पुरुषा-
 श्वानावृता आसन्नित्युक्तत्वात्सांकर्यादिदोषापनुत्तये विधिर्विहितकर्मकर्तृत्वद्वारा
 पतिद्वारा स्त्रियः प्रधानकर्मण्यधिकारसंपत्तये धर्म्याचारप्रवर्तकऋषिभिर्वि-
 वाहविधानाद्विवाहविध्युदयदिनमारभ्य भ्रूणहत्यासमं पापमाचरन्तमिति ऋषयो
 मन्यन्ते ॥ नच प्रकृते लाघवान्नारीशब्दमुच्चर्यैव भ्रूणहत्यासमपापस्य विधे-
 यत्वे ऽपि स्त्रीत्वाविवक्षया पुंसो ग्रहणेन पुरुषस्या ऽपि भ्रूणहत्यासमं पापं
 स्यादिति वाच्यम् ॥ यत्पुंसः परदारोष्विति स्मृतिवचनेन परदाराभिदर्शने
 आनुलोभ्यप्रातिलोभ्यादिभावेन प्रायश्चित्तशंकाविधानाद्बाधकाबाधितं भवतीति
 पुंसो ग्रहणं न कर्तव्यमिति वाच्यम् ॥ अनेकप्रायश्चित्तविधानेन सर्वथा कुमा-

र्गप्रवृत्तभावो हि भवतीत्यैवमवगन्तव्यम् ॥ “पतिं या नाभिचरति मनोवाग्देहसंयता ॥ सा भर्तृश्लोकानामोति सद्भिः साध्वीति चोच्यते” ॥ अत्रापि पूर्वोक्तरीत्या स्त्री-
शब्देन पुंसो ग्रहणात् स्त्रियं यो नाभिचरति पतिरित्यनेनैकपत्नीव्रताचरणेन
कारणेन स लौकैः स्तूयत एव सोऽपि साधुरेव ॥ तथापि “पतिं या नाभि-
चरति मनोवाग्देहसंयता ॥ सा भर्तृश्लोकानामोति सद्भिः साध्वीति चोच्यते” ॥
एतद्वचनस्थस्यस्मिन् पदे स्त्रीत्वाविवक्षया पुंसो ग्रहणं न भवत्यपात्रत्वाऽऽलोका-
नामननुभववाधकवाधतत्वात् ॥ स्त्रियं यो नाभिचरति पतिः स स्त्रीश्लोकानामोती-
त्युक्तौ केनापि पत्या वा विनाहितपुरुषेण स्त्रीलोक इष्यत इत्येवं कदाप्य-
श्रुतत्वात् ॥ लोके तथाऽप्रसिद्धत्वात् ॥ अनिच्छतः पुच्छस्य इदं राज्यमथर्वेद्रपदं ग्रहा-
णेत्येवं शतवारमभ्यर्थनायां कृतायामपि योहि नेच्छति स नैव गृह्णात्यथवाप्नोति ॥
केवलमुपहासास्पदं भवति ॥ तस्मात् सेत्यत्र लिंगाविवक्षा नैव कर्तव्या ॥
आग्रहेण लिंगाविवक्षा क्रियेत चेद्भर्तृश्लोकानामोतीत्यंशं परित्यज्य वचनव्याख्या
कर्तव्येत्येवमर्थचरतीदं हेयमेव ॥ तस्मादपात्रत्वात्सेत्यत्र लिंगाविवक्षा न कर्तव्या ॥
अथवा स्त्रीत्वाविवक्षया पुंसो ग्रहणं भर्तृपदे पुंस्त्वाविवक्षया स्त्रियो ग्रहणं कृत्वा
दांपत्यसंबन्धवद्स्त्रीपुरुषयोर्व्यभिचाराभावविधानाभावात् स्त्रीपुंसपदे लिंगाविवक्षा
न कर्तव्या ॥ व्यभिचाराभावविधानजन्यकलविधानउद्देश्यत्वेऽपि पूर्वोक्तोद्देश्या-
भावाल्लिंगमविवक्षितमिति दक्तुमशक्यम् ॥ “विप्रदुष्टां स्त्रियं भर्ता निरुंध्या-
देकवेश्मनी” इति वचने स्त्रीत्वाविवक्षया विप्रदुष्टं पतिं पत्नी निरुंध्यादेकवे-
श्मनीत्यर्थस्य प्राप्त्येदं वचनं पतिविषयकमपि वाच्यं । वा तथा कर्तुमशक्यत्वाद्-
योग्यत्वाच्च ॥ स्त्रियो निर्धनत्वमेव वर्तत इति स्मृतावेवोक्तवान् “भार्या दासश्च
पुत्रश्च त्रय एवाधनाः स्मृताः ॥ यत्ते समधिगच्छन्ति यत्थैते तस्य तद्जनम्” ॥
पत्न्या पत्युर्नेशनानि निरोधनं कर्तुमशक्यम् ॥ गृहादिवस्तुषु तस्याः सत्त्वा-
भावात् ॥ यादिस्यात्सत्वमथवा विवाहकाले पित्रादिभिर्दत्तं तत्तस्या एव
धनमिति व्यवहाराद्यादि सा श्रीमती भवेत्तर्हि तया पत्युर्भरणं पोषणं निरोधनं
कर्तव्यमेव न तत्र विवादः ॥

“व्यभिचारादसौ शुद्धिः” ॥ अस्यां स्मृतौ त्रिविधव्यभिचारांतर्गतका-
यिकव्यभिचारस्यैव ग्रहणान्तु वाचिकमानसिकयोः ॥ एतयोर्भयोरष्टांगमैथुनांत-
र्गतत्वात् अष्टांगमैथुनानां कायिकमैथुनादने कलौ तत्तत्प्रकारकमैथुनाचरणस्य
पापोत्पादकत्वाभावादेव शास्त्रे प्रतिपन्नानुक्तेस्तादृशाचारस्य लोकेऽव्याहतगत्या
तथैव व्यवहारो जगति प्रवृत्तो दृश्यते ॥ ततस्तत्प्रकारकाऽष्टांगमैथुनक्रिया-
कर्तृणां दोषो नास्तीति मन्यते ॥ अतएव पुरुषांतरेण कृष्णन सहालापनैक-
वाक्याशयनकर्तृ कबुलद्वन्द्वोरोमर्दनोच्छिष्टतांबूलभक्षणाद्यनेकविधैरष्टांगमैथुनप्रका-

रैः क्रीडमानाभिर्गोपस्त्रिणि. सांक्रान्तिकं प्रायश्चित्तमाचरितामेति भागवते कु-
त्रापि नोक्तम् ॥ कृष्णपरमात्मनारायणं अष्टांगमैथुनप्रकारेण व्यवहर्त्रीणां पापज-
नकत्वाऽभावात्तदंगसर्गाभात्रेण गोप्यो मुक्तिं गता इति भागवते कथना-
त्पापवार्ता अन्येन दूरे भगवत्कृपया प्रकृतं दमन्यत् ॥ तथापि धर्माचारप्रवर्त-
कस्योऽष्टांगमैथुनजन्यं पापमेव नोदेतीति मन्यते ॥ अतएव धर्मशास्त्रे तदपहा-
रकप्रायश्चित्तमुक्तिः संगच्छते ॥ यद्यपि परमात्मांगसर्गाभात्रेण गोप्यो मुक्ताः
स्युरथवा भागवतेऽथवाऽऽभप्रायेण भगवत्कृपया गोप्यो मुक्ता भवेयुर्वेव
संभवनीयशुक्लया प्रतिपादितेऽपि धर्माचारप्रवर्तककृपयाऽष्टांगमैथुनप्रकारेण
क्रीडमानाः पापमेवाश्रयन्त इति अभिमन्यन्त तर्हि तन्नापापनोदाय प्रायश्चित्तमुदा-
क्ष्यन्ते ॥ यत्सत्त्वे यत्तत्त्वं यदभावे यदभाव इति अन्वयव्यतिरेकेण चिन्त्यताम्
॥ एवमिदानींतने लोकेऽपि तथैवाचारो दृश्यते ॥ तथाहि नटवदभिनयकर्त्री
भार्या पक्षे रोचते । यतो भार्या देश्यावदाचरणकर्त्री ॥ अनया रीत्या स्वभार्यायां
पण्यांगनातिदेशेनोपभक्तुः पत्युः पण्यांगनोपभोगजन्यपापप्रायश्चित्तस्थानुदय
एव धर्मशास्त्रे ॥ एवमेव सततं स्वगृहे निवसता पुरुषांतरेण सहाऽव्यापनस्य
प्रब्रह्मभ्यासान्तद्वस्तांगसृष्ट्यां भार्या पतिर्नाभिर्शंसति ॥ यत एतद्विधचेष्टाया
अष्टांगमैथुनांतर्गतत्वात् ॥ तथैव तेनतह हास्यविनोदादिभिः काचित् स्त्री यदि
क्रीडेत् तथापि नेतादृशाभिचरणं दोषपात्रतां स्त्रिय प्रापयति ॥ अपि
भोगेच्छया तथाऽचरितेसति चेत् कायिकमैथुनमंतरा व्यभिचारदोषभाक् न
भवति । कायिकं मैथुनं च स्वपत्नीक्षेत्रेऽथवा परस्त्रीक्षेत्रे पुरुषनिक्षिप्तशीर्जाविदुप-
तनादिना न संभवति ॥ एवं स्वपत्नीपरस्त्रीपण्यांगनानां मुत्रचुंबनोरोमर्दनो-
च्छिष्टनांबूलचूर्णदीर्घादीर्घादि कालो याप्यते चेदापि पूर्वमुक्तं कायिकं मैथुनं
नोत्पद्यते वा न घटते ॥ उत्पादितकायिकमैथुनस्यैव पापजनकत्वात्तदितरमैथु-
नमाचरतां स्त्रीपुरुषाणां दोषो नास्ति ॥ तस्मात्प्रकृतस्मृती व्यभिचारशब्देन
कायिकं मैथुनं ग्रह्यम् ॥ ततश्च तथैव स्वतः सुंदरं कामातुरं तरुणं पुरुषनुवभो-
क्तुमीहे इति गतासी संकल्प्य पूर्वप्रतिपादितगुणमंडितपुरुषस्यातिदेशेन पत्या-
सहोपभुजानया कयिकव्यभिचारः संपादित इति प्रायश्चित्तानुपदेशः ॥

“ व्यभिचारादृती शुद्धिः ” ॥ अथार्थ ॥ व्यभिचारात्कायिकव्यभिचारादुत्तरं
स्त्रियः ऋतुप्राप्त्या स्त्रीकुक्षिगतगर्भोत्पत्तिस्थानं शुद्धं वर्तते इति विज्ञायते । अथ-
वा कायिकव्यभिचारादुत्तरं ऋतुप्राप्त्या गर्भोत्पत्तिस्थानशुद्धिरस्तीति बोध्यते ॥
कायिकव्यभिचारादूर्ध्वं ऋतुनवाप्या स्त्रियः कुक्षिस्थाने गर्भजननमनुमी-
यते ॥ गर्भजननं हि ऋतुप्रतिबंधकामिति प्रायो लोकानुभवान् ॥ गर्भजननोत्तरं
ऋतुप्राप्तेरसार्धत्रिकत्वात् कादाचित्कत्वात् गर्भजननेनाप्योत्पत्ती सांकर्यादि

दोषोद्भवनेन स्त्रियः पावित्र्याभावात् शुद्ध्यभावात्प्रायश्चित्तार्हता भवति ॥ काम-
 चारविहारतया प्रजोत्पादनेनोत्पत्स्यमानसांकर्यादिदोषाऽपनुत्तये विवाहरूपध-
 र्म्याचारविधानमेव प्रतिबंधोहि मनुना चक्रे ॥ पश्यत विवाहसंकल्पः कथमूह्यते ॥
 ममास्याः कन्यायाः भर्त्रासह धर्म्यप्रजोत्पादनद्रव्यपरिग्रहधर्म्याचरणेष्वधिकार-
 सिद्धिद्वारा ॥ तथा ममास्य पुत्रस्य देवपित्रर्णाऽपकरणहेतुधर्म्यप्रजोत्पादना-
 दिसिद्धिद्वारा इत्यादि ॥ तस्मात्स्मृतौ व्यभिचारपदेन कायिकव्यभिचारमात्रस्य
 ग्रहणं बोध्यम् ॥ नच पुरुषांतरेण कायिकोपभोगोत्तरं गर्भजननेपि स्त्रियो
 ऋतूद्भवस्य दृष्टत्वात् । केवलं कायिकव्यभिचारादूर्ध्वं ऋतौ वा ऋतुप्राप्त्या
 शुद्धिरीतिं वक्तुमशक्यत्वात् ॥ पूर्वं प्रतिपादितस्मृत्यर्थो बाधकबाध्यो भवतीति
 वाच्यम् ॥ कायिकोपभोगजन्यगर्भजननोत्तरं स्त्रियो ऋतुप्रादुर्भावस्य कादाचि-
 त्कत्वात् सामान्यप्रतिपत्तिपूर्वकस्मृत्यर्थप्रतिपादनस्य न्याय्यत्वं प्राशस्त्यं चाव-
 धत्त ॥ एवंच साधारणः प्रायः ऋतुप्राप्त्या गर्भाजननस्याऽनुमानेन जात-
 व्यभिचारस्याऽपत्यरूपफलाऽजनकत्वात् कृष्टाद्यल्पप्रायश्चित्ताऽचरणेन व्यभि-
 चारादूर्ध्वं ऋतौ ऋतुप्राप्तौ वा स्त्रियः शुद्धिः ॥ ऋत्वनवाप्त्या एवंचेत्यादि
 शुद्धिरित्यंतमुक्तस्य वैपरीत्येन व्यभिचारादपत्योत्पत्त्या सांकर्यस्य वा वर्णसंकरस्य
 पापस्य महाभीतिकरत्वेनाऽप्रलयमवस्थानात् शताऽधिकसंख्याकैः प्रायश्चित्तरपि
 कथमपन्हियताम् ॥ भागवताभिप्रायेण संकर्षणमु श्चिना सर्वसृष्टौ दृश्यमानायां
 सांकर्यं वर्णसंकरो वा लीयेत ॥ तथाच ऋतुप्राप्त्यनवाप्तिभ्यां कायिकोपभोग-
 जन्यगर्भं अजनजनने अनुमातुं न शक्यते । लोके व्यभिचरितत्वात् ॥ तस्मात्
 कायिकोपभोगरूपात् व्यभिचारादुत्तरं अपत्योत्पत्तौ पापस्याऽपरिहार्यत्वम् ॥ त-
 थैव कायिकोपभोगरूपात् व्यभिचारादपत्यानुत्पत्तौ पापमल्पप्रायश्चित्तनापिन्हियते
 इत्यलम् ॥

साप्रतं विज्ञानेश्वरेण “ व्याभिचारादृतौ शुद्धे ” रित्येतद्वचनस्यार्थं
 व्याख्यातं त्रिविनिज्मि ॥ अप्रकाशितान्मनोव्याभिचारात्पुरुषांतरसंभोगसंकल्पात्
 ऋतौ ऋतुप्राप्त्या स्त्रियः शुद्धिः । अत्र मानसिकव्यभिचारोत्तरं ऋतोः प्राप्यन
 वाप्तिभ्यां हेतुमहेतुमथवा हितमहितं किं संपादितम् ॥ ऋतुप्राप्त्या शुद्धिः ऋत्वन-
 वाप्त्या शुद्ध्यभावश्च कस्मात् ॥ ऋतुप्राप्तेः प्राक्पश्चद्वा यदा कदा वा सर्वदा
 मानसिकव्यापारस्याऽव्याहतत्वात् ऋतुप्राप्त्यनवाप्त्या शुद्ध्यशुद्धी कथं विज्ञाये-
 ताम् ॥ किंच मानसिकव्यभिचारस्य पापोत्पादकत्वाऽनभिधानात् ॥ तादृश-
 व्यभिचारस्य पापजनकत्वांगीकारेऽपि ऋतुप्राप्त्या शुद्धिः ऋत्वनवाप्त्याऽशुद्धे-
 रित्येवं वदता विज्ञानेश्वरेण किं केन संवध्यते न ज्ञायते ॥ नच मानसिकव्य
 भिचारोत्तरं स्त्रियामुत्पन्नशुक्रशोणितयोः ऋतुप्राप्तौ स्यात् शुद्धिः । ऋत्वनवाप्तौ

स्त्रावाभावादशुद्धिरित्यर्थाभिप्रायेण मानसिकव्यभिचारादृत्तौ शुद्धिरित्यस्याऽन्वया-
ऽन्वयीभावोऽनया रीत्या प्रतिपाद्य इति वाच्यम् ॥ स्त्रावाऽस्त्रावाभ्यां शुद्धयशुद्धयो-
र्बादिरायणसंबन्धातिरिक्तसंबन्धाऽदर्शनात् उभयोः पदार्थयोः संबन्धराहित्येस-
ति अन्वयाऽन्वयीभावप्रतिपादनस्य शब्दवाच्यत्वाभावात् शुद्धयशुद्धयोर्निर्णय-
स्याऽप्रयोजकत्वाद्धेय एव ॥ तस्मात् स्त्रीपुरुषोभयकृताऽष्टांगमैथुनानि पापमेव
नाश्रयन्ते ॥ स्त्रीपुरुषकृतमानसिकव्यभिचारजन्यपापरिहाराय प्रायश्चित्ताऽनु-
पदेश एव शास्त्रे ॥

अपरंच विज्ञानेश्वरेण मनोव्यभिचारादित्यस्य अप्रकाशितादिति विशेषणं
दीयते। तत्र तद्विशेषणेन किं व्यवच्छेद्यते ॥ यतो विशेषणानां इतरव्यावर्तकत्वात्
प्रकाशितमनोव्यभिचारोहि व्यवच्छेद्यः कुतो न भवेत् ॥ मानसिकव्यभिचार-
स्याऽवच्छेदकाऽवच्छेदेनाऽप्रकाशितत्वमेव ॥ मनःसंकल्पस्य वाण्या प्रकटित-
त्वेन प्रकाशितमनोव्यभिचारनिवृत्त्यर्थं अप्रकाशितं विशेषणदानस्य सार्थकता
कस्मान्नेति वाच्यम् ॥ मानसिकव्यभिचारो वाचोद्भाटितश्चेत् व्यभिचारस्य वा-
चिकत्वसंपत्त्या मानसिकत्वापगमेन पुनरप्रकाशितविशेषणं व्यर्थमेवेति प्रतिभाति ॥
तस्मादप्रकाशितादित्यस्य प्रच्छन्नादित्यर्थो वाच्यः ॥ ततश्च प्रच्छन्नान्मानसिक-
व्यभिचारादिति बोध्यम् ॥ मानसिकसंकल्पस्य स्वयं कर्तृत्वात् स्वबोध्यत्वेऽपि
इतराऽबोध्यत्वेनाऽप्रकाशितत्वेन प्रच्छन्नत्वं सुगममेव ॥ एवंचाऽप्रकाशितात्
प्रच्छन्नात् मनोव्यभिचारादित्यर्थप्रतिपादनेन विशेषणं सार्थकतां गच्छेत् । न
तत्र वाग्युद्धं ॥ प्रच्छन्नपानां शास्त्रा वैवस्वतो यम इत्युक्त्या कलावष्टांगमैथुन-
प्रकारेणोपभोगकर्तृणां वा तथोपभोगकर्त्रीणामैहिकं प्रायश्चित्तं नास्ति ॥ “ व्य-
भिचारादृत्तौ शुद्धि ” रित्यस्य पूर्वमर्थविवरणात् पुनरिदानीं न विव्रियते ॥६१॥

DUTIES OF HUSBAND AND WIFE.

[The following is not a full translation of the Sanskrit portion but only a summary of its arguments and conclusions.]

I

It is impossible to determine exactly what period must have elapsed between the creation of the world and the compilation of the Codes of Dharmashastra. It must however be a long time since the creation before the natural freedom of man and woman was subjected to artificial social restraints such as we find in Manu (IX. 96) “ प्रजनार्थं स्त्रियः सृष्टाः संतानार्थं च मानवाः तस्मात् साधारणो धर्मः श्रुतौ पत्न्या सहोदितः” During this long time man and woman must have been on a footing of equality, but in the restraints imposed upon their liberty woman appears to have occupied a subordinate position with respect to the performance of religious rites. The verse quoted above is the first on the duties of husband and wife, and the word पत्न्या (with the wife) in the instrumental case makes it clear that the wife is not an independent but only a secondary agent in the performance of religious duties (*vide* Panini II. 3.19.). It is the same kind of dependence that is described in the verses that follow such as : “ अन्योन्यस्याव्यभीचारः ” ; “ अस्वतंत्रा स्त्रियः कार्यः ”, “ पितारक्षति ” &c. The first two of these refer to marriage, and the three lines of the third verse give rules for the moral guidance, maintenance, protection &c. of each of the individuals thus connected by the tie of marriage in childhood, youth and old age, while the last line of the third verse “ न स्त्री स्वातंत्र्यमर्हति ” re-iterates the position of the wife as regards her incompetency to act as an independent agent as suggested in the first verse above “ तस्मात् साधारणो धर्मः ” &c. With this introduction, I shall pro-

ceed to a detailed examination of the following five verses from Manu :—

प्रजनार्थं स्त्रियः सृष्टाः संतानार्थं च मानवाः ।
 तस्मात्साधारणो धर्मः श्रुतौ पत्न्या सहोदितः ॥ (IX, 96)
 अन्योन्यस्याव्यभीचारो भवेदामरणांतिकः ।
 एष धर्मः समासेन ज्ञेयः स्त्रीपुंसयोः परः ॥ (IX, 101)
 तथा नित्यं यतेयातां स्त्रीपुंसौ तु कृतक्रियौ ।
 यथा नाभिचरेतां तौ वियुक्ता वितरेतरं ॥ (IX, 102)
 अश्वतंत्राः स्त्रियः कार्याः पुरुषैः स्वर्दिवानिशं ।
 विषयेषु च सज्जंत्यः संस्थाप्या आत्मनो वशे ॥ (IX, 2)
 पिता रक्षति कौमारे भर्ता रक्षति यौवने ।
 रक्षति स्थाविरे पुत्राः न स्त्री स्वातंत्र्यमर्हति ॥ (IX, 3)

The verses do not occur in the text in the order just given, but I follow the sequence of sense rather than the serial order as the former is the recognised method of interpretation.

The first verse is simply introductory. The object of the Dharmashastra is evidently to restrict the natural liberty once enjoyed by individuals with reference to the various subjective and objective pleasures ; and Manu in laying down these restrictions simply follows the higher authority of the *shruti*. He, therefore, begins his section on the duties of husband and wife with a reference to the *shruti* wherein their common duties must have been first promulgated.

In interpreting the second verse we have to remember what is stated in the first. We are there told that the rules are first formulated in the *shruti* or the vedas. Our interpretation of Manu, therefore, must be consistent with the Vedas. For his reason and also because marriage is distinctly referred to in the first verse by the word पत्नी, the second verse must be taken to refer only to persons connected by marriage. It can have no meaning otherwise. The punishment provided by the Dharmashastra for the offence of separation applies to married persons and so must the rule. We can not read the verse as referring both to the married and to the unmarried ;

and if we read it as referring to the latter alone, the restriction imposed becomes nugatory for want of sanction. Thus the context as well as the *shurti* are both against such a double interpretation and the verse must, therefore, be taken to mean that the obligation of non-separation mentioned therein is placed on the liberty of married persons only.

In the third verse the phrase कृतक्रियौ means "those that have performed the rite" or in other words "married according to the ritual" of one's own *sha'kha'*. Marriage being thus directly alluded to we need not depend for the same on the context, for the rules of interpretation attach more importance to the direct than to the indirect reference. This verse, therefore, like the preceding one has reference to the married persons only. But with reference to the latter half of the verse it may be questioned how we reconcile it with the first. How can man and wife endeavour not to go astray (नाभिचरेतां) having been previously separated (*lit.* gone away) from each other (वियुक्तौ)? Separation (वियोग) means going astray and yet they are told not to go astray. Going astray and separating must refer to the same agent according to grammar and when we refer the verbs to the same agent there arises a contradiction for the two actions have the same meaning. The last line of the verse वियुक्तौ &c. must, therefore, be taken as illustrative of what is said in the previous lines. Thus the meaning is "Man and woman being married should always so endeavour as not to go astray or in other words should not live separately from each other."

I shall now proceed to the fourth and the fifth verse. I take the first word of the former (अस्वतंत्रा) to mean "married." Literally it means "not independent" or "bound by rules" and the rules thus referred to must evidently be those given by Manu previously. The word, therefore, means "those whose natural freedom is controlled by marriage laws as promulgated by the writers on Dharmashastra." The words पत्नी and कृतक्रियौ in the previous verses also suggest and favour this interpretation. Hence the line means that "women should be married by their

relations." I have further to observe that the word "women" here includes "men" since in the preceding verse both are expressly mentioned. Both these verses (3rd and 4th) taken together, therefore, mean that "after marriage husband and wife should try to guide control and protect each other by living together &c." The same thing is more fully stated in the fifth verse. This verse, like preceding ones, must be understood to refer to married persons alone. We can not suppose that one of the statements in it refers to the unmarried and the other to the married woman. Such a course is neither warranted by the context nor by any explicit expression. I therefore interpret the verse as referring in every statement it contains to married persons, male and female both, as in the preceding verses. Thus interpreted the verse then means—That just as a father protects his male and female children before marriage so even after marriage he is their natural guardian so long as they have not attained to age ; during youth the husband and wife, as stated above are to protect each other, (the obligation, according to my interpretation of the verse, is bilateral and not on the part of the husband alone); lastly during old age the children should maintain or protect their parents. Such is the meaning that we derive from these words, provided we remember that the verse refers to married persons and that either the subject or the object of each statement must be a married person. In short the verse thus provides for the maintenance, protection and guidance at different periods of life of *married persons*. What kind of guidance this should be I need not explain. But as there may be some doubt about a wife protecting her husband I may state that Manu considers it to be her duty to act as a friend and adviser of her husband, to guide him in the path of duty and so protect him. Thus viewed there would be no difficulty in considering the obligation to be bilateral. As regards the last line care and maintenance are evidently necessary in old age.

II

Now in the *Smritis* above explained it will be observed that wherever the writer has used the phrase "man

and woman" or "husband and wife" he has invariably placed "woman" or "wife" first in order of mention; or he only mentions "woman" without mentioning "man." A question therefore may be asked—whether this precedence of "woman" over "man" is intentional or accidental? It is rather difficult to answer the question. I am, however, of opinion that the first mention of woman is not accidental; and my reasons for the opinion are as follows. In our religious rites a woman alone has no *locus standi*. She has no right to perform a sacrifice or other religious ceremonies requiring the recital of Vedic Mantras. Here and there an exception may be found in the case of some minor ceremonies or parts of them; but this instead of contradicting the above position rather goes to prove the rule. Woman, as such and alone, can not become an agent in the sacrificial ceremonies. An agent, according to a well known rule of Panini, (I. 4. 54.) is one who is independent (to act). A woman can not become an agent, in other words she can not act on her own account. She is not independent. She derives her right from her husband; and as this new acquisition of right is to be predicated of her in the verses above interpreted "woman" or "wife" has been prominently mentioned as the subject in those sentences. This is what I understand to be the object of mentioning 'woman' first in the *Smṛiti*-verses bearing on the subject. It must not, however, be supposed that the rights of 'man' are in any way curtailed. It is true that after marriage a man performs a sacrifice in company with his wife and the wife acquires such right only through him. But then a man is an independent agent. He has the right to sacrifice independently of his wife. It is inherent in him and he can exercise it if he does not marry. After marriage, however, he must be accompanied by his wife. Yet the company of his wife does not create a new right in him. Her position is something like the action of sun's light. Just as this light does not create things but only reveals their existence to us, so the company of the wife does not create but reveals the right that is inherent in her husband. In short a *feme covert* acquires for herself a new right by marriage while the inherent right of her husband

is only brought to light by her company. “न स्त्री स्वातंत्र्यमर्हति” thus means that a woman has no independent status in religious ceremonies. It must not be forgotten, however, that according to our mode of interpretation, *viz.* to include ‘male’ when ‘female’ alone is mentioned—the above verse also restricts the liberty of man to a certain extent, as according to our rules it may also mean that “a man is not independent.” One solution of this difficulty is that the method of interpretation should not be adopted here as it is obviously against context. I do not think so. I hold that the mention of the word स्त्री ‘woman’ only is intended to indicate that in her case and as far as she is concerned she has no status at all in religious ceremonies, independently of her husband. As for the latter he has that right by birth, yet in the married state it is so far lost that he must be accompanied by his wife. The husband is thus both a dependent and independent agent ; dependent in so far as the company of wife is necessary, independent as he has the right by birth. As regards domestic matters husband and wife are severally not independent. They must do every thing after mutual consultation. Husband and wife are thus each dependent on the other to some extent, but the prominent mention of wife (woman) in the texts is intended to show that she has no status in religious matters except in company with her husband. This appears to be the object of the law-givers in mentioning ‘woman’ (स्त्री) first, unless we are prepared to treat it as an accident and therefore as a matter of no consequence, which I am not, and which is against the recognised methods of interpretation.

III

The five *Smṛiti* texts thus interpreted shew that marriage is an approved mode of living and that after marriage husband and wife should respect each other’s wishes. The texts further give the sanction of religion to the *Achar* of marriage. Now this *Achar* is the basis of all the rites in some of which the recital of Mantras is necessary and in others not. It may be divided also into necessary and voluntary. That *Achar*, the non-observance of which brings punishment, is necessary, *e. g.* the

daily prayer. Marriage is voluntary, because, if you do not marry, you do not subject yourself to any punishment on that account. Marriage is thus an act of will, a ceremony you may or you may not undergo. It must, therefore, be performed at a time when the will is developed. The texts lay down the condition of mutual consent only in the case of Gandharva marriage, but the above argument shews that it is a general condition. In the *Sutras* it is expressly mentioned that husband and wife should observe a vow of abstinence for at least 3 or 12 nights after marriage. Manu mentions the marriage of a girl of 16, (and I am disposed to adopt this reading instead of 12, in Manu IX, 94). The proper marriageable age for a girl is thus after puberty when she is desirous of entering married life and when she attains womanhood. These conditions are fulfilled at the age of 16.

There are eight kinds of marriages. *Bráhma*—when the girl is given adorned to a bridegroom invited for the purpose; *Daiva*—when she is given to the *Ritwig* at a sacrificial ceremony; *A'rsha*—when she is given in exchange for a couple of cows; *Prája'patya*—when a girl is given in marriage on condition that the bridegroom should not enter the life of a recluse; *A'sura*—when a girl is purchased by paying a large sum to her relatives; *Ga'ndharva*—by mutual consent; *Paisha'cha*—when a girl is taken away stealthily; and *Ra'kshasa*—when by force. I have shewn above that consent of both the parties is necessary in all these forms, though it is expressly mentioned only in the *Gandharva*. Marriage is not complete without it; and being incomplete the duties and the responsibilities which a complete marriage entails on the married persons are not quite so obligatory in such a case. Thus in the case of an incomplete marriage a husband or wife may give up the other and marry again. But even when the marriage takes place with consent a wife is free to dissolve her connection with a silly or a perverse husband. Para'shara has sanctioned it when the husband is impotent &c., and Para'shara is an authority in this age.

The five texts explained in Section (I) mostly refer to religious duties of married persons, though such parts as

पिता रक्षति कैमारे &c. refer to purely moral duties. The text 'न स्त्री स्वातंत्र्यमर्हति' must therefore be taken to refer to a married woman as we have to interpret it consistently with the context and the previous verses which refer to the duties of married persons. Thus by the phrase "a woman is not independent" we are to understand that as regards social duties both she and he (for she includes he) are not independent while in religious ones she *alone* is not independent to act. Similarly parents should protect their male as well as female children during childhood. In youth husband and wife should guard each other; husband to maintain his wife and the latter to give him good advice &c. So also in old age the duty of maintaining parents falls both on male and female children. It is in this way—that is by understanding the words of one gender to include corresponding words of the other—that all the texts in this chapter must be interpreted. The reciprocity thus pointed is expressly recognised by the *Smriti*-writers themselves in passages like यत्पुंसः &c. (Manu XI, 176) wherein the punishment for an offence by a woman is laid down to be the same as that for a similar offence by a man.

IV

I shall now explain further the duties of "husband and wife." In Sanskrit we have one word for "husband and wife" and this supported by the texts from *Smritis* evidently shews that both are as if one body or one person and so must act harmoniously. I have already alluded to the theory that our law-givers have not created any new customs but have invested such as they found with religious sanction. Their texts, therefore, refer more to *Acharas* they have thus sanctioned and not to all kinds of social duties. To come to the point, however, the text "न स्त्री स्वातंत्र्यमर्हति" means that in religious matters and ceremonies a woman has no independent status; while in domestic matters she is as independent as her husband. Both must, therefore, consult each other in such questions. For even supposing that the text "न स्त्री स्वातंत्र्यं" &c. takes away the independence of wife alone this general statement is subject to the exceptions specifically laid down in साधारणां धर्मः &c. Thus we are told that the husband with

his wife has "common duties"; again we have such texts as "they both should endeavour not to go astray from each other" &c. In both these texts the duties are predicated of both and the rules of grammar preclude us from taking the predicate differently with the two subjects mentioned therein. If the duties are common they can not be of one kind for man and of a different kind for woman. It is true that man is an independent agent in religious ceremonies, but when married he has common duties with his wife, duties proceeding from their relation as husband and wife. The word 'with' in the phrase "common duties with wife," according to Panini means that 'wife' is only a secondary agent; and this is borne out by texts which state that "a woman and a *shudra* or on a par" with respect to religious ceremonies. It is probably this consideration that makes Manu think that even in domestic affairs woman has no independence. But the statement must be accepted with caution. For as pointed out above we can not separate, and that too unequally, the duties that are said to be common.

The word 'with' denotes the inferiority of the wife, but along with it we must also take into consideration that the word स्त्री (woman) in न स्त्री स्वातंत्र्यं &c. includes both man and woman. Even the husband, therefore, does not possess full liberty. All this, taken along with the statement that the duties are common, proves beyond doubt what I have stated *viz.* that in domestic and social matters both husband and wife are alike independent or dependent while in religious matters wife has no position by herself. As for the text "किञ्चित्कार्यं गृहेष्वपि" (Manu V. 147) "that a woman should not independently do any thing even in the house" I think that it applies equally to man and woman. The word "अपि" ("even") therein occurring shews that it must be interpreted as अर्थवाद; that is, we must understand the statement as referring to all other duties except the domestic. Just as when we say "This is not known even to Brahman" we do not really mean that Brahman does not know it, but that all others do not. So here also we must take all duties other than the domestic ones. We thus conclude that in domestic sphere both must consult each other, that both occupy the same

position and that the prominent mention of woman only shews that in religious ceremonies she, by herself, has no status.

But although marriage is optional, yet once married the persons can not abandon each other (we say each other, for according to our mode of interpretation the duties are reciprocal) without good cause. If they do they would subject themselves to all kinds of punishments moral, religious and political. If however, the marriage itself is not complete, for reasons stated before e. g. the parties not being capable of giving consent, such an abandonment does not become culpable. In such a case the wife may abandon her husband and live apart as a recluse if she likes, or marry again. The offence if any is not to be found in the lists of sins and consequently is not punishable. It is this point that we have now to consider, especially with reference to the question whether in the case of such incomplete marriage a husband can bring an action for the restitution of conjugal rights against his wife, married to him by the desire of her parents.

V.

I have already pointed out that consent is the chief element in marriage. When that is wanting I do not see how the rule of "non-separation" can apply and how a husband or wife can be found guilty for giving up each other. It may be contended that if marriage is incomplete without consent how can a father &c. be said to obtain merit by giving his daughter in marriage. My reply is that when a girl has chosen her husband the father may give her to that person and so obtain merit. There is again this difference that even when a marriage is valid we read of punishments when a husband abandons his wife* (Yaj. I. 76), but not when the case is reverse. In Yaj. I. 77 a woman is ordained, in cases where her husband is guilty of a *mahapataka*, to wait until the sin is atoned for. This verse according to our method of interpretation--by

* आज्ञासंपादिनीं दक्षां वीरसुं प्रियवादिनीम् ।

त्यजन्दाप्यस्तृत्त्रियांशमद्रव्यो भरणं स्त्रियाः ॥ ७६ ॥

स्त्रीभिर्भर्तृवचः कार्यमेष धर्मः परः स्त्रियाः ।

आशुदेः संग्रहीत्यो हि महापातकदूषितः ॥ ७७ ॥

which words in one gender are supposed to be used for both—may be extended to cases where the wife is guilty of a *mahapataka*. But it should borne in mind that as the lists of *mahapatakas* and *upapatakas* given by Smriti-writers do not include the sin of abandoning the husband, the wife cannot be guilty of that sin when she gives up her husband and so the verse in Yajnavalkya referred to above can not be extended to her case. Another objection to the reciprocal method of interpretation in the present case is that while in Yaj. I. 76 a husband abandoning his virtuous wife is ordered to pay her a third of his estate, a similar order in the reverse case is meaningless. I hold, therefore, that a wife abandoning her husband is not guilty at all ; and my view appears to be consistent with Para'shara's rule which lays down that a wife may give up a fallen husband and marry again with immunity.

I have already said that our law-givers have only invested the customs they found with religious sanction, thereby restricting the natural liberty of man. Thus before the restriction of marriage both men and women must have been uncontrolled and free. The word स्त्रियः (women) in the Mahabharat text अनावृताः किल पुरा &c. must therefore be understood to mean "men and women" as we have done above in interpreting the verses (IX 96, 102 &c.) in Manu. The restriction of 'non-separation' is also laid down for both in Manu IX. 101. It is also consistent with the above method to understand the word स्त्रियः in अस्वतंत्राः स्त्रियः कार्याः (in Manu IX. 2) to include men and to interpret the verse as meaning that the liberty of both man and woman should be restricted (*scil.* by marriage). As for the texts पिता रक्षति &c. (Manu IX. 2) बाल्ये पितुर्बन्धे तिष्ठेत् &c. (V, 148) and the corresponding verse in Yaj. (I. 84) these must be interpreted as referring to both male and female children. The duty imposed upon the parents &c. in this case is not imperative as that of "non-separation" on the married persons. In Manu V, 148 the principal verb is in the potential mood but the sense is surely indicative and the writer does not evidently mean to impose anything beyond the ordinary practice.

VI

I shall now discuss how and in what respects man

and woman are free or independent. The texts on the subject are :—

अस्वतंत्राः स्त्रियः कार्याः पुरुषैः स्वैर्दिवानिशम् ।

विषयेषु च सज्जंत्यः संस्थाप्या आत्मनोवशे ॥ Manu IX, 2.

पिता रक्षति कौमारे भर्ता रक्षति यौवने ।

रक्षति स्थाविरे पुत्राः न स्त्री स्वातंत्र्यमर्हति ॥ IX, 3.

रक्षेत्कन्यां पिता विन्नां पतिः पुत्रास्तु वार्धके ।

अभावे ज्ञातयस्तेषां न स्वातंत्र्यं क्वचित्स्त्रियाः ॥ Yaj. I, 85.

वाल्ये पितुर्वशे तिष्ठेत् पाणिग्राहस्य यौवने ।

पुत्राणां भर्तारिं प्रेते न भजेत्स्त्री स्वतंत्रताम् ॥ Manu. V, 148.

प्रजनार्थं स्त्रियः सृष्टाः संतानार्थं च मानवाः ।

तस्मात्साधारणो धर्मः श्रुतौ पत्न्या सहोदितः ॥ Manu. IX, 96.

Now the phrase “common duties” evidently means “common” to both man and wife and if so all that is predicated of one in this section must be held applicable to the other, unless there is some inherent impossibility to preclude such an extension of meaning. I have already stated that the object of marriage laws is to curtail the natural liberty of both the sexes. For this reason, as well as, for the one stated first, we must, I think, interpret the word स्त्रियः (women) in अस्वतंत्राः स्त्रियः कार्याः &c. to mean men and women both and the same method should be followed in interpreting the other verses. The verse, अस्वतंत्रा &c., which introduces the duties of husband and wife, thus means that “the liberty of women (and men) should be restricted (*scil.* by marriage) by their relations (male and female).” It may be that before the institution of marriage the words father, mother &c. might not be in use, but still such relationship existed and it is to such relations that the duty to marry their children is enjoined. The words in the text by themselves do not express the sense of marriage, but the context clearly shews what they mean. The latter half of the verse must also be similarly understood. For it is not women only that are attached to worldly objects and pleasures. On the contrary men have greater opportunities to be so tempted. The desires of women may be strong but they are certainly curbed by modesty. The second half of the verse thus means that “both women and men should try to keep each other

under control as both are attached to objects of pleasure." How long and whose control it should be is given in the next verse पिता रक्षति &c. The object of रक्षति is of course either male or female, and the duty imposed, if it may be so called, is recommendatory and not obligatory as there is no punishment provided for its breach. We must also understand it only as further illustrating the duties of "non-separation" regarding married persons prescribed in Manu IX 101. It is true that the whole of the verse पिता रक्षति &c. cannot be taken as illustrative in as much as in पिता रक्षति and पुत्रास्तुवार्थके the duty is not between married persons; but excepting these two cases there is no objection to take the verse as illustrative of the duties of "non separation" between married persons and I take it to be so. Thus पाणिग्रहस्य यौवने and विन्नां पतिः are only explanatory of the duty imposed in the verse अन्योन्यस्याव्यभिचारः &c. The verse बाल्ये पितुर्वशे तिष्ठेत् &c. is also to be interpreted similarly. The subject in बाल्ये तिष्ठेत् is either male or female child. So in the verse रक्षेत्कन्यां पिता विन्नां पतिः the words daughter, father and husband include son, mother and wife respectively, so that what is predicated of one must be understood to be necessarily predicated of the other. The last but one statement means that children (male or female) should protect their parents (father or mother) in old age.

VII

We have now to explain the last lines of the three verses (Manu V, 148 ; IX. 3. and Yaj, I, 85) viz. न भजेत्स्त्री स्वतंत्रताम्, न स्त्री स्वातंत्र्यमर्हति and न स्वातंत्र्यं क्वचित्स्त्रियाः. These lines, in accordance with what has been said before, must be taken as referring to man and wife though latter alone is mentioned. It has been also shewn that the wife alone has no right to perform any religious ceremonies or rites except in company with her husband, and that the husband, though he has the inherent right in himself, is not competent to do them without his wife. There are minor exceptions to this rule. But as far as the duties of married persons are concerned the rule holds good; and the present texts describe this dependence of husband and wife upon each other. The lines mean that the wife is not independent of her husband to perform religious rites and *vice versa*. The dependence or independence whatever it

may be is equal and reciprocal. It may be argued that in all texts woman (स्त्री) alone is mentioned and that in consequence the texts refer to her solely. My reply is that in that case the texts are superfluous in as much as the woman's position of dependence is more than secured by the use of the instrumental case in पत्न्या सहोदितः. The line नस्त्री &c. must therefore be understood to refer to both man and woman. I do not attach much importance to the contention that none of the various commentators have interpreted the lines in the way I have done and only request a close examination of my arguments, according to the approved methods. The same may be said of discussions in public journals.

VIII

We shall lastly refer to some other texts which require explanation. Shwetaketu in Mahabharata is represented as saying “ व्युच्चरन्त्याः पतिं नार्या अयं प्रभृति पातकं भ्रूणहत्या समक्षोरं भविष्यत्यसुखावहम् ॥” thus providing for adultery the same punishment as the one prescribed for भ्रूणहत्या or the killing of an embryo. According to our method of interpretation the verse must be understood to provide for cases of faithlessness either by the wife or by the husband. For all such verses must be explained consistently with the mutual relations of husband and wife as ordained in Manu IX 101. There are different punishments provided for a faithless husband but that does not go against the proposed interpretation of the above verse, as a variety of punishments is not in itself an inconsistency. Similarly, in Manu IX, 29 “ पतिं या नाभिचरति मनोवाग्देहसंयता । सा भर्तृलोकानाप्नोति सन्धिः साध्वीति चोच्यते ॥” The first half should be interpreted as referring both to man and wife. Either of them must be credited with goodness when faithful to the other. The third personal feminine pronoun सा can not, however, be so extended in as much as भर्तृलोक “ husband's world” can not be adapted into स्त्रीलोक or “ wifes world” there being no such world. A similar inconsistency or incompatibility arises in the interpretation of Manu XI 176, which says that “ the husband should confine a wicked wife in his house &c.” The wife, having no independent source of income (See Manu VIII, 416) is not competent to exercise the privilege. But where she has

an independent income I see no objection why she should not claim the privilege and punish a wicked husband.

As regards the text व्यभिचारादृतौ शुद्धिः (Yaj. i. 72) I am of opinion that it refers to corporal and not to mental infidelity. Intercourse has been described to be of eight kinds and in the present *kali* age out of them corporal alone is held culpable. The law givers can not therefore be supposed to have provided for an imaginary offences. It is true that Vijnaneshwara has interpreted व्यभिचार to mean " undivulged mental faithlessness." But I fail to understand the propriety of the interpretation. The word "undivulged" is evidently introduced to prevent the possibility of the offence being included under the category of " faithlessness by speech." But it raises another difficulty *viz.* how is it to be known and expiated, for all such offences, in this *yuga* are exempt from visible punishment or expiation. We must, therefore, reject Vijnaneshwara's interpretation as being unmeaning and inconsistent. The plain meaning appears to be that in cases of corporal faithlessness the sin can be atoned for by observing a minor *prayaschitta*, if the courses be uninterrupted or in other words if there be no conception. If the case be otherwise it is evident that the sin can not be atoned for.
